

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
KRIMINOLOGIYA TADQIQOT INSTITUTI

KRIMINOLOGIK FAOLIYAT

ILMIY-AMALIY JURNAL

O'z.KTI

№3 - 2025 (4) ISSN: 3060-5024

MUASSIS: O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KRIMINOLOGIYA TADQIQOT INSTITUTI

Tahrir hay'ati raisi

Berdialiyev Baxtiyor Erkinovich

Institut boshlig'i, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Tahrir hay'ati a'zolari

Niyazmetov Ikrom Masharipovich

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi mas'ul xodimi, tahrir hay'ati raisi o'rinbosari

Sharafutdinov Alisher Ozodovich

O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist, dotsent

Jalolov Baxtiyor Odilovich

O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist

Ismailov Isamiddin

yuridik fanlar doktori, professor

Ziyodullayev Muzaffar Ziyodullayevich

yuridik fanlar doktori, professor

Otajonov Abrorjon Anvarovich

yuridik fanlar doktori, professor

Rajabov Baxtiyor Almaxmatovich

yuridik fanlar doktori, professor

Xujakulov Siyovush Baxtiyorovich

yuridik fanlar doktori, professor

Safarov Djahongir Ismoilovich

yuridik fanlar doktori, dotsent

Ganiyev Sherzod Alisherovich

yuridik fanlar doktori, dotsent

Ollamov Yarash Yo'ldoshevich

yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Azim Shuhrat Obid o'g'li

yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

Bazarov Farrux Abdugafurovich

yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

Mirzayev Jahongir Umrzakovich

yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

Sirliyev Baxtiyor Nazarovich

psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, professor

Yernazarov Solijon Yerkinovich

iqтisod fanlari bo'yicha falsafa doktori

Yarov Bekmamat Alikulovich

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, bosh muharrir

MUNDARIJA

KRIMINOLOGIK NAZARIYA VA TAHLIL

Berdialiyev B.E.

Ijtimoiy profilaktikaning kriminologik vaziyat barqarorligidagi o'rni 3

Якубов А.С., Азим Шухрат

Механизм правовой регламентации уголовной ответственности юридических лиц 9

Irisbekov U.

Tovlamachilik va firibgarlik jinoyatlarining jinoiy-huquqiy tavsifi va ularni farqlash mezonlari 19

Tazetdinov R.R., Xoliqov Sh.A., Ikanov A.A.

The issue of social networks page cyber profiling 25

Akramov X.F.

Zamonaviy jamiyatda o'z joniga qasd qilishning nazariy asoslari va amaliyoti 30

Jo'rayev M.U.

Jamoat xavfsizligi tushunchasi to'g'risida ekspert baholari 37

Исаев С.А.

Оценка загрязнения воздуха и последствий для здоровья от пиротехнических изделий: вызовы и перспективы 41

A'loxonov M.A.

Zamonaviy kriminologiya: jinoyatchilikning oldini olishda innovatsion yondashuvlar va kriminologik prognoz metodlari 49

KRIMINOLOGIK TADQIQOT VA AMALIYOT

Тураббаев Х.А.

Киберпреступность и права человека: особенности правового регулирования и их взаимодействие 54

Nurmuhammedova G.B.

Boshqaruv tartibiga qarshi sodir etiladigan korrupsiyaga oid jinoyatlarga qarshi jinoiy-huquqiy kurash 60

Mirzayev J.U.

Shaxslarning qayta jinoyat sodir etish holatlari va ma'lumoti bo'yicha tahlillar asosida ko'rilishi lozim bo'lgan qo'shimcha chora-tadbirlar 70

Andrea Domokos, Alokxonov Mukhammadmirzokhan

Methodology and methodological foundations of research in modern criminology 76

Tahririyat manzili:

100187, Toshkent shahri

Mirzo Ulug'bek tumani

Buyuk ipak yo'li ko'chasi, 243

Tel.: +998 (71) 231-39-77

Elektron pochta: info@uzkti.uz

Website: kti.iiv.uz

© O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti

Jurnal 2024-yil 21-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan C-5669658 raqami bilan ro'yxatga olingan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2025-yil 12-fevraldagi 367/5-son qarori bilan yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish uchun tavsiya etilgan jurnallar ro'yxatiga kiritilgan.

Muminova Gulnora Taxirovna

Katta muharrir, dizayn

Uralova Dilafruzaxon Muminjon qizi

Musahhih

Original-maket O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti Tahririy-noshirlik markazida tayyorlandi.

Maqolalar har qanday usulda to'liq yoki qisman ko'chirilib bosilganida «O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot institutining «Kriminologik faoliyat» ilmiy-amaliy jurnali»dan olinganligi ko'rsatilishi shart.

Materiallarda keltirilgan fakt va raqamlar, ko'chirmalar, iqtisodiy statistik ma'lumotlar rostligi va aniqligi uchun muallif javob beradi.

Muallif fikri tahririyat nuqtai nazaridan farq qilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozma taqriz qilinmaydi va qaytarilmaydi.

Tahririyat xatlar mualliflari bilan yozishmaydi.

Bichimi 60x40 1/8.

Bosma tabag'i 9,0

Adadi 50 nusxa

O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti Tahririy-noshirlik markazida chop etilgan.

Bosishga ruxsat etildi 15.09.2025

Buyurtma № 25/44

MUNDARIJA

J'oraboyev O.A.

Ichki ishlar organlarida murojaatlarni ko'rib chiqish davomida shaxsning huquq va erkinliklarini ta minlash asoslari 82

Xasanov Sh.E.

Mahalla jinoyatchiligining oldini olishda ijtimoiy profilaktikaning roli 88

ILG'OR XORIJIY TAJRIBA

Adilkariyev X.T., Murodov A.Sh.

Xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlik profilaktikasiga oid ayrim xorijiy davlatlar tajribasi tahlili 95

Nigmatov R.O., Kuchkarov T.R., Asqarov M.M.

Profilaktik chora-tadbirlar samaradorligini baholashda innovatsion yondashuv: Buyuk Britaniya tajribasi asosida 103

TADQIQOTCHI MINBARI

Rixsimov K.A.

Ozodlikdan mahrum qilish jazosining tushunchasi va uning tarixiy-falsafiy asoslari 111

Nasrullayev F.S.

Shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish yoki hukmni ijro etish institutining milliy va xalqaro huquqda amalga oshirilishining dolzarb muammolari 115

Axmedov A.A.

Ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoni ijro etish tartibi (masofadan turib nazorat qilish misolida) 120

Maxtumova Yu.B.

Xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonliklarning profilaktikasidagi ustuvor yo'nalishlar 126

Садриддинов Ш.Ш.

Понятие и значение миграционных процессов в Республике Узбекистан: правовые и социально-экономические аспекты 134

HUQUQ ILMI DARG'ALARI

Vasiqova M.S., Rahmonqulov X.R., Azizxo'jaev A.A. 138

TADBIRLAR

"Jinoyatchilikni ilmiy tadqiq qilishning dolzarb masalalari" mavzusida press-tur va matbuot anjumani 140

Xalqaro politsiya assotsiatsiyasi O'zbekiston klubi va O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti o'rtasida hamkorlik aloqalari mustahkamlandi 142

IJTIMOY PROFILAKTIKANING KRIMINOLOGIK VAZIYAT BARQARORLIGIDAGI O'RNI

Berdialiye Baxtiyor Erkinovich

Kriminologiya tadqiqot instituti boshlig'i
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Maqolada ijtimoiy profilaktikaning nazariy asoslari va uning kriminologik vaziyat barqarorligidagi ahamiyati tahlil qilingan. Jinoyatchilikning kriminogen omillari, ularning ijtimoiy muhitga ta'siri va profilaktika chora-tadbirlari o'zaro bog'liqlikda yoritilgan. Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risidagi milliy qonunchilik, xalqaro tajriba hamda jamoatchilikka tayangan konsepsiyalar asos sifatida foydalanilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy profilaktika, kriminologik vaziyat, kriminogen omillar, huquqbuzarliklarni oldini olish, huquq tartibot, huquqbuzarlik, jinoyatchilik, kriminologiya.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ ПРОФИЛАКТИКИ В СТАБИЛИЗАЦИИ КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ

Аннотация. В статье анализируются теоретические основы социальной профилактики и её значение для стабилизации криминологической ситуации. Криминогенные факторы преступности, их влияние на социальную среду и профилактические меры рассматриваются во взаимосвязи. В качестве основы используются национальное законодательство о профилактике преступности, международный опыт и концепции, основанные на принципах социальной ответственности.

Ключевые слова: социальная профилактика, криминологическая ситуация, криминогенные факторы, профилактика преступлений, правопорядок, преступность, криминал, криминология.

THE ROLE OF SOCIAL PREVENTION IN STABILIZING THE CRIMINOLOGICAL SITUATION

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations of social prevention and its importance in the stability of the criminological situation. The criminogenic factors of crime, their impact on the social environment and preventive measures are discussed in their interrelation. National legislation on crime prevention, international experience, and community-based concepts are used as a basis.

Keywords: social prevention, criminological situation, criminogenic factors, crime prevention, law and order, crime, criminality, criminology.

Jamiyat taraqqiyoti, iqtisodiy barqarorlik va fuqarolar farovonligi, avvalo, huquq-tartibot va xavfsizlikning ta'minlanishiga bevosita bog'liq. Huquqbuzarliklar va jinoyatchilikning ko'payishi nafaqat alohida shaxs yoki muayyan hudud uchun, balki butun jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois kriminologik vaziyatni muntazam tahlil qilish va uni barqaror holda ushlab turish davlat va jamiyat oldidagi ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi.

Kriminologik vaziyat — muayyan hududda jinoyatchilik holati, huquqbuzarliklar dinamikasi, ularning ijtimoiy omillar bilan o'zaro bog'liqligini ifodalovchi ko'p qirrali tushuncha. Uning barqarorligi yoki aksincha, keskinlashuvi jinoyatchilikning oldini olish, qonun ustuvorligi va jamoat xavfsizligi bilan chambarchas bog'liq. Masalan, iqtisodiy qiyinchiliklar, ishsizlik yoki ijtimoiy tengsizlik kabi omillar kriminogen vaziyatning yomonlashishiga ta'sir ko'rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, jinoyatchilikka qarshi kurashning asosiy vositasi sifatida faqat jazo choralariga tayanish yetarli emas. Zamonaviy kriminologiyada jinoyatchilikning ildiz sabablariga ta'sir etish, ya'ni xavfli omillarni bartaraf qilish va oldindan profilaktika qilish muhim hisoblanadi. Bu jarayon "ijtimoiy profilaktika" tushunchasi bilan ifodalanadi.

Ijtimoiy profilaktika – huquqbuzarlik sodir etish xavfi yuqori bo'lgan shaxslar, oilalar, hududlar va ijtimoiy muhitni oldindan aniqlash va ular bilan tizimli ish olib borish jarayoni. Uning asosiy maqsadi jinoyatchilik sodir bo'lishidan oldin ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy va huquqiy omillarning salbiy ta'sirini kamaytirish yoki to'liq bartaraf etishdan iborat.

Ijtimoiy profilaktikaning kriminologik vaziyat barqarorligidagi o'rni shundan iboratki, u xavfli omillarni ildizidan hal etishga yo'naltirilganligi bilan jazo choralaridan keskin farq qiladi. Bu esa uzoq muddatli ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda asosiy vosita sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham O'zbekistonda va jahonning ko'plab davlatlarida ijtimoiy profilaktika siyosati huquqbuzarliklar profilaktikasi sohasidagi davlat dasturlari va milliy qonunchilikning ustuvor yo'nalishi sifatida belgilangan.

Kriminologik vaziyat va ijtimoiy profilaktika masalasi jahon va mahalliy ilm-fanda keng muhokama qilinayotgan yo'nalishlardan hisoblanadi. Bu boradagi tadqiqotlar asosan ikki yo'nalishda rivojlanib kelmoqda: birinchisi, kriminogen omillarni aniqlash va tahlil qilish; ikkinchisi, ijtimoiy profilaktika mexanizmlari orqali jinoyatchilikning oldini olish choralarini ishlab chiqish va bartaraf etish.

Xorijiy adabiyotlarda jinoyatchilikka qarshi kurashda profilaktikaning ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Jumladan, H. Goldstein o'zining "Problem-Oriented Policing" asarida [3; 115–117 b.] ichki ishlar faoliyatida jinoyatchilikning kelib chiqish muammolarini aniqlash va ularning ildiz sabablariga yechim topish zarurligini qayd etadi. Uning fikriga ko'ra, kriminologik vaziyatni barqarorlashtirishning eng samarali usuli jamoatchilik

bilan hamkorlikda olib boriladigan profilaktika hisoblanadi.

Clarke va Felsonning "Routine Activity Theory" nazariyasida jinoyatchilik muayyan sharoitlar mavjud bo'lganda, ya'ni "qurbon – jinoyatchi – nazoratchi" uchburchagi yuzaga kelganda sodir bo'lishi, shuning uchun profilaktikaning vazifasi nafaqat jinoyatchini, balki muhit va imkoniyatlarni ham nazorat qilish zarurligi ta'kidlanadi [4; 87-b.].

R. Sampson va B. Groves esa ijtimoiy dezorganizatsiya nazariyasida mahallalardagi uyushqoqlik darajasi past bo'lsa, kriminogen vaziyat keskinlashishi mumkinligini ko'rsatadilar. Ularning fikricha, mahalla va jamoatchilik bilan yaqin hamkorlik profilaktikaning asosiy poydevori hisoblanadi [5; 142-b.].

Mahalliy adabiyotlarda esa O'zbekistondagi kriminologik vaziyat va ijtimoiy profilaktika masalalari huquqiy va amaliy jihatdan o'rganilgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonunida (2014) profilaktika subyektlarining aniq vazifalari belgilab qo'yilgan bo'lib, jamoatchilik, mahalla tizimi va davlat organlari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish asosiy yo'nalish sifatida belgilangan [6]. Shuningdek, kriminologiya fani darsliklarida jinoyatchilikning ildiz sabablari va kriminogen omillarining nazariy asoslari ilmiy jihatdan izchil yoritib berilgan [1].

Shu tariqa, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kriminologik vaziyatning barqarorligi profilaktika tadbirlarining to'g'ri tashkil etilishiga uzviy bog'liq. Zamonaviy kriminologiyada jinoyatchilikka qarshi kurashda jazo choralariga emas, balki ijtimoiy profilaktikaga ko'proq e'tibor qaratilayotgani ham ana shu ehtiyojdan dalolat beradi. Shu bilan birga, mahalla instituti profilaktikada muhim rol o'ynaydi. Mahalla fuqarolar yig'ini o'zining aholiga yaqinligi va ijtimoiy nazorat funksiyasini amalga oshirish imkoniyati bilan kriminogen vaziyatni tezroq sezishi va chora ko'rishini mumkin bo'ladi. Shu jihatdan ijtimoiy profilaktikaning kriminologik vaziyat barqarorligidagi o'rni ikki jihatda namoyon bo'ladi: birinchidan, u xavfli omillarni ildizidan bartaraf etishga qaratilganligi

bilan jazo choralaridan farq qiladi; ikkinchidan, u jamiyatning turli qatlamlarini hamkorlikka jalb qilgan holda uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlaydi. Demak, ijtimoiy profilaktika nafaqat jinoyatchilikning oldini olish mexanizmi, balki jamiyatdagi kriminologik vaziyatni barqaror saqlashning eng samarali tizimi hisoblanadi.

Ijtimoiy profilaktikaning samaradorligi ko'p jihatdan kriminologik vaziyatni muntazam monitoring qilish, xavfli omillarni oldindan aniqlash va ularga maqsadli ta'sir ko'rsatish bilan belgilanadi. Bu jarayonda jinoyatchilikning dinamikasi va tuzilishini chuqur tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Masalan, ayrim hududlarda yoshlar o'rtasidagi huquqbuzarliklar soni ko'proq bo'lishi mumkin, boshqa hududlarda esa maishiy janjallar asosiy muammo sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli profilaktika umumiy emas, balki aniq va manzilli hudud hamda ijtimoiy muhitga mos holda yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Xalqaro amaliyotda profilaktika ishlarini samarali yo'lga qo'yishda turli modellar ishlab chiqilgan. Masalan, Yaponiyadagi "Koban" modeli ichki ishlar organi va aholi o'rtasidagi yaqin muloqotga asoslangan bo'lib, organ xodimlari mahallalarda doimiy ravishda joylashtiriladi va aholining muammolarini tinglab, ularni hal qilish bilan shug'ullanadi [7]. Bu model nafaqat jinoyatchilik darajasini pasaytiradi, balki aholining ichki ishlar xodimlariga bo'lgan ishonchini ham mustahkamlaydi.

AQSHda esa "Community policing" konsepsiyasi keng qo'llaniladi [9]. Unda ichki ishlar organlari mahalla, ta'lim muassasalari va fuqarolik jamiyati tashkilotlari bilan hamkorlikda ishlaydilar. Shuningdek, profilaktika tadbirlariga aholi ham faol jalb etadilar.

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda profilaktika sohasida xalqaro tajribadan foydalanish va uni milliy shart-sharoitga moslashtirish tendensiyasi kuzatilmoqda. Masalan, mahalla tizimini profilaktikada faol jalb etish o'zining samarasini bermiqda. Davlatimiz rahbarining shaxsiy tashabbuslari bilan joriy etilgan, mahalla raisi, hokim yordamchisi, profilaktika inspektori, yoshlar

yetakchisi, xotin-qizlar faoli, ijtimoiy xodim va soliq inspektoridan iborat "mahalla yettiligi" instituti eng quyi bo'g'inlarda ham ijtimoiy muammolarni erta aniqlash va bartaraf etish imkoniyatini yaratib, qator ijobiy yutuqlarga erishdi. Aynan shu mexanizm asosida mahallalarda bevosita ijtimoiy profilaktika faoliyati yo'lga qo'yilishi bu tizimning chinakam samarasini namoyon etmoqda. Chunki mahallasiz ijtimoiy profilaktika bo'lishi mumkin emas, zero jinoyatchilikning ko'plab ildizlari, ijtimoiy ziddiyatlar va xavf guruhidagi shaxslar aynan shu hududiy maydonda shakllanadi.

Shu bilan birga, profilaktika tizimida ayrim muammolar ham mavjud. Birinchi muammo – profilaktika tadbirlarining ayrim hollarda formal tus olishi, ya'ni haqiqiy samaradorlikka emas, balki hisobot uchun o'tkazilishi. Ikkinchi muammo – profilaktika subyektlari o'rtasidagi hamkorlikning ba'zan yetarlicha tizimli emasligi. Misol uchun, mahalla, ta'lim muassasalari va profilaktika inspektori o'rtasidagi ma'lumot almashish ba'zan kechikishi mumkin, bu esa kriminogen vaziyatni oldindan aniqlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Uchinchi muammo – yoshlar o'rtasida profilaktika ishlarining yetarlicha tashkil etilmagani. Ayrim hollarda huquqbuzarlikka moyil yoshlar bilan individual ishlash o'rniga umumiy tadbirlar bilan cheklaniladi.

Shunday bo'lsa-da, profilaktikaning ijtimoiy hayotdagi ahamiyati beqiyos, u jamiyatda uzoq muddatli barqarorlik va xavfsizlikni ta'minlaydi. Ijtimoiy profilaktikaning samaradorligi uning nafaqat davlat organlari bilan, balki butun jamiyat ishtirokida amalga oshirilishi bilan belgilanadi. Bu esa jinoyatchilikka qarshi kurashda keng qamrovli, tizimli va uzviy hamkorlikka asoslangan yondashuvni taqozo etadi.

Kriminologik vaziyatni belgilaydigan ikkinchi yirik omil – ijtimoiy muhit. Oiladagi tartib-intizomning yo'qolishi, zo'ravonlik va ajralishlar ko'payishi, mahalladagi ijtimoiy nazoratning susayishi jinoyatchilikning o'sishiga olib keladi. Aynan mahalladagi ijtimoiy nazorat mexanizmlari (fuqarolar yig'inlari, ko'ngilli qo'riqchilar, mahalla faxriylari) susaysa, yoshlar deviant guruhlar ta'siriga tezroq

beriladi. Sampson va Grouvs o'z tadqiqotlarida mahalla uyushqoqligi jinoyatchilik darajasiga salmoqli ta'sir ko'rsatishini ilmiy jihatdan asoslab berishgan.

Infratuzilmaviy omillar ham kriminologik vaziyatni belgilaydigan muhim yo'nalishdir. Tungi yoritish tizimi yetarlicha yo'q, nazorat kameralari o'rnatilmagan, qo'riqlanmagan hududlarda jinoyatchilik darajasi yuqori bo'ladi. Masalan, xalqaro tadqiqotlarda qayd etilishicha, nazoratsiz bog'lar va tashlandiq binolar yoshlar tomonidan jinoyat sodir etish uchun qulay hudud sifatida tanlanishi mumkin. Shu bois jinoyatchilikning oldini olishda infratuzilmani takomillashtirish ham ijtimoiy profilaktikaning muhim vazifasi hisoblanadi.

Ma'naviy-ruhiy omillar ham fuqarolar, ayniqsa, yoshlar o'rtasida katta ahamiyatga ega. Deviant xulq-atvor, internet orqali zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi kontentlar va salbiy ta'sir ko'rsatuvchi guruhlar yoshlarda jinoyatga moyillikni kuchaytiradi. Bunday holatlarda profilaktika nafaqat jismoniy nazoratni, balki ma'naviy-ma'rifiy ta'sirni ham o'z ichiga olishi zarur. Yoshlarni sport, madaniyat va ta'limga jalb qilish ularning jinoyatchilikdan uzoqlashishiga olib keladi.

Ijtimoiy profilaktikaning kriminologik vaziyat barqarorligidagi vazifalari turli ko'lamda namoyon bo'ladi. Birinchidan, xavfli omillarning oldindan aniqlash va ularni bartaraf etish profilaktikaning eng asosiy yo'nalishi hisoblanadi. Bu jarayonda ichki ishlar organlari, mahalla tizimi va ta'lim muassasalari hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ikkinchidan, profilaktika jamoatchilik va davlat idoralari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytiradi. Bu hamkorlik faqat yuqori darajada emas, balki mahalliy darajada ham samarali tashkil etilishi kerak.

Uchinchidan, ijtimoiy profilaktika yoshlar va xavfli guruhlar bilan individual ish olib borishni nazarda tutadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jinoyatchilikning oldini olishda individual ish olib borilgan yoshlar jamoaviy tadbirlarda ishtirok etganlarga nisbatan ikki baravar tez ijtimoiylashishi kuzatilgan. Bu esa profilaktikaning maqsadga yo'naltirilganligini ta'minlaydi.

To'rtinchidan, ijtimoiy profilaktika jinoyatchilikning ildiz sabablariga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan. Masalan, ishsizlikni kamaytirish, ma'naviy targ'ibot ishlarini kuchaytirish va oilalarda sog'lom muhitni yaratilishi kriminogen vaziyatni uzoq muddatli barqaror holda ushlab turishga xizmat qiladi.

Kriminologik vaziyatni baholashda hududiy ko'rsatkichlar muhim ahamiyat kasb etadi. 2025-yilda O'zbekiston Respublikasida o'tkazilgan tahlillarga ko'ra, 1235 ta mahalla kriminogen vaziyat og'ir bo'lgan hudud sifatida alohida ajratib olindi. Ichki ishlar vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, bunday baholashda bir qator mezonlar inobatga olingan: mahallaning uzoq yillar davomida "qizil" toifadan chiqmaganligi, aholi zichligi, odamlar ko'p to'planadigan maskanlar – bozorlar, bog'lar, kafe va restoranlar mavjudligi kabi omillar. Bu omillar kriminologik vaziyatning og'irlashuvida hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Biroq, umumiy statistik manzara optimistik dinamikani ham ko'rsatmoqda. Joriy yilning dastlabki 7 oyida mavjud 9 008 ta mahallaning qariyb yarmida (4 333 ta, 48,1%) umuman jinoyat sodir etilmagan [11]. Shuningdek, 3 671 ta mahallada jinoyatchilik darajasi pasaygani qayd etilgan. Bu natijalar profilaktika tadbirlari muntazam yo'lga qo'yilgan hududlarda ijobiy o'zgarishlar bo'lishini yana bir bor tasdiqlaydi.

Profilaktika inspektorlarining ish faoliyati ham salmoqli ko'rsatkichlarga ega. Ular tomonidan 2 346 ta jinoyat fosh etildi, 284 nafar qidiruvdagi shaxs qo'lga olindi. Bu raqamlar profilaktikaning faqatgina nazariy emas, balki amaliy samaradorligi ham yuqori ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, profilaktikaning nafaqat jinoyatchilikni fosh etish, balki aholini himoya qilish yo'nalishida ham samarali ekanligini ko'rsatadi.

Joriy yilda respublikamizda ayollarni himoya qilish maqsadida 56 876 nafar xotin-qizga himoya orderi berildi. Bu orderlar orqali ularga nisbatan zo'ravonlik va tazyiq holatlariga barham berish choralari ko'rildi. Shuningdek, ushbu mexanizm natijasida 23 mingdan ortiq oila yarashtirildi, 29 mingdan ortiq nizolarning ildiz sabablari bartaraf

etildi. Bu holat ijtimoiy profilaktikaning nafaqat jinoyatchilikni, balki oilaviy-maishiy nizolarni ham kamaytirishga xizmat qilayotganini ko'rsatadi.

Ma'lumotlarga ko'ra, ayni paytda respublikamizda 400 mingga yaqin shaxs profilaktik hisobda turadi. Agar ularning xulq-atvori ijobiy tomonga o'zgarsa yoki uzoq muddatga chet elga chiqib ketsa, mazkur ro'yxatdan chiqarilishi mumkin. Bu holat profilaktikaning dinamikasini, ya'ni shaxsni doimiy tarzda "xavfli" toifada saqlamasdan, balki ijtimoiy rehabilitatsiyaga imkoniyat berishini namoyon etadi.

Yuqoridagi raqamlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kriminologik vaziyat og'ir bo'lgan mahallalarda ijtimoiy profilaktika tadbirlarini yanada kuchaytirish zarur. Buning uchun xavfli omillarni muntazam monitoring qilish, mahalla va davlat organlari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish hamda yoshlar bilan individual ishni samarali yo'lga qo'yish asosiy vazifa bo'lib qolmoqda.

Shunday qilib, kriminologik vaziyatni belgilaydigan iqtisodiy, ijtimoiy, infratuzilmaviy va ma'naviy omillar ijtimoiy profilaktika bilan uyg'un holda tahlil qilingandagina barqaror xavfsizlik muhitiga erishish mumkin. Ijtimoiy profilaktika esa nafaqat jinoyatchilikning oldini olish tizimi, balki jamiyat barqarorligi va huquqiy ongning yuksalishiga xizmat qiluvchi strategik yo'nalishdir.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, kriminologik vaziyatni barqaror saqlash davlat va jamiyat oldidagi eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Jinoyatchilikka qarshi samarali kurashishning asosiy yo'li uning oldini olishdir. Shu bois profilaktika ishlari tasodifiy emas, balki tizimli, maqsadli va izchil ravishda yo'lga qo'yilishi zarur. Tizimlilik deganda, profilaktika tadbirlarining yillik yoki mavsumiy emas, balki doimiy asosda amalga oshirilishi, har bir hududning ijtimoiy xususiyatlariga mos ravishda tashkil etilishi nazarda tutiladi.

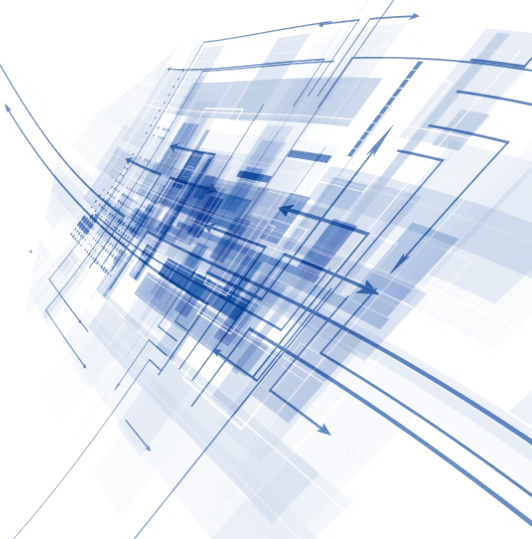
Profilaktikaning muhim yo'nalishi, yuqorida ta'kidlaganimizdek, davlat idoralari va jamoat institutlari o'rtasida samarali hamkorlikni yo'lga qo'yishdir. Mahalla tizimi, ta'lim muassasalari va huquqni muhofaza qiluvchi organlar o'rtasida tezkor va ishonchli ma'lumot almashish mexanizmi

yo'lga qo'yilsa, kriminogen vaziyat tezkor tarzda baholanib, xavfli holatlarni oldindan bartaraf etish mumkin bo'ladi. Bu hamkorlikning kuchayishi aholi ishonchini oshiradi, jinoyatchilikning oldini olishda samaradorlikni ta'minlaydi.

Yoshlar bilan individual ish olib borish ham profilaktikaning eng muhim vazifasidir. Chunki jinoyatchilikning asosiy qismi yoshlar hissasiga to'g'ri keladi. Yoshlarning huquqbuzarlikka moyilligini pasaytirish uchun ularni sport, madaniyat va ta'limga jalb etish, ish bilan band qilish, turli ijtimoiy dasturlarda ishtirokini ta'minlash zarur. Individual ishlash orqali yoshlarning qiziqishlari, muammolari va ehtiyojlari hisobga olinib, ularni ijtimoiy hayotga integratsiya qilish jinoyatchilikka moyillikni kamaytiradi.

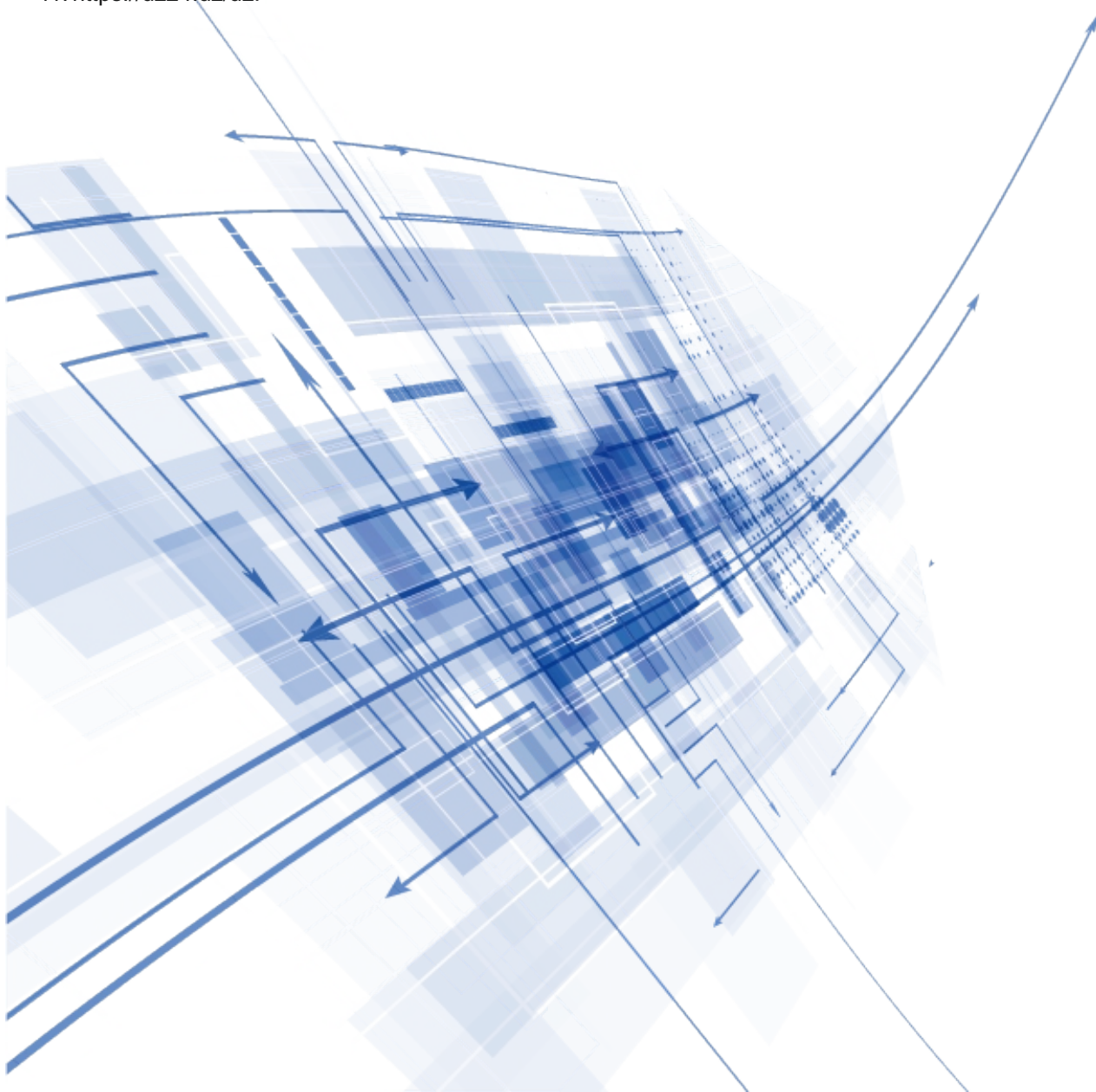
Shuningdek, profilaktika jarayonida inson huquqlari va shaxsiy ma'lumotlarni muhofaza qilish tamoyillariga qat'iy rioya etilishi shart. Har qanday profilaktik tadbirda inson qadri, shaxsiy hayoti daxlsizligi va qonun oldida tengligi ta'minlanmasa, bunday choralar samarasiz bo'lib qolishi mumkin. Shu bois huquqbuzarliklar profilaktikasida qonuniylik, insonparvarlik va shaffoflik tamoyillari ustuvor bo'lishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, kriminologik vaziyat barqarorligini ta'minlashda ijtimoiy profilaktika strategik ahamiyatga ega. Uning samaradorligi tizimli yondashuv, zamonaviy tahlil usullari, davlat va jamoat institutlari hamkorligi, yoshlar bilan individual ishlash va inson huquqlariga qat'iy rioya qilishga bevosita bog'liqdir.

Foydalanilgan manbalar

1. Kriminologiya: Darslik. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 356 b.
2. Черкасова Л. Социальная профилактика преступлений. – Москва: Норма, 2018. – 210 с.
3. Goldstein H. Problem-Oriented Policing. – New York: McGraw-Hill, 1990. – P. 115–117.
4. Clarke R., Felson M. Routine Activity and Rational Choice. – New Jersey: Transaction Publishers, 1993. – P. 87.
5. Sampson R., Groves B. Community Structure and Crime. – American Journal of Sociology, 1989. – P. 142.
6. O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonuni. – Toshkent, 2014.
7. Bayley D. Police for the Future. – Oxford: Oxford University Press, 1994. – P. 49.
8. Sherman L. Evidence-Based Crime Prevention. – London: Routledge, 2002. – P. 102.
9. Trojanowicz R., Bucqueroux B. Community Policing: A Contemporary Perspective. – Routledge, 1998. – P. 77.
10. Kogan W., Hartnett S. Community Policing: Chicago Style. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – P. 77.
11. <https://uz24.uz/uz>.

МЕХАНИЗМ ПРАВОВОЙ РЕГЛАМЕНТАЦИИ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ

Якубов Александр Санджарович

Заслуженный юрист Республики Узбекистан,
доктор юридических наук, профессор

Азим Шухрат

доктор философии по юридическим наукам, доцент

Аннотация. В статье рассмотрен механизм правовой регламентации уголовной ответственности юридических лиц. Обосновывается введение уголовной ответственности юридических лиц в Узбекистане. Сформированы предложения по совершенствованию уголовного законодательства Республики Узбекистан.

Ключевые слова: уголовный кодекс, уголовная ответственность, юридическое лицо, уголовная политика.

YURIDIK SHAXS JINOIY JAVOBGARLIGINI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MEXANIZMI

Annotatsiya. maqolada yuridik shaxslarning jinoiy javobgarligini huquqiy tartibga solish mexanizmi ko'rib chiqilgan. O'zbekistonda yuridik shaxslarning jinoiy javobgarligi joriy etilishi asoslab berilgan. O'zbekiston Respublikasining jinoyat qonunchiligini takomillashtirish bo'yicha takliflar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: jinoyat kodeksi, jinoiy javobgarlik, yuridik shaxs, jinoiy siyosat.

THE MECHANISM OF LEGAL REGULATION OF CRIMINAL LIABILITY OF LEGAL ENTITIES

Abstract. The article examines the mechanism of legal regulation of criminal liability of legal entities. The introduction of criminal liability of legal entities in Uzbekistan is substantiated. Proposals for improving the criminal legislation of the Republic of Uzbekistan are formed.

Keywords: criminal code, criminal liability, legal entity, criminal policy

Проблема включения юридического лица в сферу уголовно-правовых отношений в качестве самостоятельного субъекта ответственности подвергается достаточно широкому обсуждению среди представителей науки уголовного права в мировом сообществе. Более того, по данным отдельных исследователей этот вопрос нашел

свое законодательное решение «уже в более чем 70 государствах мира» [1].

Однако, этот вопрос до сих пор не решён на уровне узбекистанского законодателя. Мы уже писали, что предложенное доктринальное решение проблемы уголовной ответственности юридических лиц не было принято на уровне УК Узбекистана 1994 года [2]. Не

получила поддержки эта идея и в процессе работы над проектом новой редакции УК сегодня.

Это вполне закономерно и объяснимо, поскольку любой проект, получающий в последствии статус закона, есть в большей или меньшей степени продукт компромисса, ибо его разработка осуществляется в условиях противоборства разных точек зрения, мнений теоретиков и практиков, научных доводов, основанных на социологических и других исследованиях и бытовом представлении об отдельных явлениях, зависящих от уровня правосознания, правовой культуры, мировоззрения и т.д. Всё это и проявляется в процессе подготовки и обсуждения проектов УК, ибо не всегда удаётся учесть все, нередко взаимоисключающие мнения, высказываемые как по второстепенным, так и по принципиальным вопросам, что обуславливает единственно верный подход, основанный на компромиссе.

Однако компромиссные решения не всегда позволяют выработать оптимальное, в том числе и прогностичное законодательное решение. Более того, как правило «консерватизм» практиков по отдельным вопросам не позволяет законодательно решить ряд проблем, не только достаточно очевидных и актуальных в современных условиях, но и тех, которые всё равно потребуют своего законодательного урегулирования в ближайшей перспективе.

К числу таких проблем относится и урегулирование уголовной ответственности юридических лиц.

Мы уже писали [3] о возможных двух подходах законодательного решения вопроса об ответственности юридических лиц: 1. сформировать самостоятельный раздел Общей части УК; 2. дополнить соответствующие статьи УК необходимыми положениями, относящимся к юридическим лицам, выдержав имеющуюся структуру Кодекса. Предпочтение было отдано второму подходу законодательной техники. Основываясь на нём предлагаем следующую

концепцию реализации ответственности юридических лиц на уровне уголовного законодательства.

I. В основу нового уголовно-правового понятия юридического лица как субъекта преступления положить понятие, выработанное в гражданском праве. В соответствии с ч. 1 ст. 39 Гражданского кодекса Республики Узбекистан юридическим лицом признается организация, которая имеет в собственности, хозяйственном ведении или оперативном управлении обособленное имущество и отвечает по своим обязательствам этим имуществом, может от своего имени приобретать и осуществлять имущественные и личные неимущественные права, нести обязанности, быть истцом и ответчиком в суде. В соответствии с ч. 1 ст. 40 ГК к юридическим лицам относятся коммерческие организации, т.е. такие, которые имеют в качестве основной цели своей деятельности извлечение прибыли, и некоммерческие организации, не имеющие в качестве основной цели извлечение прибыли. Далее ГК в Главе 4 с исчерпывающей полнотой определяет не только формы коммерческих и некоммерческих организаций, но и их признаки. В их число входят и хозяйственные товарищества, общества и производственные кооперативы, и унитарные предприятия, и общественные объединения, и общественные фонды, и иные организации, обладающие хозяйственной и процессуальной самостоятельностью, предусмотренные законодательными актами.

Полагаем, что этот круг юридических лиц, вполне достаточен для признания их субъектами уголовной ответственности с позиции обеспечения уголовно-правовой охраны наиболее значимых общественных отношений от преступной деятельности юридических лиц.

Изложенное позволяет предложить следующее понятие юридического лица как субъекта уголовной ответственности: **«ответственности подлежат коммерческие и некоммерческие организации, отнесенные**

гражданским законодательством к категории юридических лиц, исключая государство».

II. Содержащееся в действующем законодательстве положение об основании уголовной ответственности (ч. 2 ст. 16 УК) ориентировано на субъект ответственности – физическое лицо. Вместе с тем, с учетом специфики преступного поведения юридического лица необходимо сформировать иное представление об этом институте и сформулировать основания уголовной ответственности юридических лиц. Специфика проявляется в том, что общественно опасные деяния фактически совершаются определенными физическими лицами, а уголовно-правовые последствия за это переносятся на юридическое лицо. Исходя из этого, важно, что мотивационно физическое лицо(а) осуществляло деятельность именно в интересах юридического лица. Причем такие интересы могут быть как правомерные, так и неправомерные. Данный элемент субъективной составляющей поведения позволяет отграничивать случаи, когда ответственности должно подлежать только конкретное физическое лицо, которое, хотя и являлось участником, представителем и т.п. юридического лица, но совершало преступные деяния в своих собственных интересах либо в интересах третьих лиц, либо допустило их в результате собственной небрежности. Поэтому при формулировании оснований уголовной ответственности юридических лиц обязательному включению подлежит признак «в интересах юридического лица».

В юридической литературе высказывается соображение о том, что когда речь идет об ответственности юридического лица, понятие «состав преступления» как нормативное основание уголовной ответственности употребляться не должен, поскольку нет субъекта преступления – физического лица [4; с. 56]. Однако аргумент об отсутствии субъекта преступления в обоснование отказа от нормативного основания уголовной ответственности

– состава преступления, неубедителен. Субъект есть, и это – юридическое лицо. Но объективную сторону определенного состава преступления выполняют конкретные юридические лица, и это не отрицается С.Г.Келиной. Более того, в предлагаемой ею формулировке основания уголовной ответственности юридического лица нормативное основание присутствует и выражается словосочетанием: «... предусмотренного уголовным законом» [4; с. 55, 59]. Поэтому отрицать наличие состава преступления в преступной деятельности юридического лица нет никаких оснований. Для юридических лиц, равно как и для физических, общее основание уголовной ответственности объединяет в себе фактическое и нормативное основания [5]. Механизм совершения преступных действий физическим лицом(ами) в интересах юридического лица по своей юридической природе совпадает с институтом «посредственного причинения», признанному современной теорией уголовного права и используемый на практике. В то же время наличие специфики побудительных мотивационных факторов должно найти свое отражение в законодательной дефиниции об основании уголовной ответственности юридических лиц. Изложенное выше позволяет предложить следующее законодательное определение основания уголовной ответственности юридического лица: **«основанием ответственности юридического лица является совершение в интересах такого лица физическим лицом деяния, содержащего все признаки состава преступления, предусмотренного настоящим Кодексом».**

III. Меры наказания, предоставленные в распоряжение уголовного правосудия для применения в отношении физических лиц, совершивших преступление, не могут применяться в таком же виде к юридическим лицам. Поэтому меры уголовно-правового воздействия, которые допустимо применять в отношении юридического лица, должны существенно отличаться и быть достаточно

разнообразными, для того, чтобы обеспечить дифференциацию ответственности. Но, прежде всего следует определиться, какие собственно цели будут преследоваться при применении мер уголовного наказания.

Применяемое к юридическому лицу наказание по своей сути не может быть отличимо от сущности наказаний, применяемых к физическим лицам. Наказание должно быть мерой принуждения, применяемой от имени государства по приговору суда, состоящей в предусмотренных законом лишениях и ограничениях определенных прав и свобод юридического лица. Такое принуждение надлежит применять в целях воспрепятствования продолжению преступной деятельности юридического лица, а в необходимых случаях – и для восстановления нарушенных им прав. Вместе с тем не следует игнорировать и предупредительную функцию уголовного закона, и поэтому применение к юридическому лицу принуждения должно преследовать и цель предупреждения совершения новых преступлений данным и другими юридическими лицами.

Исходя из этого, возможно сформулировать самостоятельное законодательное положение о целях наказания применительно к юридическому лицу. Это положение могло бы выглядеть следующим образом: **«Наказание применяется в отношении юридического лица в целях воспрепятствования продолжению преступной деятельности, восстановления нарушенного права, а также предупреждения совершения новых преступлений осужденным юридическим лицом и другими юридическими лицами».**

Руководствуясь сформулированными выше целями наказания, полагаем, что для юридических лиц возможно предусмотреть в качестве **основных наказаний штраф, приостановление деятельности, ограничение деятельности, прекращение деятельности**, а в качестве **дополнительных – конфискацию собственности, приостановление**

деятельности, ограничение деятельности юридического лица. Порядок исполнения предлагаемых видов наказания должен быть определен в УИК, а общие принципы их назначения и правовые последствия уклонения от исполнения назначенного наказания должны быть определены в УК.

IV. В соответствии со ст. 44 действующего УК, **штраф** как мера наказания, применяемая к физическим лицам, состоит в денежном взыскании в доход государства в пределах от пяти до шестисот минимальных размеров заработной платы. Таким образом, для физических лиц, штраф выражается в виде определенной суммы, в настоящее время «привязанной» к установленному минимальному размеру заработной платы. Представляется, что сегодня следует отказаться от исчисления суммы штрафа в МРЗП (минимальный размер заработной платы). Целесообразно за основу взять **базовую расчетную величину (БРВ)**, которая применяется при определении размеров налоговых платежей, сборов, административных штрафов, государственных пошлин, платежей за оказываемые государственные услуги и патент (лицензия) на занятие определенным видом предпринимательской деятельности и иных платежей, установленных законодательными актами.

Применительно к юридическим лицам содержание такой меры наказания как штраф не должно ограничиваться точно определенной суммой соответствующей определенной кратности установленного размера БРВ. Наряду с этим подходом, целесообразно установить размеры штрафа в виде процента от прибыли, полученной юридическим лицом в течение определённого периода времени. Размеры штрафа для юридического лица возможно установить в пределах от пятисот до тысячи БРВ, либо в пределах размера соответствующей части или всей прибыли, полученной юридическим лицом за последний год его деятельности. Такой подход позволит не только дифференцированно подходить к

решению этого вопроса, но и в определенной мере направлен на реальное исполнение этой меры наказания, поскольку позволит суду учесть материальное положение конкретного юридического лиц. Кроме того, это послужит обеспечению принципа справедливости, ибо наказание должно соответствовать тяжести преступления.

V. Приостановление деятельности юридического лица должно заключаться во временном запрещении его функционирования до момента устранения выявленных нарушений. Эта мера наказания в первую очередь будет преследовать цель воспрепятствования продолжению преступной деятельности. Представляется необходимым в содержание этой меры наказания заложить и требования о заглаживании причиненного вреда, что обеспечит реализацию цели восстановления нарушенного права. Полагаем, что эта мера может назначаться не только в качестве основного наказания, но и дополнительно к штрафу, когда юридические лица сами не в состоянии устранить негативные последствия своей преступной деятельности.

VI. Ограничение деятельности юридического лица должно состоять в запрещении осуществления определенных судом функций или видов деятельности. Этот вид наказания может иметь как бессрочный характер, так и устанавливаться на определенный срок. Возможно распространить его применение с ограничениями на определенную территорию или местность. Таким образом, наказание в виде ограничения деятельности юридического лица будет иметь две разновидности, первая из которых будет состоять во временном ограничении, а вторая – в пространственном. По нашему мнению, данный вид наказания может применяться в качестве как основного, так и дополнительного к основному наказанию в виде штрафа.

VII. Наказание в виде прекращения деятельности должно состоять в полном запрете на функционирование юридического лица и

его ликвидацию. Это наказание может применяться только как основное и является своеобразной «смертной казнью» юридического лица.

В качестве правовых последствий прекращения деятельности юридического лица как меры уголовного наказания должны выступать организационные меры, направленные на исключение возможности для учредителей (физических лиц) в последующем заниматься такой деятельностью на территории государства посредством отказа регистрации новых торговых либо иных марок, предприятий, учреждений.

VIII. Предлагается установить такую меру наказания как **конфискация собственности**. Известная уголовно-правовой науке мера наказания как конфискация имущества, которая исключена из действующего УК, характеризуется в безвозмездном принудительном изъятии в собственность государства всего или части имущества, являющегося собственностью осужденного. Применительно к юридическим лицам такая мера наказания должна применяться только в качестве дополнительной при прекращении деятельности юридического лица. Полагаем, что конфискация собственности юридического лица должна иметь обязательный характер, что позволит, во-первых, обеспечить имущественные претензии в гражданско-правовом порядке и, во-вторых, направить оставшиеся средства на устранение последствий, возникших в результате преступной деятельности юридического лица либо их минимизацию. Исходя из этого необходимо предусмотреть только полную конфискацию собственности для юридического лица.

IX. Резюмируя изложенное в этой статье, полагаем логичным её завершением формулировку конкретных законодательных дефиниций, которые могут быть полезными в рамках обсуждения проекта новой редакции УК. За основу наших предположений возьмем положения действующего УК;

1. В статье 16 часть 2 после слов «**основанием ответственности**» дополнить словами «**физических лиц**» и далее изложить по тексту.

Дополнить эту статью частью третьей в следующей редакции:

«3. Основанием ответственности юридического лица является совершение в интересах юридического лица физическим лицом деяния, содержащего все признаки состава преступления, предусмотренного настоящим Кодексом».

2. Необходимо дополнить новой статьей главу IV Кодекса, расположив ее после ст. 19. В следующей редакции:

«Статья 19¹. Ответственность юридических лиц

1. Юридические лица подлежат ответственности в случаях, специально предусмотренных Особенной частью настоящего Кодекса.

2. Ответственности подлежат коммерческие и некоммерческие организации, отнесенные гражданским законодательством к категории юридического лица, исключая государство».

3. Часть 1 ст. 42 УК, в которой сформулировано понятие наказания изложить в следующей редакции: **«Наказание есть мера принуждения, применяемая от имени государства по приговору суда к юридическим или физическим лицам, признанным виновными в совершении преступления, и состоящая в предусмотренных законом лишении или ограничении определенных прав и свобод осужденного».**

Часть 2 ст. 42 после слов «**наказание применяется**» дополнить словосочетанием «**в отношении физического лица**» и далее по тексту.

Дополнить данную статью частью третьей следующего содержания:

«3. Наказание применяется в отношении юридического лица в целях воспрепятствования продолжению преступ-

ной деятельности, восстановления нарушенного права, а также предупреждения совершения новых преступлений осужденным юридическим лицом и другими юридическими лицами».

4. В ч. 1 ст. 43 УК вместо слова «**лицам**» применить словосочетание «**физическим лицам**».

В ч. 2 ст. 43 после слова «**осужденным**» добавить словосочетание «**физическим лицам**» и далее по тексту.

«5. К юридическим лицам, признанным виновными в совершении преступления, могут применяться следующие основные наказания:

- а) штраф;**
- б) приостановление деятельности;**
- в) ограничение деятельности;**
- г) прекращение деятельности.**

6. Кроме основных, к осужденным юридическим лицам может применяться дополнительное наказание в виде конфискации собственности.

7. Приостановление деятельности и ограничение деятельности могут применяться не только в качестве основных, но и в качестве дополнительных наказаний».

5. Дополнить ст. 44 УК частями 4, 5 и 6 следующего содержания:

«4. Для юридических лиц штраф устанавливается в размере от пятисот до одной тысячи базовой расчетной величины (БРВ) либо в пределах размера от пятидесяти до ста процентов прибыли, полученной юридическим лицом за последний год его деятельности.

5. В случае уклонения юридического лица от уплаты штрафа в течение десяти дней суд заменяет неуплаченную сумму штрафа наказанием в виде конфискации собственности в размерах, равных назначенной сумме штрафа либо принимает решение о прекращении его деятельности.

6. В случае обнаружения невозможности юридическим лицом уплатить штраф

суд конфискует его собственность в размерах, равных назначенному штрафу, в счет его погашения.»

6. Дополнить Кодекс статьей 44¹ следующего содержания:

«Статья 44¹. Приостановление деятельности юридического лица

1. Приостановление деятельности юридического лица состоит во временном запрещении его функционирования до устранения выявленных нарушений и заглаживания причиненного вреда.

2. Время, в течение которого юридическое лицо обязано загладить причиненный вред и его разновидность определяется судом.

3. Если юридическое лицо в установленный срок не выполнит обязанность загладить причиненный вред, суд конфискует его собственность в размерах, равных оценке причиненного вреда либо принимает решение о прекращении его деятельности».

7. Дополнить Кодекс статьей 44² следующего содержания:

«Статья 44². Ограничение деятельности юридического лица

1. Ограничение деятельности юридического лица состоит в запрещении осуществления определенных судом функций или вида деятельности.

2. Ограничение деятельности устанавливается бессрочно либо на срок от одного года до пяти лет в качестве основного наказания и на срок от одного года до трех лет в качестве дополнительного наказания.

3. Ограничение деятельности может быть распространено судом на определенную территорию или местность в пределах сроков, предусмотренных в части второй настоящей статьи».

8. Дополнить Кодекс статьей 51¹ следующего содержания:

«Статья 51¹. Прекращение деятельности юридического лица

1. Прекращение деятельности юридического лица состоит в полном запрещении функционирования юридического лица и его ликвидации».

9. Дополнить Кодекс статьей 53, ранее исключенной, следующего содержания:

«Статья 53. Конфискация собственности юридического лица

1. Конфискация собственности юридического лица состоит в принудительном безвозмездном изъятии в собственность государства всей собственности, принадлежащей осужденному юридическому лицу.

2. Конфискация собственности признается в качестве дополнительного наказания при прекращении деятельности юридического лица.

3. Конфискация собственности может быть применена судом в случаях невозможности уплаты штрафа либо невыполнения обязанности загладить причиненный вред, предусмотренных ст. 44, 44¹ настоящего Кодекса».

Х. Предложенные выше положения должны быть закреплены в Общей части УК. Одновременно они должны найти свое разрешение и в Особенной части УК, поскольку иное решение заведомо обречет их на «мертворожденность». Включение положений в Особенную часть возможно осуществить двумя путями.

Первый путь традиционный – определение конкретной меры наказания в санкции статьи, предусматривающей ответственность за отдельные преступления. Этот путь подвергается в литературе критике ввиду его неэкономичности. Вместо него предлагается иное решение, а именно: предусмотреть перечневую статью в конце соответствующей главы Особенной части, в которой установить, что при совершении таких преступлений уголовной ответственности подлежат и юридические лица. При этом определение, какие конкретно наказания из перечня, содер-

жащегося в Общей части возможно избрать для юридического лица, предлагается оставить на усмотрение суда [4; с. 58-59].

Полагаем, что целесообразно избрать традиционный путь и, определяя возможные виды преступлений, при совершении которых допустимо установить ответственность юридических лиц наряду с физическими, необходимо в санкции этих статей закрепить и соответствующие меры наказания, которые может применить суд к юридическому лицу. Такая санкция по конструкции может иметь следующую форму: **«наказывается ... , а для юридических лиц – ...»**.

К числу преступлений, предусмотренных действующим УК, за которые возможно привлекать к ответственности юридических лиц, можно отнести следующие:

 Глава V. Преступления против семьи, молодежи и нравственности – изготовление, ввоз, распространение, рекламирование, демонстрация порнографической продукции (ст. 130), изготовление, ввоз, распространение, демонстрация продукции, пропагандирующей культ насилия или жестокости (ст. 130¹), уничтожение, разрушение, порча объектов материального культурного наследия (ст. 132), изъятие органов или тканей человека (ст. 133);

 Глава VI. Преступления против свободы, чести и достоинства – торговля людьми (ст. 135), клевета (ст. 139), оскорбление (ст. 140);

 Глава VII. Преступления против конституционных прав и свобод граждан – нарушение равноправия граждан (ст. 141) нарушение неприкосновенности частной жизни (ст. 141¹), нарушение законодательства об обращениях физических и юридических лиц (ст. 144), нарушение свободы совести (ст. 145), нарушение авторских и изобретательских прав (ст. 149);

 Глава XII. Преступления против основ экономики – заключение сделки вопреки интересам Республики Узбекистан (ст. 175), сокрытие иностранной валюты (ст. 178), лжепредпринимательство (ст. 179), лжебанкротство (ст.180), сокрытие банкротства

(ст. 181), преднамеренное банкротство (ст. 181¹), нарушение таможенного законодательства (ст. 182), нарушение законодательства о конкуренции и законодательства о естественных монополиях (ст. 183), уклонение от уплаты налогов или других обязательных платежей (ст. 184), нарушение бюджетной и сметно-штатной дисциплины (ст. 184¹), нарушение правил сдачи драгоценных металлов или камней (ст. 185), нарушение правил заготовки, приобретения, использования и сбыта цветных металлов, их лома и отходов (ст. 185¹), нарушение правил пользования электрической, тепловой энергией, газом, водопроводом (ст. 185²);

 Глава XIII. Преступления в сфере хозяйственной деятельности – производство, хранение, перевозка в целях сбыта либо сбыт товаров, выполнение работ или оказание услуг, не отвечающих требованиям безопасности (ст. 186), незаконное производство или оборот этилового спирта, алкогольной и табачной продукции (ст. 186¹), незаконное производство или оборот продукции, получаемой из семян хлопчатника (ст. 186²), производство, изготовление, приобретение, хранение, перевозка в целях сбыта или сбыт недоброкачественных либо фальсифицированных лекарственных средств или изделий медицинского назначения, реализация лекарственных средств или изделий медицинского назначения вне аптек и их филиалов, а также нарушение порядка розничной реализации по рецепту лекарственных средств, содержащих сильнодействующие вещества (ст. 186³), незаконная предпринимательская деятельность (ст. 188), незаконная деятельность по привлечению денежных средств и (или) иного имущества (ст. 188¹), нарушение правил торговли или оказания услуг (ст. 189), занятие деятельностью без лицензии (ст. 190), незаконное собрание, разглашение или использование информации (ст. 191), дискредитация конкурента (ст. 192);

 Глава XIV. Преступления в сфере охраны

окружающей среды и природопользования – загрязнение окружающей природной среды (ст. 196), нарушение условий использования земель, недр или требований по их охране (ст. 197), непринятие мер по недопущению самовольного захвата орошаемых земель (ст. 197¹), повреждение или уничтожение посевов, леса, деревьев либо других растений (ст. 198), нарушение требований борьбы с болезнями или вредителями растений (ст. 199), нарушение ветеринарных, ветеринарно-санитарных правил и норм (ст. 200), нарушение правил обращения с вредными химическими веществами (ст. 201), нарушение порядка пользования животным или растительным миром (ст. 202), нарушение условий пользования водами или водоемами (ст. 203), нарушение режима охраняемых природных территорий (ст. 204);

 Глава XV. Преступления против порядка управления – использование заведомо подложного документа (ч. 3 ст. 228), нарушение правил изготовления и использования государственных пробирных клейм (ст. 228¹), строительство, реконструкция и капитальный ремонт зданий, сооружений или других объектов в нарушение установленных запретов (ограничений) (ст. 229³);

 Глава XVII. Преступления против общественной безопасности – легализация доходов, полученных от преступной деятельности (ст. 243), нарушение правил обращения со взрывоопасными веществами или пиротехническими изделиями (ст. 250), незаконный оборот пиротехнических изделий (ст. 250¹), нарушение правил обращения с радиоактивными материалами (ст. 253), незаконное обращение с радиоактивными материалами (ст. 254), нарушение правил эксплуатации ядерных установок (ст. 255), разработка, производство, накопление, приобретение, передача, хранение, незаконное завладение и иные действия с бактериологическим, химическим и другими видами оружия массового уничтожения (ст. 255¹), приведение в

негодность нефтепроводов, газопроводов, нефти- и газопродуктопроводов (ст. 255²), нарушение правил безопасности при осуществлении исследовательской деятельности (ст. 256), нарушение правил охраны труда (ст. 257), нарушение санитарного законодательства или правил борьбы с эпидемиями (ст. 257¹), нарушение правил безопасности горных, строительных или взрывоопасных работ (ст. 258), нарушение правил пожарной безопасности (ст. 259);

 Глава XVIII. Преступления против безопасности движения и эксплуатации транспорта – нарушение правил пользования автомобильными дорогами и их охраны (ст. 269);

 Глава XX¹. Преступления в сфере информационных технологий – нарушение правил информатизации (ст. 278¹), незаконный (несанкционированный) доступ к компьютерной информации (ст. 278²), изготовление с целью сбыта либо сбыт и распространение специальных средств для получения незаконного (несанкционированного) доступа к компьютерной системе, а также к сетям телекоммуникаций (ст. 278³), модификация компьютерной информации (ст. 278⁴), компьютерный саботаж (ст. 278⁵), создание, использование или распространение вредоносных программ (ст. 278⁶), незаконный (несанкционированный) доступ к сети телекоммуникаций (ст. 278⁷).

XI. Следует отметить, что для ряда названных преступлений юридическое лицо следует рассматривать в качестве квалифицирующего признака и не распространять ответственность на все разновидности составов. В их числе следует назвать ст.ст. 130, 132, 133, 135, 139, 140, 178, ч.2 ст. 224 и некоторые другие.

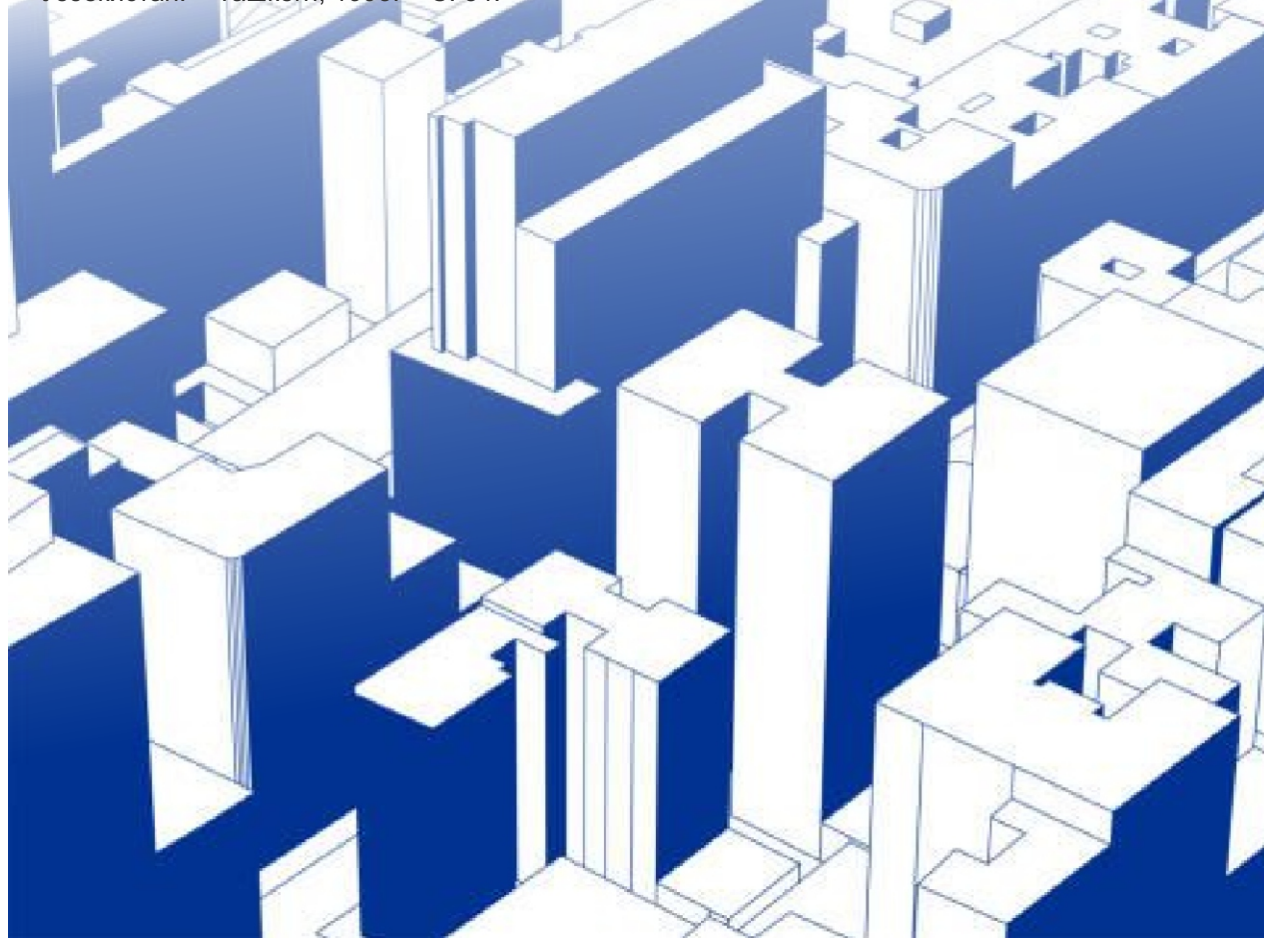
XII. В этот перечень не включены преступления, сосредоточенные в Главе VIII УК – преступления против мира и безопасности человечества, поскольку это вряд ли будет сочетаться с тем пониманием юридического лица, которое было нами сформулировано. Кроме того, трудно представить, что какое-

либо конкретное юридическое лицо осуществляет акт агрессии либо геноцида. Как показывает мировая практика, подобные преступные проявления осуществляют либо официальные государственные властные структуры, и в том случае их деятельность не будет подпадать под юрисдикцию нашего государства, либо незаконно сформированные структуры, не обладающие признаками юридического лица.

В заключении отметим, что в рамках одной и даже нескольких статей невозможно охватить все аспекты такой многогранной проблемы, как уголовная ответственность юридических лиц, что еще более актуализирует ее современность, целесообразность и необходимость серьезной научной проработки и исследования.

Использованные источники

1. Цит. По работе: *Алимов Г.А., Исроилов Б.И.* Теневая экономика, коррупция, взяточничество: уголовно-правовая оценка. – Т.: Издательство «Адолат», - 2020. С.56
2. См.: *Якубов А.С., Азим Ш.О.* Историко-правовые предпосылки регламентации уголовной ответственности юридических лиц в законодательстве Узбекистана.
3. См.: *Якубов А.С., Азим Ш.О.* Социальная обусловленность уголовной ответственности юридических лиц.
4. См.: *Келина С.Г.* Ответственность юридических лиц в проекте нового УК Российской Федерации // Уголовное право: новые идеи. - М., 1994. – С. 56.
5. См., подробнее: *Якубов А.С.* Учение о преступлении по законодательству Республики Узбекистан. – Ташкент, 1995. – С. 54.

TOVLAMACHILIK VA FIRIBGARLIK JINOYATLARINING JINOIY-HUQUQIY TAVSIFI VA ULARNI FARQLASH MEZONLARI

Ulug'bek Irisbekov

yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Maqolada tovlamachilik va firibgarlik jinoyatlarining jinoiy-huquqiy tavsifi hamda ularni bir-biridan farqlash mezonlari tahlil qilinadi. Maqolada har ikkala jinoyat turining obyektiv va subyektiv tomonlari, jinoyat subyektlari va jinoiy harakatlarni amalga oshirish usullari o'rganiladi. Shuningdek, amaldagi qonunchilik va sud amaliyoti asosida tovlamachilik va firibgarlik o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlar ochib beriladi.

Kalit so'zlar: tovlamachilik, firibgarlik, jinoiy-huquqiy tavsif, huquqbuzarlik, subyektiv tomon, obyektiv tomon, kvalifikatsiya, jinoyat subyektlari, qonunchilik, sud amaliyoti.

УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕСТУПЛЕНИЙ ВЫМОГАТЕЛЬСТВА И МОШЕННИЧЕСТВА, КРИТЕРИИ ИХ РАЗГРАНИЧЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматривается уголовно-правовая характеристика преступлений вымогательства и мошенничества, а также критерии их разграничения. Исследуются объективные и субъективные стороны обоих видов преступлений, субъекты преступления и способы совершения противоправных действий. Кроме того, на основе действующего законодательства и судебной практики раскрываются сходства и различия между вымогательством и мошенничеством.

Ключевые слова: вымогательство, мошенничество, уголовно-правовая характеристика, правонарушение, субъективная сторона, объективная сторона, квалификация, субъекты преступления, законодательство, судебная практика.

CRIMINAL-LEGAL DESCRIPTION OF THE CRIMES OF EXTORTION AND FRAUD AND CRITERIA FOR THEIR DIFFERENTIATION

Abstract. The article analyzes the legal foundations of the institution of extradition for criminal prosecution or execution of a sentence. It examines the provisions of the Constitution, the Criminal and Criminal Procedure Codes of Uzbekistan, the Minsk and Chisinau Conventions, as well as the practice of bilateral treaties. The study highlights problems such as contradictions in legislation and the absence of a special extradition law. The author scientifically substantiates the need to harmonize national and international norms and puts forward practical recommendations for improving this institution.

Keywords: extradition, international legal cooperation, criminal procedure law, national legislation, human rights, Minsk Convention, Chisinau Convention, legal guarantees.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy jihatdan himoya qilinishi ta'minlanadi hamda unga nisbatan har qanday tajovuz qonun bilan ta'qib etiladi [1].

Dunyoda halol mehnatdan qoniqmaydigan, bironing haqqidan qo'rqmaydigan kimsalar tovlamachilik va firibgarlik yo'li bilan talon-toroj qilish natijasida ushbu turdagi jinoyatlar o'sishi tendensiyasi kuzatilmoqda.

Muhtaram Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev 2018-yil 27-iyul kuni jinoyatchilikning oldini olish, davlat idoralari va jamiyatning bu boradagi mas'uliyatini oshirish masalalariga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishida "bitta bo'lsa ham jinoyat bo'lgani hammamizni tashvishga solishi kerak" [2] deya ta'kidlagan edi.

Yangi O'zbekistonda tovlamachilik va firibgarlik jinoyatlarining oldini olish, ularni aniqlash, fosh etish hamda javobgarlikning muqarrarligini ta'minlash, shuningdek, qonunchilik tizimini tubdan isloh qilish va uni xalqaro standartlarga moslashtirishga alohida ahamiyat berilmoqda. Shu bois jamoat xavfsizligini ta'minlash, huquqbuzarliklarning sodir etilishiga sabab bo'lgan shart-sharoitlarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etishning samarali tizimini yaratish maqsadida "Huquqbuzarliklarning oldini olish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish", "O'zbekiston – 2030" strategiyasida "Milliy axborot maydonida qonunchilikka rioya etilishini ta'minlash, axborotdan foydalanish madaniyatini yuksaltirish, ... milliy internet makonida kiberxavfsizlikni ta'minlash..." dolzarb vazifalar qilib belgilangan. Shu bois tovlamachilik va firibgarlikning oldini olishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish va takomillashtirish, sohaga zamonaviy mexanizmlarni, ilg'or ish usullari va shakllarini joriy etish, mazkur yo'nalishda hamkorlikning samaradorligini oshirish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Biz qiyosiy tahlil qilayotgan tovlamachilik bilan firibgarlik O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining "Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar" deb nomlangan bo'limning "O'zgalar mulkini talon-toroj qilish" nomli bobida[3] tegishli ketma-ketlikda berilgan. Bu ikki huquqbuzarlik bir-biriga sirtidan o'xshab ketadi. Ammo ular alohida jinoyat bo'lib, o'zining tarkibi, xususiyatlari va ijtimoiy xavfliligi bilan bir-biridan farq qiladi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 165-moddasidagi "tovlamachilik" tushunchasi o'zbek tilining izohli lug'atida: a) tovlamachi – kishilarni tovlab, laqillatib, qo'rqitib kun ko'ruvchi firibgar; b) tovlamachilik – aldash, laqillatish,

qo'rqitish yo'li bilan kishining mol-mulki, pulini olib qo'yish, undan foydalanish, firibgarlik; v) tovlamoq – aldab, laqillatib, qo'rqitib biror narsasini yoki pulini olmoq, yulmoq, anoyi qilmoq, firib bermoq degan ma'nolarda keladi [4].

Ko'rinib turibdiki, tovlamachida firibgar, tovlamachilikda firibgarlik, tovlamoqda firib bermoq so'zlari sinonim sifatida berilmoqda. Shuning uchun ham ijtimoiy hayotda tovlamachilikni aksariyat odamlar firibgarlik bilan bir xil jinoyat deb qarashadi, hatto huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari ichida ham shundaylarni ko'p uchratish mumkin. O'tkazilgan sotsiologik so'rovda ishtirok etganlar tomonidan tovlamachilik va firibgarlik bir xil tushunchalarmi? degan mazmundagi savolga ularning 54 foizi bir xil emas, 9 foizi o'xshash jihatlarga ega, 22 foizi ularni bir-biridan ajratish qiyin, 15 foizi bular sinonim tushunchalardir degan mazmundagi javoblarni berishgan.

Shuni alohida qayd etish joizki, qonun chiqaruvchi tovlamachilikni firibgarlikdan va boshqa o'xshash jinoyatlardan farq qiladigan hamda ulardan ijtimoiy xavfi yuqori bo'lgan alohida tarkibdagi jinoiy qilmish sifatida belgilagan. Qator tadqiqotlarda bugungi kunda huquqni qo'llash sohasida tovlamachilik va firibgarlik jinoyatlariga oid normalar qiyosiy tahlil qilingan hamda ular o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash ham nazariy, ham amaliy jihatdan dolzarb vazifa ekanligini ilmiy asoslantirishga harakat qilingan [5].

Mavzuning maqsadi va vazifalaridan kelib chiqqan holda ilmiy manbalar bilan uyg'unlikda tovlamachilik va firibgarlikka oid jinoyat qonunchiligidagi normalarni tizimli tahlil qilishga harakat qilamiz.

Tovlamachilikka O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 165-moddasida mazkur jinoiy qilmish tarkibini o'zida aks ettiruvchi obyektiv belgilar ko'rsatilgan holda tushuncha berilgan va javobgarlik nazarda tutilgan [6].

Mazkur modda uch qismdan iborat bo'lib, uning birinchi qismi dispozitsiyasiga muvofiq tovlamachilik: a) jabrlanuvchi yoki uning yaqin

kishilariga zo'rlik ishlatish; b) mulkka shikast yetkazish yoki uni nobud qilish; v) jabrlanuvchi uchun sir saqlanishi lozim bo'lgan ma'lumotlarni oshkor qilish bilan qo'rqitib: 1) o'zgan mulkni yoki mulkiy huquqni topshirishni; 2) mulkiy manfaatlar berishni; 3) mulkiy yo'sindagi harakatlar sodir etishni talab qilish; 4) jabrlanuvchini o'z mulki yoki mulkka bo'lgan huquqini berishga majbur qiladigan sharoitga solib qo'yish deb belgilangan. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, tovlamachilik, birinchidan, zo'rlik ishlatish va qo'rqitish usullaridan birini yoki bir vaqtda har ikkisini ham qo'llagan, ikkinchidan, mulkiy manfaat olish yoki shunday manfaatni berishga majbur qiladigan holda sodir etiladi.

O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, bugungi kunda tovlamachiliklarning 42,5 foizi jabrlanuvchining shaxsiy hayot sirini oshkor qilish, 26,2 foizi ularning yaqinlariga ziyon yetkazish, 31,3 foizi mulkiga shikast yetkazish yo'li bilan qo'rqitish usulini qo'llash orqali sodir etilmoqda. O'rganilgan jinoyat ishlarining 15 foizida tovlamachilik sodir etilishida yuqoridagi usullar bir vaqtda ham qo'llanilgan.

Firibgarlikka O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 168-moddasida mazkur jinoiy qilmish tarkibini o'zida aks ettiruvchi belgilar ko'rsatilgan holda tushuncha berilgan va javobgarlik nazarda tutilgan. Mazkur modda to'rt qismdan iborat bo'lib, uning birinchi qismi dispozitsiyasiga muvofiq firibgarlik: a) aldash; b) ishonchni suiiste'mol qilish yo'li bilan: 1) o'zganing mulkini; 2) o'zganing mulkiga bo'lgan huquqni qo'lga kiritish deb belgilangan [7].

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, firibgarlik, birinchidan, aldov yoki ishonchni suiiste'mol qilish usullaridan birini yoki bir vaqtda har ikkisini ham qo'llagan, ikkinchidan, mulkni yoki unga bo'lgan huquqni qo'lga kiritgan holda sodir etiladi.

Jinoyat kodeksining: a) 165-moddasi birinchi qismi sanksiyasida tovlamachilik uchun uch yildan besh yilgacha ozodlikni cheklash yoxud uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish; b) 168-moddasi birinchi qismida firibgarlik uchun bazaviy hisoblash miqdorining ellik bara-

varidan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki bir yildan uch yilgacha ozodlikni cheklash yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi belgilangan [8].

Tahlildan ko'rinib turibdiki, tovlamachilik uchun: birinchidan, ozodlikni cheklash va ozodlikdan mahrum qilish jazolarining muddati uch yildan besh yilgacha belgilangan, Jinoyat kodeksining 15-moddasiga muvofiq mazkur qilmish uncha og'ir bo'lmagan jinoyat hisoblanadi, ikkinchidan, yuqoridagi jazolarga muqobil jazo turlari qo'llanilishi nazarda tutilmagan.

Firibgarlik uchun: birinchidan, ozodlikni cheklash va ozodlikdan mahrum qilish jazolarining muddati uch yilgacha belgilangan, Jinoyat kodeksining 15-moddasiga muvofiq mazkur qilmish ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyat hisoblanadi, ikkinchidan, yuqoridagi jazolarga muqobil jazo sifatida bazaviy hisoblash miqdorining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari qo'llanishi nazarda tutilgan.

Tovlamachilikni malakalovchi (og'irlashtiruvchi) alohida belgilari 165-moddaning 2 va 3-qismlarida ko'rsatilgan bo'lib, unga muvofiq tegishli:

a) takroran yoki xavfli retsidivist tomonidan, ko'p miqdorda, bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til birlashtirib sodir etilgan bo'lsa, besh yildan o'n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish;

b) juda ko'p miqdorda, o'ta xavfli retsidivist tomonidan, uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko'zlab sodir etilgan bo'lsa, o'n yildan o'n besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi ko'rsatilgan [9].

Yuqoridagi tahlildan ko'rinib turibdiki, tovlamachilik Jinoyat kodeksining 15-moddasiga muvofiq mazkur moddaning: a) 2-qismida ko'rsatilgan holatlarda sodir etilganda og'ir; b) 3-qismida ko'rsatilgan holatlarda sodir etilganda o'ta og'ir jinoyat hisoblanadi [10].

Firibgarlikning malakalovchi (og'irlashtiruvchi) alohida belgilari 168-moddaning 2, 3 va 4-qismlarida ko'rsatilgan bo'lib, unga muvofiq:

a) ancha miqdorda bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib sodir etilgan bo'lsa, bazaviy hisoblash miqdorining yuz baravaridan uch yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki uch yildan besh yilgacha ozodlikni cheklash yoxud uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi;

b) ko'p miqdorda takroran yoki xavfli retsivist tomonidan, xizmat mavqeidan foydalanib, axborot tizimidan, shu jumladan, axborot texnologiyalaridan foydalanib sodir etilgan bo'lsa, bazaviy hisoblash miqdorining uch yuz baravaridan to'rt yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki ikki yildan uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud muayyan huquqdan mahrum etilgan holda besh yildan sakkiz yilgacha ozodlikdan mahrum qilish;

v) juda ko'p miqdorda o'ta xavfli retsivist tomonidan, uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko'zlab sodir etilgan bo'lsa, bazaviy hisoblash miqdorining to'rt yuz baravaridan olti yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki sakkiz yildan o'n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi ko'rsatilgan [11].

Yuqoridagi tahlildan ko'rinib turibdiki, firibgarlik Jinoyat kodeksining 15-moddasiga muvofiq mazkur moddaning: a) 2-qismida ko'rsatilgan holatlarda sodir etilganda uncha og'ir bo'lmagan jinoyat; b) 3 va 4-qismda ko'rsatilgan holatlarda sodir etilganda og'ir jinoyat hisoblanadi.

Mazkur jinoyatlarning og'irlashtiruvchi holatlarda sodir etilishi ularning alohida malakalovchi belgisi sifatida qonunda ko'rsatilgan. Tovlamachilik va firibgarlikning takroran yoki xavfli retsivist tomonidan, ko'p miqdorda, bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib, juda ko'p miqdorda, o'ta xavfli retsivist tomonidan, uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko'zlab sodir etilishi og'irlashtiruvchi holatlar hisoblanib, bu ularning alohida malakalovchi belgisidir.

Shuni alohida qayd etish joizki, firibgarlikning ancha miqdorda, axborot tizimidan, shu jumladan, axborot texnologiyalari hamda xizmat mavqeidan

foydalanib sodir etilishi ham alohida malakalovchi belgisi sifatida og'irlashtiruvchi holatlar hisoblanadi.

Bundan tashqari, qonunda alohida malakalovchi belgi ko'rsatilgan og'irlashtiruvchi holatlarda: a) tovlamachilik sodir etilganligi uchun faqatgina eng og'ir jazo bo'lgan ozodlikdan mahrum etish; b) firibgarlik uchun esa ozodlikdan mahrum etishga muqobil jarima, axloq tuzatish ishlari, ozodlikni cheklash, shuningdek, qo'shimcha jazo sifatida muayyan huquqdan mahrum etish ham nazarda tutilgan.

Shuningdek, tovlamachilik sodir etganlik uchun qonunda hech qanday alohida rag'batlantiruvchi norma mavjud emas, lekin firibgarlik uchun Jinoyat kodeksining 168-moddasi 5-qismiga muvofiq yetkazilgan moddiy zararining o'ni qoplangan taqdirda ozodlikni cheklash va ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazo qo'llanilmaydi.

Jinoyat kodeksining 2001-yilgacha bo'lgan tahririda tovlamachilik uchun mol-mulk musodara qilinib yoki musodara qilinmay uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan edi.

Ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan xuddi shunday harakatlarning, ya'ni tovlamachilikning:

a) ikkinchi qismida: takroran yoki xavfli retsivist tomonidan; ko'p miqdorda; bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib sodir etilganligi uchun mol-mulk musodara qilinib, besh yildan o'n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan edi;

b) uchinchi qismida: juda ko'p miqdorda; o'ta xavfli retsivist tomonidan; uyushgan guruh tomonidan yoki uning manfaatlarini ko'zlab sodir etilganligi uchun mol-mulk musodara qilinib, o'n yildan o'n besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi nazarda tutilgan edi.

Mazkur moddaning dispozitsiyasi bugungi kunda ham xuddi yuqorida kyeltirilgan tahrirda bo'lib, sanksiya qismiga esa bir necha bor o'zgarishlar kiritildi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 29-avgustdagi qonuniga muvofiq

Jinoyat kodeksining 43-moddasida belgilangan jazo tizimidan mol-mulkni musodara qilish tariqasidagi qo'shimcha jazoning chiqarilganligi munosabati bilan tovlamachilik uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi 165-moddaning barcha uchala qismidan ham mol-mulkni musodara qilish jazosi chiqarib tashlandi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining 2015-yil 10-avgustdagi O'RQ-389-sonli qonuniga muvofiq Jinoyat kodeksining 43-moddasida belgilangan jazo tizimiga ozodlikni cheklash jazosi kiritilganligi munosabati bilan tovlamachilik uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi 165-moddaning birinchi qismi sanksiyasi: "uch yildan besh yilgacha ozodlikni cheklash yoxud uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi" degan tahrirda o'zgartirildi.

Yuksak texnologiyalarga asoslangan insoniyat taraqqiyoti shuni ko'rsatmoqdaki, globallashuv jarayonida shaxs, jamiyat va davlatning qonuniy manfaatlariga tahdid va tajovuzlarning, jumladan, turli yangi usul va shakllarda sodir etilayotgan tovlamachilik va firibgarlikning ko'payishi, ayniqsa, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yaxshi o'zlashtirgan, lekin jamiyatda o'z o'rnini topa olmayotgan yoshlar tomonidan kibermaydondan foydalangan holda uyushgan jinoiy tuzilmalar tarkibida sodir etilishini taqozo etuvchi omillar kuchayib bormoqda.

Bunday shaxslar jinoiy faoliyatining oldini olishda jinoyat qonunchiligining mazkur qilmishlar uchun javobgarlikni nazarda tutuvchi normalarining takomillashtirilishi muayyan darajada ularning barvaqt profilaktik ta'sir choralari sifatida muhim ahamiyatga egadir.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, tovlamachilik va firibgarlik jinoyatlari mazmunan bir-biriga yaqin tuyulgan bilan, ular o'zining jinoiy-huquqiy tabiati, jinoyat tarkibi, ijtimoiy xavflilik darajasi, amalga oshirish usullari, jazo choralari va malakalovchi belgilari bilan aniq farqlanadigan mustaqil jinoiy qilmishlar sifatida qonunchilikda mustahkamlangan.

Tovlamachilikda zo'rlik ishlatish yoki qo'rqitish yo'li bilan shaxsdan mulkni yoki mulkiy huquqni topshirishni, mulkiy manfaatlar berishni yoxud mulkiy yo'sindagi harakatlar sodir etishni talab holati ustuvor hisoblansa, firibgarlikda aldov va ishonchni suiiste'mol qilish orqali mulkni yoki mulkiy huquqlarni noqonuniy ravishda egallash asosiy alomat sifatida namoyon bo'ladi. Jinoyat kodeksida ular uchun belgilangan jazo choralarining mazmuni va og'irlik darajalari ham bu jinoyatlar o'rtasidagi huquqiy farqni yanada yaqqol namoyon qiladi.

Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng qo'llanilishi natijasida jinoyatlarning yangidan-yangi ko'rinishda sodir etilayotganligi, jumladan, ijtimoiy tarmoqlar orqali sodir etilayotgan tovlamachilik va firibgarlik holatlari, ushbu sohada javobgarlik choralari tubdan qayta ko'rib chiqish va zamonaviy profilaktik mexanizmlarni joriy etish zarurligini taqozo etmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, tovlamachilik va firibgarlikka oid jinoiy-huquqiy normalarni qiyosiy tahlil qilish, ularning o'zaro farqli jihatlarini aniqlash hamda ushbu jinoyatlar profilaktikasini kuchaytirishga doir huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish milliy huquq tizimining yanada rivojlanishi uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, tovlamachilik va firibgarlik jinoyatlarining bir-biriga o'xshash va bir-biridan farqli jihatlarini, shuningdek, ularning qaysi sohalarda, kimlarga nisbatan, qanday usullarda sodir etilishini, qolaversa, kelgusida qanday yo'nalishda bo'lishini bilish nafaqat mazkur jinoyatlarga qarshi kurashuvchi organlar xodimlarining, balki ushbu jinoiy qilmishlar qurboniga aylanayotgan aholi qatlamlarining ham xabardor bo'lishi ular orasida manzilli barvaqt viktimologik profilaktika chora-tadbirlarini ishlab chiqish va samarali amalga oshirishga hamda O'zbekiston Respublikasida huquqiy davlat va adolatli jamiyat barpo etishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Foydalanilgan manbalar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023. – 65-modda.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2018-yil 27-iyul kuni jinoyatchilikning oldini olish, davlat idoralari va jamiyatning bu boradagi mas'uliyatini oshirish masalalariga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishida so'zlagan nutqi.
3. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – Toshkent: Adolat, 1995. – 165,168-mm.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati // www.ziyouz.com kutubxonasi.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati // www.ziyouz.com kutubxonasi.
6. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – Toshkent: Adolat, 1995. – 165-m.
7. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – Toshkent: Adolat, 1995. – 168-m.
8. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – Toshkent: Adolat, 1995. – 165,168-mm.
9. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – Toshkent: Adolat, 1995. – 165-m.
10. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – Toshkent: Adolat, 1995. – 15-m.
11. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – Toshkent: Adolat, 1995. – 168-m.

THE ISSUE OF SOCIAL NETWORKS PAGE CYBER PROFILING

Ruslan Tazetdinov

Doctor of Philosophy, docent

Sh.A. Xoliqov

Doctor of Philosophy, docent

Azamat Ikanov

Doctor of Philosophy, senior researcher

Abstract. This article was carried out within the framework of the targeted scientific and practical research project ALM-202310202738 "Development of innovative profiling technology for use in public safety activities," in which the process of analyzing personal characteristics based on user activity in social networks and forming their psychological and social portrait - the issue of cyberprofiling - is deeply covered. The theoretical foundations of cyberprofiling, applied methods, technological approaches, possibilities of practical application, and legal and ethical aspects are analyzed. The article extensively covers the dangers arising on social networks, the protection of personal data and their application in scientific research, and provides scientific insights into the future prospects of this area.

Keywords: social networks, cyberprofiling, digital traces, information security, personal data, psycholinguistics, artificial intelligence, criminology

IJTIMOY TARMOQLARDA KIBERPROFAYLING MASALALARI

Annotatsiya: Mazkur maqola ALM-202310202738-sonli "Jamoat xavfsizligini ta'minlash faoliyatida foydalanish uchun innovatsion profayling texnologiyasini ishlab chiqish" ilmiy-amaliy tadqiqot loyihasi doirasida amalga oshirilgan bo'lib, unda ijtimoiy tarmoqlardagi foydalanuvchi faoliyati asosida shaxsiy xususiyatlarni tahlil qilish, uning psixologik va ijtimoiy portretini shakllantirish jarayoni – kiberprofayling masalasi chuqur yoritilgan. Kiberprofaylingning nazariy asoslari, qo'llaniladigan metodlari, texnologik yondashuvlari, amaliy qo'llanish imkoniyatlari hamda huquqiy-axloqiy jihatlarini tahlil qilinadi. Ijtimoiy tarmoqlarda paydo bo'layotgan xavflar, shaxsiy ma'lumotlarning himoyasi va ularning ilmiy tadqiqotlarda qo'llanishi masalalari keng yoritilib, mazkur yo'nalishning kelajak istiqbollari haqida ilmiy mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy tarmoqlar, kiberprofayling, raqamli izlar, axborot xavfsizligi, shaxsiy ma'lumotlar, psixologiyat, sun'iy intellekt, kriminologiya.

ВОПРОСЫ КИБЕРПРОФАЙЛИНГА В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ

Аннотация: Статья выполнена в рамках целевого научно-практического исследования «Разработка инновационных технологий профилирования для использования в деятельности по обеспечению общественной безопасности». В ней подробно рассматривается процесс анализа личностных характеристик на основе активности пользователей в социальных сетях и формирования их психологического и социального портрета – киберпрофайлинга. Анализируются теоретические основы киберпрофайлинга, применяемые методы, технологические подходы, возможности практического применения, а также правовые и этические аспекты. В статье подробно рассматриваются опасности, возникающие в социальных сетях, вопросы защиты персональных данных и их применение в научных исследованиях, а также дается научное обоснование перспектив развития данного направления.

Ключевые слова: социальные сети, киберпрофайлинг, цифровые следы, информационная безопасность, персональные данные, психолингвистика, искусственный интеллект, криминология.

In the context of the information society of the 21st century, the Internet and social networks cover all aspects of human life. On platforms such as Facebook, Instagram, Telegram, TikTok, X (Twitter), LinkedIn, billions of users regularly share information reflecting their lives. This information is becoming not only a means of communication, but also a large source of information that allows one to analyze the human personality and evaluate it according to various criteria. Cyberprofiling is a scientific and practical direction that uses such opportunities, aimed at identifying a person's personal characteristics, views, social status, and possible behavior through their activity on social networks [1].

The concept of cyberprofiling is mainly inextricably linked with traditional profiling theory. Profiling was initially formed in the fields of criminal psychology and criminalistics as a method of creating a personal portrait of a criminal by analyzing their behavior. However, in the digital age, since people conduct most of their activities in virtual space, profiling methods have also transformed into a new form - cyberprofiling. The essence of this process is based on the collection and analysis of human digital traces. Digital tracks include user entries, comments, attitudes on various topics, photos and videos, and even when they are active. The data collected in this way allows for the reconstruction of the social and psychological image of the individual [2].

“Cyber Behavioral Analysis” (Cyber Behavioral Analysis), located in the center, is a method based on the study of the criminal's actions, habits, goals, and motives in the digital environment. Through this analysis, conclusions are drawn about the criminal's personal portrait, possible intentions, and future actions.

The system relies on two main approaches:

1. Deductive Profiling. In this approach, a personal portrait of the criminal is created based on available evidence, facts, and digital traces. It includes the following elements:

- Open Source Intelligence: Gathering information about a criminal through the Internet, social networks, and open data.

- Victimology: Obtaining information about the perpetrator based on the victim's personality, habits, and activities.

- Modus Operandi (Style of Action): The perpetrator's constantly recurring methods, techniques for carrying out cyberattacks.

- Motive: Identifying the cause of a crime, such as financial gain, political intent, personal animosity, or gaining experience.

- Digital Forensics and Digital Criminalistics: Study of computer, mobile device and network traces, scientific analysis of digital evidence [3].

These directions reveal the personality and behavior of a cybercriminal based on evidence.

2. Inductive Profiling. This approach is based on the general typology of criminals. It focuses on the study of specific cybercriminal groups, their behavior, and their typical patterns. For example:

categories such as hackers, fraudsters, cyber spies, “cryptocurrency criminals” [4].

The main advantage of inductive profiling is that it summarizes the criminal's portrait, based on previous experience and statistical observations, even if no clear personal traces of the criminal have been found (Fig. 1).

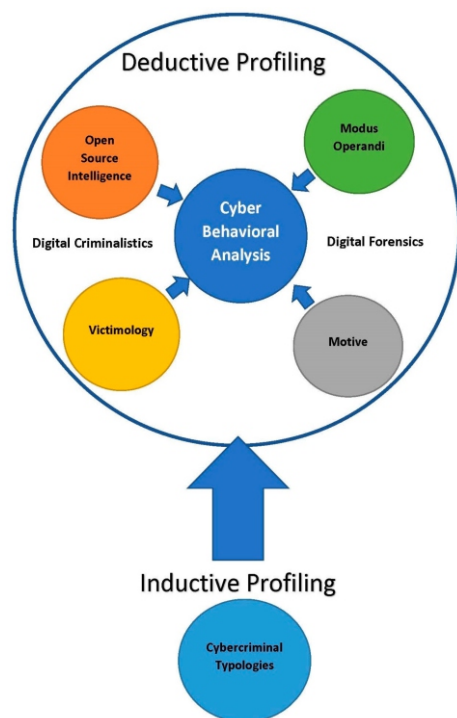

Fig-1. Areas of application of cyberprofiling

The methodology of cyberprofiling is a complex and multi-stage process. First of all, the data collection stage is carried out, in which open sources (open source intelligence – OSINT) are used. At the next stage, the data are analyzed semantically, linguistically, and psychologically.

For example, phrases in user texts, their emotional coloring, the metaphors used, or the style of language serve as an important source in determining the mental state, sphere of interest, and social views of a person. Also, by analyzing visual materials, it is possible to draw conclusions about a person's material situation, aesthetic views, and lifestyle [5].

Another important area of cyberprofiling is the analysis of social network connections. Each user has their own virtual network of contacts”

which provides information about their personal values, social status, and even ideological views. Through graph analysis of social networks, it is possible to determine which groups a user belongs to, with whom they are actively connected, and their reputation on the network. (Figure 2).

Fig – 2. Graphical analysis of user social interactions

In recent years, machine learning and artificial intelligence technologies have been widely used in cyberprofiling. Algorithms such as Natural Language Processing (NLP), Sentiment Analysis, and Computer Vision allow for the automatic analysis of large volumes of text and images. These technologies help predict users' moods, political views, behavioral trends, and potentially dangerous behaviors. For example, cyberprofiling tools are being effectively used to detect individuals involved in terrorist organizations through social networks at an early stage or to monitor online fraud activities [6].

From a practical point of view, the area of application of cyberprofiling is very wide. Law enforcement agencies use it to prevent crime and identify criminals, while national security agencies use it to expose extremist and terrorist activities. In the field of cybersecurity, cyberprofiling is useful for the early detection of phishing, malware distribution, and other types of cybercrime. At the same time, commercial companies are also widely using this method.

For example, in the field of marketing, cyberprofiling serves as an important tool for studying customer interests and consumer behavior, and in HR departments – for evaluating candidates and analyzing their personal qualities.

However, the widespread use of cyberprofiling technologies also creates a number of problems. One of the biggest problems is ensuring the privacy of private life and the confidentiality of information. Everyone wants their private life to be protected, but excessive openness and the desire to show off on social networks can lead to many dangerous consequences. There is also a possibility that the misuse of cyberprofiling results can lead to human rights violations. Therefore, when carrying out this process, it is necessary to strictly comply with international norms, conventions on human rights, and the requirements of national legislation [7].

Conducted scientific analysis shows that cyberspace profiling allows one to draw large-scale and deep conclusions about a person through digital traces on social networks. This makes it possible to use it as an effective tool not only in scientific research, but also in practice. At the same time, there is a need to improve the legal, ethical, and technological aspects of this technology, which determines the future development of cyberprofiling.

The issue of social networks page cyberprofiling is highly relevant for Uzbekistan, where the active digitalization of society and the rapid expansion of internet users – especially among the youth – have transformed social media into a central platform for communication, self-expression, and public discourse. In this environment, cyberprofiling offers both opportunities and challenges to maintaining social and national loyalty.

From a security perspective, cyberprofiling of social networks can serve as an effective tool to identify risks related to extremist propaganda, cyber fraud, or disinformation campaigns targeted at Uzbek citizens. It helps specialists trace

patterns of online behavior, detect suspicious networks, and prevent the manipulation of public opinion that might threaten the stability and loyalty of society to the state. In this sense, the technology supports Uzbekistan's strategic priorities of ensuring information security and protecting youth from harmful online influences.

However, the loyalty dimension also raises important ethical considerations. Excessive or uncontrolled use of cyberprofiling may be perceived as surveillance, potentially eroding trust between citizens and the government. For Uzbekistan, which is committed to reforms, openness, and strengthening democratic values, it is crucial to strike a balance: while using cyberprofiling to safeguard national security and protect public order, it is also important to respect individual rights, data protection, and freedom of expression.

Therefore, in the context of Uzbekistan's loyalty, the issue of social networks page cyberprofiling must be approached as part of a broader digital governance strategy. It should combine advanced technologies, clear legal regulations, and public trust-building measures. This ensures that profiling serves not as a restrictive instrument but as a protective and supportive mechanism, helping to strengthen national unity, preserve cultural values, and nurture responsible digital citizenship among the youth.

Cyberprofiling of social media pages is becoming an innovative and effective tool for studying human activity in the modern information society. It yields practical results in such areas as law enforcement, cybersecurity, marketing, and personnel policy. At the same time, cyberprofiling is closely related to the protection of human rights and information privacy, and the ethical aspects of this process need to be studied more deeply in the future. Combining cyberprofiling technologies with artificial intelligence, strengthening data protection mechanisms, and developing international standards will contribute to the more effective development of this area.

References

1. Kosinski, M., Stillwell, D., Graepel, T. (2013). Private traits and attributes are predictable from digital records of human behavior. PNAS.
2. Turban, E., Sharda, R., Delen, D. (2017). Decision Support and Business Intelligence Systems. Pearson.
3. Tene, O., Polonetsky, J. (2012). Big Data for All: Privacy and User Control in the Age of Analytics. Northwestern Journal of Technology and Intellectual Property.
4. Zafar, H., Ko, M. (2020). Cyber Profiling: Understanding User Behavior on Social Media. Journal of Information Systems Security.
5. O'zbekiston Respublikasi "Shaxsiy ma'lumotlar to'g'risida"gi qonuni, 2019.
6. Castelluccia, C., De Montjoye, Y.-A., & Shokri, R. (2014). Privacy in the Age of Big Data. IEEE Security & Privacy.
7. Solove, D. (2021). Understanding Privacy. Harvard University Press.

ZAMONAVIY JAMIYATDA O'Z JONIGA QASD QILISHNING NAZARIY ASOSLARI VA AMALIYOTI

Akramov Xasan Furkatovich

Sotsiologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Maqolada o'z joniga qasd qilish ijtimoiy hodisa sifatida ko'rib chiqilib, uning sabablari, turlari keltirilgan hamda bu boradagi asosiy nazariyalar va mashhur fransuz olimi Emil Dyurkgeym asarlari tahlil qilingan. Shuningdek, muallif o'z joniga qasd qilishning oldini olishda ayrim ijtimoiy mexanizmlarni ko'rsatib o'tgan.

Kalit so'zlar: o'z joniga qasd qilish, suisid, o'z joniga qasd qilishning tasnifi, tipologiyasi, oldini olish mexanizmlari.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРАКТИКА САМОУБИЙСТВ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению самоубийства как социального явления, приводятся его причины, виды, а также рассматриваются основные теории. В анализе литературы рассматриваются работы известного французского ученого Эмиля Дюркгейма, а также работы других европейских ученых. Автор указывает на некоторые социальные механизмы предотвращения самоубийств.

Ключевые слова: самоубийство, классификация самоубийств, типология самоубийств, механизмы и профилактика..

THEORETICAL FOUNDATIONS AND PRACTICE OF SUICIDE IN MODERN SOCIETY

Abstract. The article is devoted to the consideration of suicide as a social phenomenon, its causes, types are given, and the main theories are considered. The literature analysis examines the works of the famous French scientist Emile Durkheim, as well as the works of other European scientists. The author pointed out some social mechanisms for suicide prevention.

Keywords: suicide, classification of suicides, typology of suicides, mechanisms and prevention.

O'z joniga qasd qilish, bir qarashda, global geosiyosiy voqealiklar darajasida juda ahamiyatsiz hodisadek tuyulsada, aslida, mavjud tizimning "ichki qismini" ochib berishi orqali jamiyatdagi voqealarga ma'lum ma'noda baho berishga qodir. Bundan tashqari, tadqiq etilayotgan mavzu bo'yicha juda keng va ko'p qirrali statistik ma'lumotlar mavjud bo'lsa ham o'z joniga qasd qilish hodisasini o'rganish G'arb sotsiologiyasi uchun har doim kashfiyot sifatida qaraladi.

Ushbu hodisani o'rganishning muhimligini ortiqcha izohlashning hojati yo'q. O'z joniga qasd

qilish sonining ijtimoiy normasi umumiy o'lim darajasidan yuqori bo'lganligi sababli, birinchi navbatda, o'z joniga qasd qilishning umumiy (o'rtacha yillik yoki o'rtacha oylik) ko'rsatkichining keskin sakrashi – ijtimoiy inqirozlarga javob sifatida o'rganilmoqda.

Yevropada XX asrning boshlarida yuzaga kelgan inqiroz sabablarini o'rgangan fransuz olimi Emil Dyurkgeym zamondoshlari orasida o'z joniga qasd qilishlar sonining sezilarli o'zgarishini kuzatib, suisid mavzusiga murojaat qiladi. Ayrim sabablar o'z joniga qasd qilish soniga u yoki bu darajada ta'sir ko'rsatdi, shuningdek ijtimoiy

ko'rsatkich uchun ham ushbu sabablar (*ortiqcha ishlab chiqarish inqirozlari, davlatlarning tashqi siyosatining kuchayishi, inqilobiy g'oyalarning tarqalishi, jamiyatning ma'naviy inqirozi*)ni birgalikda qo'llash mumkin bo'lib qoldi. Ammo bu sabablarning ko'p yo'nalishli o'z joniga qasd qilish sonining ta'siri muvozanatlashtirgan bo'lishi mumkin. Dyurkgeymga omad kulib boqib, kitob chiqqandan keyin ijtimoiy keskinlikning o'sishi oshdi, shu bois uning yondashuvi tarafdorlari bildirilgan nazariyani qo'llab-quvvatlashdi va qo'shimcha tadqiqotlar o'tkazish uchun qulay asosga ega bo'ldilar [1].

Dyurkgeym asarining o'ziga kelsak, shuni alohida ta'kidlash kerakki, u natijalarni sarhisob qilib, kelajakda o'z joniga qasd qilishning oldini olish maqsadida amaliy xulosalar olishga intilgan. Bularning barchasidan Dyurkgeymning tadqiqoti, agar u qandaydir avtoritar diniy diktat davrida (*masalan, qorong'u o'rta asrlarda yoki urushdan keyingi Stalin-Xrushchev hukmronligi davridami*) nashr etilgan bo'lganda jamoatchilik tomonidan mutlaqo tantanali yig'ilish va motam kiyimi kabi kulgili ko'ringanidek qabul qilinmagan bo'lar edi [2; 19]. Muallifning o'zi, eng yaxshi holatda, jamiyatda o'zini qanday tutishni bilmaydigan odobsiz erkak sifatida qabul qilinardi. Dyurkgeym tomonidan o'z joniga qasd qilishda qo'llaniladigan usul o'zini to'liq oqlaydi va gumanist sotsiologlar tomonidan xulosalar chiqarishga bo'lgan ayanchli urinishlaridan farqli o'laroq, faqat o'zi bilan, o'z munosabati bilan yoki ma'lum bir faraziy axloq me'yorlariga amal qilgan holda ish beradi. O'z joniga qasd qilish, shaxsning his-tuyg'ularini o'z ichiga olgan bir qator taqiqlangan mavzular, odamlar gapirishdan va hatto o'ylashlaridan qochadigan mavzular bilan bog'liq bo'lishi mumkin. O'z joniga qasd qilishning mantiqiy asoslari odamlarga Freydning uyatsiz psixoanaliziga [3; 3] o'xshab ko'rinishi mumkin. Shu bilan birga, jamiyat umuman o'z joniga qasd qilishga salbiy munosabatda bo'lib, o'rta sinfnining umumiy fikriga ko'ra, barcha o'z joniga qasd qilishlar g'ayritabiiy ruhiy kasallikdir. Bu ijtimoiy inqiroz holatida o'z joniga qasd qilishga moyil odamlar qatlamining fikridir.

Emil Dyurkgeym tanlovga duch keladi, birinchi qarashda bema'ni nazariyalarga e'tibor berib, hamma narsani aniq ifoda etish yoki minimal bo'linish shkalasi yordamida odamlarni o'lchash, bir holatdan foydalanish yoki siyosiy to'g'rilikka rioya qilish va qotib qolgan qoliplarga rioya qilish orqali akademik ilmiy ish sifatida qo'yilib, bu yerda barcha xulosalar bir nechta raqamlarning elementar taqqoslanishiga to'g'ri keladi. Dyurkgeym o'rtachasini tanladi va xato qilmadi. Bundan tashqari, bu unga o'zining statistik ma'lumotlaridan foydalangan holda o'zidan oldingi Morselining nazariyalarini parchalashga imkon berdi. Shunga qaramay, bu Dyurkgeymni o'rganishda kamchiliklar va asossiz xulosalar yo'q degani emas. Bugungi nuqtayi nazardan, ko'plab qoidalar qayta ko'rib chiqilishi va jiddiy baholanishi kerak. Shu bois, ushbu ishning bir qismi sifatida biz "O'z joniga qasd qilish" kitobning zaif tomonlarini ham ko'rsatishga harakat qilamiz.

Ilmiy tahlil obyekti sifatida ongli ravishda hayotdan voz kechishga birinchi bo'lib e'tibor qaratganlar faylasuflar edi. Ular uchun hayot va o'lim masalasi hayotning asosiy masalalaridan biridir. O'z joniga qasd qilish faylasuflar tomonidan boshqa muhim falsafiy muammolar bilan birgalikda ko'rib chiqilgan, masalan, hayotning ma'nosi, tanlash erkinligi va boshqalar. Shuningdek, qadimgi stoiklar o'z joniga qasd qilish imkoniyatini inson erkinligining eng qiyin hayot sharoitlarida yuqori namoyishi deb hisoblashgan [4; 293]. O'z joniga qasd qilishga ekzistensial falsafa vakillari zamonaviy madaniyat hodisasi sifatida alohida e'tibor qaratdilar (masalan, Sizif haqidagi afsona).

O'z joniga qasd qilish fenomeniga psixologlar ham e'tibor berishgan. Faylasuflarni tashvishga solgan yuqori materiyadan o'tib, ular "pastga tushishdi" va o'z joniga qasd qilish tendensiyasi har qanday psixologik og'ish bilan bog'liqligini tushunishga harakat qildilar. Ushbu yo'nalish doirasida Zigmund Freyd konsyepsiyasi (qayg'u va melanxoliya) [5] tarqalishi shaxsning noto'g'ri psixoseksual rivojlanishining natijasida bir qator komplekslar mavjudligiga va ba'zi hollarda o'z joniga qasd qilishga olib keladi.

Emil Dyurkgeym "O'z joniga qasd qilish" kitobida faylasuflar va psixologlar singari o'z joniga qasd qilishni individual darajada o'rganishdan voz kechib, u o'z joniga qasd qilishning ijtimoiy determinantlariga, ya'ni o'z joniga qasd qilishga ijtimoiy hodisa sifatida qaragan[3]. Psixologik nuqsoni bo'lgan odamlarning o'z joniga qasd qilish ehtimoli ko'proq degan qarashni umuman rad etmasdan, u ko'rib chiqilayotgan hodisaning mohiyatidan kelib chiqib, tushunish uchun bu haqiqat emasligini ta'kidlaydi. Olim o'z joniga qasd qilishga, bir tomondan, ruhiy anomaliyalar (ham irsiy, ham orttirilgan) va odamlarning taqlid qilishga moyilligi o'rtasidagi bog'liqlik sifatida qaraydi, boshqa tomondan esa, ularni muhim deb hisoblamaydi. Uning fikriga ko'ra, jamiyatning ta'siri ancha muhimdir. Deviant xatti-harakatlarning boshqa turlari singari, o'z joniga qasd qilish ham shaxs va jamiyat o'rtasida bo'ladigan munosabatlardagi chuqur qarama-qarshiliklardan kelib chiqadi.

XXI asr boshlarida o'z joniga qasd qilish muammolarini o'rganadigan olimlarga sotsiologik yondashuv eng katta ta'sir ko'rsatdi. Quyida bu borada fikr yuritamiz.

O'z joniga qasd qilish tipologiyasi. O'z joniga qasd qilishning eng keng tarqalgan tasnifi sotsiologik mezonlarga asoslangan odamning o'z joniga qasd qilish sabablarini ko'rsatish bo'lib, Dyurkgeym tomonidan taklif qilingan.

O'z joniga qasd qilishning eng xudbin turi. O'z joniga qasd qilishning bu turi ko'pincha oilaviy muammolar bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, farzandsizlik, bu ko'pincha quyidagilarda namoyon bo'ladi, er-xotin (yolg'iz odamlar haqida gapirmasa ham bo'ladi) o'z e'tiborini faqat o'z xohish va ehtiyojlariga qarata boshlaydi. Ushbu individualizm o'z xohish-istaklarini atrofdagi odamlarning ehtiyojlari bilan mutanosib bo'lishi odamni to'xtatishga olib keladi. Biror kishining istaklari qondirilishi imkoniyatlariga mos kelmasa, u holda bu shaxs o'limdan ajratib turadigan chegarani kesib o'tadi.

Altruistik o'z joniga qasd qilish. O'z joniga qasd qilishning bu turi xudbinlikka mutlaqo ziddir.

Agar xudbinlarning aybi juda yuqori individualizm bo'lsa, altruistik o'z joniga qasd qilish bilan odam, aksincha, o'ziga xosligini yo'qotadi, uni shaxslararo qadriyatlar uchun qurbon qiladi. Har qanday guruhning atomidan boshqa narsaga aylanmasdan, odam shubhasiz uning talablariga bo'ysunadi, hatto ular o'zini himoya qilish tuyg'usiga zid bo'lsa ham. Bu, birinchi navbatda, urfodatlar, marosim xarakteriga ega bo'lgan o'z joniga qasd qilish uchun xosdir, masalan, Hindistonda beva ayollar o'zini o'zi yoqib yuborishi yoki Yaponiyada xizmatkorlarning o'z joniga qasd qilishi. Ushbu tur arxaik jamiyatlarda keng tarqalgan. Ammo zamonaviy jamiyatlarda ham umumiy an'analar bilan bog'liq o'z joniga qasd qilish holatlari ham bo'lishi mumkin. Misol uchun kema kapitanining cho'kayotgan kemani tark etishdan bosh tortishi yoki jangda fidoyilik (yapon kamikadzesi). Dyurkgeym ta'kidlaganidek, ortiqcha energiya va ehtiros odamlarni altruistik o'z joniga qasd qilishga undaydi.

G'ayritabiiy o'z joniga qasd qilish. O'z joniga qasd qilishning bu turi jamiyatning inqiroziga asoslanadi, bu davrda hayotning eski asoslari buziladi (*siyosiy to'ntarishlar, iqtisodiy inqirozlar va boshqalar*). Har qanday inson bunday vaziyatda zarur bo'lgan moslashuvchanlik va voqealarning kutilmagan burilishlariga tayyor bo'lmaydi. Jamiyatdagi tartibsizlik, shuningdek, odamlar o'rtasidagi munosabatlarning nomutanosibligiga, hech qanday ko'rsatmaning yo'qligi o'z joniga qasd qilishning tabiiy o'sishiga olib keladi. G'ayritabiiy o'z joniga qasd qilishdan oldin asabiylashish, umidsizlik va hayotdan nafratlanish hissi paydo bo'ladi [1]

O'z joniga qasd qilishning Dyurkgeym tipologiyasidan tashqari yana bir qancha turlari mavjud. Masalan, V.A.Tixonenko tomonidan taklif qilingan model mahalliy psixiatrlar orasida mashhur bo'lib, u o'z joniga qasd qilish xatti-harakatlarining barcha turlari, odam ta'qib qilgan maqsadlarga qarab, muayyan holatda ajralib turadi [6]. Axir, Dyurkgeym tipologiyasi aprioriyasiga asoslangan o'z joniga qasd qilish aslida hayot bilan hisob-kitobni tugatmoqchi degan taxminni

asoslashga qaratiladi. Ammo o'z joniga qasd qilishning haqiqiy sabablari boshqacha bo'lishi ham mumkin.

Aslida, faqat haqiqiy o'z joniga qasd qilish V.A.Tixonenkoning tipologiyasida hayotdan mahrum etishga qaratilgan. O'z joniga qasd qilishning boshqa turi ancha keng tarqalgan bo'lib, bu o'z joniga qasd qiluvchi norozilik bildirishni, e'tiborni jalb qilishni, yanada og'ir jazodan qochishni, o'zini jazolamoqchi bo'lishni hammaga nomoyishkorona ko'rsatish bilan amalga oshiradi. Va nihoyat, boshqa maqsadlar bilan bog'liq hayot uchun xavfli harakatlar (*masalan, alkogol xo'r randasi og'riqli gallyutsinatsiyalar ta'siri ostida o'zini o'ldirishi mumkin*), odatda, baxtsiz hodisalar deb tasniflanadi.

Zamonaviy dunyoda o'z joniga qasd qilish darajasi. XXI asr boshlarida o'z joniga qasd qilishdan insonlarning yo'qotishlari urushlar va jinoiy qotilliklar o'limi sonidan ko'ra oshib ketdi. Yevropa mintaqasida o'z joniga qasd qilish qurbonlari transport hodisalaridan keyin qurbonlar soni bo'yicha ikkinchi o'rinda, Xitoyda esa hatto birinchi o'rinda turadi [6].

Turli mamlakatlarda o'z joniga qasd qilishning o'sishini qiyosiy tavsiflash uchun "o'z joniga qasd qilish darajasi" ko'rsatkichidan foydalaniladi, bu aholining 100 ming kishiga to'g'ri keladigan o'z joniga qasd qilish sonini ko'rsatadi. 2000-yillarning boshlarida global o'rtacha ko'rsatkich 14–15 ta bo'lgan. Bu shuni anglatadiki, taxminan har 40 soniyada kimdir o'z joniga qasd qilgan.

Jahon sog'liqni saqlash tashkilotiga o'z joniga qasd qilish holatlari haqida xabar bergan mamlakatlar orasida o'z joniga qasd qilishning eng yuqori darajasi Sharqiy Yevropa mamlakatlarida, eng pasti esa musulmon davlatlarida kuzatilmoqda.

Olimlar o'z joniga qasd qilish darajasiga ta'sir qiluvchi quyidagi omillarni aniqlaganlar.

Jins va yosh ko'rsatkichlarining ta'siri. Yoshi bilan ixtiyoriy ravishda nafaqaga chiqish ehtimoli yuqori: G'arbda 75 va undan katta yoshdagi odamlar 15-24 yoshdagi yoshlarga qaraganda uch baravar ko'p o'z joniga qasd qilishadi, garchi

so'nggi bir necha yil ichida olimlar ushbu yoshlar guruhida dunyo bo'ylab o'z joniga qasd qilishning xavotirli o'sishini qayd etishgan bo'lsalar ham. Erkaklar o'z joniga qasd qilishda ayollarga qaraganda ko'proq ulushga ega, garchi ayollar o'z joniga qasd qilish xatti-harakatlarini ko'proq namoyon qilsalar ham.

Vaqt parametrlarining ta'siri. Ko'pincha o'z joniga qasd qilish ehtimol bahor yoki yozda kunduzi sodir bo'ladi.

Ijtimoiy vaziyatlarning ta'siri. Ko'pincha yolg'iz odamlar va ajrashganlar o'z joniga qasd qilishadi. Oliy ma'lumotli odamlarda o'z joniga qasd qilish ma'lumoti darajasi past bo'lgan odamlarga qaraganda (*ayniqsa, o'rta ma'lumotga ega bo'lmaganlarda*) kamroq uchraydi. O'z joniga qasd qilish to'g'risida qaror qabul qilish uchun kuchli stimul ijtimoiy mavqeini yo'qotish hisoblanadi (*masalan, ishdan bo'shatilish*).

Spirтли ichimliklar va giyohvandlik vositalarini iste'mol qilishning ta'siri. AQSHda o'z joniga qasd qilishning taxminan 1/4 qismini spirтли ichimlik suiiste'mol qilgan odamlar tashkil etadi. Turli xil deviant xatti-harakatlar o'rtasidagi o'xshash munosabatlar boshqa mamlakatlarda ham qayd etilgan.

O'z joniga qasd qilishga o'ziga xos vositalar – toksik moddalar (Xitoy, Hindiston va Shri-Lanka) va qurollar (AQSH)ning ta'siri. Ular qanchalik kam bo'lsa, o'z joniga qasd qilish darajasi shunchalik past bo'ladi.

Turmush darajasining ta'siri. Umuman olganda, dunyoning rivojlangan, boy mamlakatlarida o'z joniga qasd qilish darajasi kambag'al davlatlarnikiga qaraganda ancha yuqori. Ammo, bu yerda asosiy hal qiluvchi omil turmush darajasi emas, balki Yevropa madaniyati bilan bog'liq bo'lgan mamlakatlar guruhiga tegishlilikidir. Aynan shunday mamlakatlar yuqori turmush darajasi bilan ajralib turadi, ammo, shu bilan birga, o'z joniga qasd qilish darajasi ham yuqori hisoblanadi. Bundan tashqari, rivojlangan mamlakatlarda o'z joniga qasd qilish sonini hisobga olish yanada qat'iy yo'lga qo'yilganligiga e'tibor qaratish kerak.

Etnik kelib chiqishining ta'siri. Masalan, Finlyandiya, Vengriya, Estoniyada fin-ugor xalqlarida o'z joniga qasd qilishning juda yuqori darajasi qayd etilgan. AQSHda oq tanlilar orasida o'z joniga qasd qilish darajasi oq tanli bo'lmagan amerikaliklarga qaraganda ikki baravar yuqori.

Agar siz so'nggi ikki asrda o'z joniga qasd qilish darajasining o'zgarishini o'rgansangiz, unda uning o'sishining umumiy tendensiyasi sezilarli darajada ko'rinadi: agar XIX asrning o'rtalarida G'arbiy Yevropa mamlakatlarida o'z joniga qasd qilish darajasi, qoida tariqasida, 100 ming kishiga 10 ta holatdan oshmagan bo'lsa, XX asrning oxiriga kelib 100-200 kishiga to'g'ri kelgan.

O'z joniga qasd qilish darajasining oshishi sabablari

Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda o'z joniga qasd qilish darajasining uzoq muddatli dinamikasi va ularning darajasini taqqoslash borasidagi ma'lumotlar paradoks holatini ko'rsatadi: rivojlangan mamlakatlarda hayot bilan hisob-kitoblar kamayib boradi. Ixtiyoriy o'limni tanlash holatlarining oshishiga ta'sir qiladigan ko'plab sabablar orasida insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanish tendensiyalari umumiy o'lim bilan bog'liqligini keltirib o'tish mumkin.

Ijtimoiy integratsiya va ijtimoiy aloqalarning zaiflashishi. Insoniyat sivilizatsiyasi rivojlanib borishi bilan birga uning alohida jamoalari soni ham o'sib bordi. Jamiyatni tashkil etadigan odamlar doirasi qanchalik kam bo'lsa, ularni birlashtiradigan aloqalar shunchalik yaqin bo'lgan. Shuning uchun kambag'allarning birlashish darajasi yuqori bo'lgan jamiyatlarda o'z joniga qasd qilish darajasi past bo'lgan. Zamonaviy jamiyatlarda mahallada yashovchi odamlar soni nihoyatda ko'paydi, ammo ular o'rtasidagi ijtimoiy aloqalar sezilarli darajada kamayib bordi. Ilgari taniqli odamlarning kichik guruhida odam o'zini jamiyatning bir qismi kabi his qilardi, endi u ko'p millionlik begonalar orasida yolg'izlikni his qilmoqda. O'sib borayotgan yolg'izlik zamonaviy davrda o'z joniga qasd qilishning eng keng tarqalgan sabablaridan biri bo'lib xizmat qilmoqda [7].

An'anaviy dinlar rolining pasayishi, shu bilan birga, har xil mazhablar sonining ko'payishi. Insoniyat tarixidagi o'z joniga qasd qilish sonini cheklashning eng kuchli omillaridan biri bu dinlariga xos bo'lgan diniy taqiqlar (nasroniylik, yahudiylilik, islom). Diniy taqiqlar qadim zamonlardan beri muhokama qilinmagan yoki shubha ostiga olinmagan. Hozirgi davrda kelib, o'z joniga qasd qilish darajasining o'sishi asosan diniy befarqlik va ateistik qarashlarning kuchayishi bilan bog'liqdir. Odamlar endi diniy dogmalarni e'tiqod sifatida qabul qilishni xohlamaydilar va mustaqil fikrlashga intiladila. Biroq, hamma ham "o'z aqli" bilan yashay olmaydi.

Boshqa tomondan, XX asrda an'anaviy marosimlar elementlaridan foydalangan holda ko'plab ibodatlar, sig'inishlar mavjud bo'lib, ular odamni o'z joniga qasd qilishdan himoya qilishga intilmaydilar, balki, aksincha, ular unga yordam beradi. Ko'plab marosimlar barcha amrlarga rioya qilish orqali (masalan, *Jim Jonsning "Xalq ibodatxonasi"*, *Viktor Gutevning "Davidov yo'li"*) hayotdan ixtiyoriy ravishda voz kechish, xristianlik kabi o'z ruhini saqlab qolish uchun ibodat qilishga undaydi [8].

Kundalik hayot va ommaviy madaniyat ideallari o'rtasidagi tafovutning o'sishi. Ilmiy-texnik taraqqiyotning rivojlanishi bilan odamlar o'ziga xos individuallikni namoyish etish uchun qo'shimcha imkoniyatlarga ega bo'ldilar. Ammo individualizmning rivojlanishi bilan bir vaqtda buning aksi paydo ham bo'ladi, ya'ni hamma uchun umumiy bo'lgan har bir inson hayot ideallarini ko'rsatuvchi ommaviy madaniyat shakllanadi. Ommaviy axborot vositalari va shoular tufayli biznes hayotdagi muvaffaqiyat va farovonlik namunalarini takrorlaydi. Ushbu mezonlarga mos kelmaslik ko'p odamlar tomonidan ular shaxsiyatining namoyon bo'lishi yoki vaqtinchalik muammolar sifatida emas, balki shaxsiy to'lovga layoqatsizlik va fojia sifatida qabul qilinadi. Shunday qilib, o'z joniga qasd qilish ommaviy madaniyat me'yoriga mos kelmasligi mumkin bo'lgan reaksiyalardan biriga aylanadi [9; 228-229].

Obodonlashishning o'sishi asosida maishiy sharoitda stressning ko'payishi. Olimlar uzoq vaqtdan beri mantiqqa zid hodisani payqashgan, agar omon qolish muammosi keskin bo'lsa (urushlar, epidemiyalar paytida), bu tabiiy ravishda hayot qiymatining oshishiga va o'z joniga qasd qilish darajasining pasayishiga olib keladi. Ko'pincha ularning yo'qligidan ko'ra o'z joniga qasd qilishga olib keladigan qulaylik va farovonliklardir. Gap shundaki, yuqori turmush darajasi kundalik stress darajasini oshirish evaziga "sotib olinadi". Shuning uchun rivojlangan mamlakatlarda xotirjamlik va hayotning to'g'ri shakllantirilganligi kambag'al mamlakatlarga qaraganda o'z joniga qasd qilishning yuqori darajasiga olib keladi.

Xuddi shu qonuniyatni bitta mamlakat misolida kuzatish mumkin. Masalan, AQSHda o'z joniga qasd qilish darajasi 1900–1920-yillarda, mamlakat juda muvaffaqiyatli rivojlanganida barqaror o'sdi; keyin Buyuk depressiya, Ikkinchi jahon urushi va 1950-yillardagi "atom psixoz" amerikaliklarning o'z ixtiyori bilan o'z joniga qasd qilish istagini keskin pasayishiga olib keldi; 1960-yillarda yangi hayot sifatining barqaror ko'tarilishi, o'z joniga qasd qilishning "to'lov"i sifatida ko'tarilishi va keskinligi bo'lib xizmat qildi [10].

Xulosa qilib aytganda, o'z joniga qasd qilish darajasining oshishiga ta'sir qiluvchi boshqa, ya'ni xususiy sabablar qatorida olimlar qariyalar aholi sonining umumiy foizidan oshishini, urbanizatsiyaning kuchayishi va boshqalarni keltiradilar. Nazarimizda, quyidagi jarayonlar o'z joniga qasd qilishning oldini olish mumkin:

1. Potensial o'z joniga qasd qiluvchilar bilan ishlash. Agar odamlarning o'z joniga qasd qilishga qaror qilishining asosiy sabablaridan biri ijtimoiy aloqalarning yetishmasligi bo'lsa, unda ijtimoiy aloqalarni yaratish bu sabablarni bartaraf etishning mantiqiy usuliga aylanadi. Shu maqsadda, masalan, AQSHda 1950-yildan beri 24 soat ishlaydigan telefon "ishonch liniyasi" mavjud bo'lib, unda maxsus tayyorlangan odamlar har doim odam bilan yuzaga kelgan muammolarni muhokama qilishga va umidsiz vaziyatdan chiqish

yo'llarini taklif qilishga tayyor turadilar. Rossiyada ham katta shaharlarda anonim psixologik yordam xizmatlari mavjud. Ushbu xizmat, unga o'xshash boshqa xizmatlar singari, ijobiy ta'sir ko'rsatadi, lekin har doim ham emas. Gap shundaki, umidsiz odamlar muammoni hal qilish uchun ushbu kanaldan foydalanmaydilar. Bundan tashqari, tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'z joniga qasd qilish darajasi har doim yuqori bo'lgan erkaklar emas, balki ayollar ishonch telefonidan ko'proq foydalanadilar.

2. Potensial o'z joniga qasd qilish muhiti bilan ishlash. Agar potensial o'z joniga qasd qiluvchi ishonch xizmatiga murojaat qilishni istamasa, unda yuzaga kelgan vaziyatga uning yaqinlari ta'sir qilishi mumkin. Buning uchun G'arb mamlakatlaridagi ko'plab ta'lim muassasalarida talabalarga ularga yordam berish uchun potensial o'z joniga qasd qiluvchini aniqlashga yordam beradigan kurs joriy etilgan. Biroq, ushbu dasturlar hali samaradorligini isbotlamagan. Darhaqiqat, o'z joniga qasd qilishga tayyorgarlik ko'rayotganlar ko'pincha ijtimoiy "bo'shliqda" bo'lib, atrofdagi odamlar uchun o'zlarining foydasizdek his qilishadi. Shuning uchun, maxsus bilimga ega bo'lgan potensial o'z joniga qasd qiluvchining yaqin odami ta'sir qilish ehtimoli juda past bo'ladi.

3. O'z joniga qasd qilish niyatlarini amalga oshirish vositalaridan mahrum qilish. Siz o'z joniga qasd qilish uchun ularning hayotini tugatishga xalaqit beradigan ko'plab to'siqlarni yaratishga harakat qilishingiz mumkin. Bunday chora-tadbirlarga, masalan, odamning ko'prikdan sakrashini to'xtatadigan to'siqlar, o'qotar qurol va tig'li qurollarni sotib olishga cheklovlar, uy gazini zararsizlantirish, kuchli dorilar va pesitsidlar savdosini cheklash kiradi. Ushbu chora-tadbirlar, birinchi navbatda, o'z joniga qasd qilish fikrini kechiktirishni ta'minlaydigan va o'zgartirishi mumkin bo'lgan vaqt hisoblanadi, ikkinchidan, uchinchi tomonga aralashish uchun qo'shimcha imkoniyat yaratadi.

Foydalanilgan manbalar

1. Дюркгейм Э. Норма и патология // Социология преступности. – М., 1996.
2. Дюркгейм Э. Метод социологии. – Киев; Харьков, 1899.
3. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. – СПб., 1912.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. – Одесса, 1900.
5. Фрейд З. Я и Оно. – Тбилиси, 1991.
6. Моховиков А.Н. Суицидология: Прошрое и настоящее: Проблема с самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. – М.: Когнито-Центр, 2001
7. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994.
8. Хорни К. Наши внутренние конфликты // Психоанализ и культура. – М.: Юрист, 1995.
9. Смелзер Н. Социология. – М., 1994.
10. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб., 1997

JAMOAT XAVFSIZLIGI TUSHUNCHASI TO'G'RISIDA EKSPERT BAHOLARI

Jo'raev Muhiddin Utkurovich
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada jamoat xavfsizligi tushunchasining konseptual-strategik hujjatlari hamda xorijiy va mahalliy olimlarning jamoat xavfsizligi tushunchasiga bergan ta'riflari, ularning qiyosiy tahlillari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: jamoat xavfsizligi, jamoat xavfsizligini ta'minlash, shaxs, erkinlik, jamiyat va davlat manfaatlar, xavfsizlik, huquq, konsepsiya, tasnif, ta'rif.

ЭКСПЕРТНЫЕ ОЦЕНКИ ПО КОНЦЕПЦИИ ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация. В статье представлены определения понятия общественной безопасности в концептуальных и стратегических документах, а также мнения зарубежных и отечественных ученых, кроме этого сделан сравнительный анализ понятии общественной безопасности.

Ключевые слова: общественная безопасность, обеспечение общественной безопасности, личность, свобода, интересы общества и государства, безопасность, право, понятие, классификация, определение.

EXPERT ASSESSMENTS ON THE CONCEPT OF PUBLIC SAFETY

Abstract. The article presents definitions of the concept of public security in conceptual and strategic documents, as well as the opinions of foreign and domestic scientists, in addition, a comparative analysis of the concept of public security is made.

Keywords: public safety, ensuring public safety, personality, freedom, interests of society and the state, security, law, concept, classification, definition.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar doirasida aholining tinch va osoyishta hayotini ta'minlash hamda jamiyatimizda qonunga itoatkorlik va jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha uzoq muddatli konseptual-strategik hujjatlarni ishlab chiqishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Jumladan, jamoat xavfsizligini ta'minlash yo'nalishidagi ishlarni tashkil etishning mutlaqo yangi mexanizm va tartiblari joriy etilib, davlat organlarining jamoatchilik tuzilmalari bilan maqsadli hamkorligi yo'lga qo'yildi.

Jamoat xavfsizligini ilm-fanning mustaqil sohasi sifatida belgilagan holda kompleks tadqiqotlarni rivojlantirish, jamoat xavfsizligiga tahdidlar

tizimini ishlab chiqish, jamoat xavfsizligiga tahdidlarni baholash mezonlari va indikatorlarini belgilash bilan bog'liq muammolarning ilmiy yechimini topish maqsadida xorij olimlarining bu sohaga bo'lgan qarashlari va yondashuvlari o'rganildi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda jamoat xavfsizligi tushunchasi keng qamrovli bo'lib, butun dunyo bo'ylab izlanishlar, o'rganishlar olib borilgan va olib borilmoqda.

Quyida bir qator xorijiy va mahalliy olimlarning jamoat xavfsizligi tushunchasiga bergan ta'riflarining xilma-xilligini, jamoat xavfsizligini keng va tor ma'noda tushunish bilan bog'liq fikrlarini ko'rib chiqamiz.

Xususan, olimlarning jamoat xavfsizligi tushunchasiga bergan ta'riflari hamda fikr-mulohazalari shartli ravishda keng va tor ma'noni anglatuvchi guruhlariga bo'lindi.

Jumladan, keng ma'noda o'zbek huquqshunosi, yuridik fanlar doktori, professor M.X. Rustambayevning "Jamoat xavfsizligini ta'minlash fuqarolarning hayoti va sog'lig'i, sha'ni va qadr-qimmatini, huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini, tadbirkorlarning manfaatlarini himoya qilish va boshqa shu kabi muhim masalalar bo'yicha turli chora-tadbirlarni amalga oshirishda ifodalanadi" degan fikrini keltirish mumkin [1].

Shuningdek, bir qator olimlar jamoat xavfsizligi tushunchasini keng ma'noda holat, tizim yoki jarayon deb ta'riflagan bo'lsa, ayrim olimlar tor doirada metodik asos, munosabat, element, chora-tadbirlar deb fikr bildirganlar.

Xususan, olim S.V. Nesterov o'z tadqiqotlarida, jamoat xavfsizligi deganda, jamiyatning g'ayrihuquqiy tavsifdagi tahdidlardan himoyalanganlik holati tushunilishini keltirib o'tgan [2].

N.A. Bosxamdjiyevaning tadqiqotlarida jamoat xavfsizligiga milliy xavfsizlikning ajralmas qismi, ijtimoiy guruhlar va odamlar muloqoti, inson va fuqaroning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari, jamiyatning boshqa qonuniy manfaatlarini tashkil etishning asosini tashkil etuvchi moddiy va ma'naviy qadriyatlarning g'ayriqonuniy xatti-harakatlar, texnogen va tabiiy xususiyatga ega bo'lgan zararli hodisalar, ushbu huquqlar va qonuniy manfaatlarga tahdid soluvchi boshqa omillar va shart-sharoitlardan himoyalanganlik holati sifatida qarash taklif etilgan [3].

I.Yu. Makarichevning ta'kidlashicha, jamoat xavfsizligi tushunchasi shaxs, jamiyat va davlatning hayot faoliyati, davlat va munitsipal hokimiyat organlari, jamoat tashkilotlari (birlashmalari) va fuqarolarning xavfsiz faoliyat yuritishi, shuningdek, ularning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini huquq normalari bilan himoyalanganlik holatini ifodalaydi [4].

A.A. Varguzovanning fikriga ko'ra, jamoat xavfsizligi – jamiyatning o'z hayotiy muhim

manfaatlarini to'sqinliksiz amalga oshirishini ta'minlovchi himoyalanganlik holati, shuningdek, shaxs, jamiyat va davlat hayotiy faoliyati jarayonida shakllanadigan ijtimoiy munosabatlar holati hisoblanadi [5].

M.I. Agabalayevning qayd etishicha, jamoat xavfsizligi – bu jamiyat va davlatning jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasidagi faoliyatini tashkil etish, davlat va jamiyat institutlarining me'yoriy ishlashi, inson va fuqaroning huquqlari, erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini ro'yobga chiqarishni tartibga solish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarning himoyalanganlik holati [6].

D.G'. Xalmuxamedovning fikriga ko'ra, "jamoat xavfsizligi nafaqat shaxs, jamiyat yoki davlat manfaatlarining muayyan darajada ta'minlanganligi, balki o'sha shaxs yoki butun bir jamiyatning barqaror rivojlanishiga xavf tug'diruvchi omillardan qayd darajada (masalan, huquqiy yoki ijtimoiy) himoyalanganlik holatini ham ifodalaydigan fenomendir" [7].

L.P. Volkovanning fikricha, jamoat xavfsizligi – ijtimoiy munosabatlarning tahdidlardan himoyalanganligi [8].

P.V. Minenkoning qayd etishicha, jamoat xavfsizligining jinoiy-huquqiy tushunchasi davlat tomonidan qo'riqlanadigan, jamoat institutlarining faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydigan va jamiyatning normal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining zarur sharti bo'lgan ob'yektlarning zarur yoki yetarli darajada himoyalanganligi bilan bog'liq [9].

Ya.N. Radyushin jamoat xavfsizligi davlat va shaxsiy xavfsizlik bilan birgalikda milliy xavfsizlikning mazmunini tashkil etadi, shu bilan birga, uning xavfsizlik ob'yekti belgisiga ko'ra sezilarli darajada farqlanadigan turlari hisoblanadi. Bunda davlat xavfsizligining ob'yekti davlat, jamoat xavfsizligining obekti jamiyat va shaxs, shaxsiy xavfsizlikning ob'yekti esa tashkilotlar va shaxslardir. Ob'yektlarni aniqlashtirish ushbu tarzda bo'lishining sababi shundaki, davlat va jamiyat, davlat va shaxs xavfsizligi kabi masalalarni hal qilishda ziddiyatlar yuzaga kelishi mumkin bo'lsada, jamiyat xavfsizligini ta'minlashni shaxsni

himoya qilmasdan, uning manfaatlari va ehtiyojlarini hisobga olmasdan amalga oshirib bo'lmaydi. Jamoat xavfsizligini ta'minlash maqsadlari, vazifalari va tamoyillarini to'g'ri tushunish uchun zarur bo'lgan aynan shu shart, uning ob'ektlari qatoriga jamiyat bilan bir qatorda shaxsning ham kiritilishini ta'kidlaydi [10].

B.P. Kondrashovning fikriga ko'ra, jamoat xavfsizligi – ijtimoiy xavfsizlikning bir turi sifatida, shaxsning xavfsizligini, jamoat osoyishtaligini, fuqarolarning mehnat qilishi va dam olishi uchun qulay shart-sharoitlarni, davlat organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning jinoiy va boshqa g'ayriqonuniy qilmishlardan kelib chiqadigan tahdiddan, yuqori xavfli manbalardan, erkin fuqarolik muomalasidan chiqarilgan predmetlar va moddalardan foydalanish tartibini buzishdan, shuningdek ijtimoiy, tabiiy, texnogen xususiyatga ega bo'lgan salbiy hodisalardan va boshqa alohida holatlardan normal faoliyat ko'rsatishini ta'minlash maqsadida huquqiy normalar bilan tartibga solingan ijtimoiy munosabatlar tizimi hisoblanadi [11].

G.V. Ishuk, "jamoat xavfsizligi deganda, davlat, jamiyat va shaxsning ijtimoiy muhim manfaatlari himoyalanganligi holati tushunilishi lozim, jamoat tartibi jamoat xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan jarayondir", degan fikrni ilgari suradi [12].

K.A. Haydarov va M.A. Saminjonovlarning fikriga ko'ra, "jamoat xavfsizligi tushunchasi zamirida mamlakat xavfsizligini ichki xavf va tahdidlardan himoyalash sohasida qabul qilingan qonunchilik asnosida aniq muassasa, tashkilot, jamoat birlashmalari va fuqarolar faoliyati xavfsizligini ta'minlash maqsadi asosida muvofiqlashtirishga qaratilgan mexanizmni tushunish lozim" [13].

Shu o'rinda, olim R.R. Rashidov qarashlarida "fanda "jamoat xavfsizligi" kategoriyasi tor va keng ma'noda ko'rib chiqiladi. Keng ma'noda "jamoat xavfsizligi" jamiyatning himoyalanganligi, tor ma'noda esa – jamoat joylarida xavfsizlikning ta'minlanganligi sifatida tushuniladi" [14].

Ye.A. Drojgin o'z tadqiqotlarida jamoat xavfsizligi jamoat xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy munosabatlar ekanligini, uning himoya

obekti – jamiyat (jamiyat xavfsizligi) hisoblanishini asoslab bergan [15].

A.M. Voronovning ta'kidlashicha, xavfsizlik tushunchasi xavfsizlikning umummilliy nazariyasi tarkibidagi asosiy kategoriya sifatida ta'riflanib, jamoat, axborot va boshqa turdagi xavfsizlikni ta'minlash muammolarini o'rganishning metodologik asosi bo'lib xizmat qiladi [16].

R.A. Romanov "jamoat xavfsizligi barcha fuqarolarga, istisnosiz, tug'ilishdan to umrining oxirigacha tegishli bo'lib, ham huquq normalari, ham boshqa ijtimoiy va texnik normalar bilan tartibga solinadi" [17], deb hisoblaydi.

D.A. Korotchenkov "jamoat tartibi va jamoat xavfsizligi milliy xavfsizlik tizimining eng muhim elementlari hisoblanadi" [18], degan fikrni ilgari suradi.

F.K. Xo'jamberdiyev va I.Yo. Qilichevlarning ta'kidlashicha, "Jamoat tartibi va xavfsizligini muhofaza qilish deganda odamlarning hayoti va sog'lig'ini saqlash, ularning insoniy qadr-qimmatlarini, fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning manfaatlarini himoya qilish, odamlarning mehnat qilishi va hordiq chiqarishi, davlat organlari, jamoat birlashmalari va mehnat jamoalarining normal ishlashiga yaxshi madad beradigan hamda xotirjamlik muhitini yaratish bo'yicha turli davlat organlari va jamoat birlashmalari tomonidan tizimli choratadbirlar amalga oshirish tushuniladi" [19].

A.Ye. Tashmuxammatov "jamoat tartibi va jamoat xavfsizligi ijtimoiy munosabatlarning har xil turi bo'lib, ular o'rtasida chambarchas aloqadorlik mavjud: ushbu guruh munosabatlarning har biri boshqasining mavjudlik shartidir", deb ta'riflaydi.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, xorijiy va mahalliy olimlarning fikr-mulohazalari va qarashlari turlicha bo'lishiga qaramay, ularning mazmun-mohiyatida o'xshashliklar kuzatiladi va bu masalalarni batafsil o'rganilishi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini takomillashtir hamda jamoat xavfsizligi tizimi konsyeptual asoslarini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan manbalar

1. Рустамбаев М.Х. Совершенствование применения современных технологий при обеспечении общественной безопасности // "Jamoat xavfsizligi" ilmiy-amaliy jurnali/ – Toshkent, 2021. – № 1. – В. 28.
2. Нестеров С.В. Формы соучастия в преступлениях против общественной безопасности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2016.
3. Босхамджиева Н.А. Административно-правовые основы обеспечения общественной безопасности в Российской Федерации: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Москва, 2013.
4. Макарычев И.Ю. Административно-правовое обеспечение общественной безопасности органами муниципальной власти: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Люберцы, 2010. – С. 13-14.
5. Варгузова А.А. Административно-правовое регулирование деятельности органов внутренних дел в сфере обеспечения общественной безопасности в Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2005. – С. 10.
6. Агабалаев М.И. Развитие теории и практики административно-правового режима обеспечения общественной безопасности Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2004. – С. 14.
7. Xalmuxamedov D.G'. Jamoat xavfsizligi tushunchasi va uning mohiyati // "Jamoat xavfsizligi" ilmiy-amaliy jurnali – Toshkent, 2022. – № 1. – В. 117.
8. Волкова Л.П. Административно-правовой статус милиции общественной безопасности в системе МВД РФ: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2000. – С. 12.
9. Миненко П.В. Исправление осужденных за преступления против общественной безопасности в целях предупреждения специального рецидива: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Тамбов, 2009. – С. 8.
10. Радюшин Я.Н. Компетенция органов государственной власти и органов местного самоуправления в сфере обеспечения общественной безопасности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2006. – С. 10.
11. Кондрашов Б.П. Общественная безопасность и административно-правовые средства ее обеспечения: Автореферат дис. ... д-ра юрид. наук. – Москва, 1998. – С. 9.
12. Ищук Г.В. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений против общественного порядка и общественной безопасности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Рязань, 2005. – С. 9.
13. Xaydarov K.A. Saminjonov M.A. Jamoat tartibi va xavfsizligiga tahdidlarning tamoyillari // "Jamoat xavfsizligi" ilmiy-amaliy jurnali. – Toshkent, 2021. – № 2. – В. 74.
14. Rashidov R.R. Jamoat xavfsizligiga doir nazariy qarashlar va yondashuvlar tahlili // "Jamoat xavfsizligi" ilmiy-amaliy jurnali. – Toshkent, 2021. – № 3. – В. 47.
15. Дрожжина Е.А. Общественная безопасность как объект преступления: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2015.
16. Воронов А.М. Общественная безопасность: административные и информационно-правовые проблемы обеспечения: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Москва, 2005. – С. 15.
17. Романов Р.А. Государственные услуги в сфере обеспечения общественной безопасности (правовые и организационные аспекты): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2012. – С. 3.
18. Коротченков Д.А. Организация административно-правовой охраны общественного порядка и обеспечения общественной безопасности при проведении массовых мероприятий: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Хабаровск, 2006. – С. 8.
19. Xo'jamberdiev F.K., Qilichev I.Yo. Milliy gvardiyaning jamoat xavfsizligini ta'minlash faoliyatini huquqiy tartibga solishning ayrim masalalari // "Jamoat xavfsizligi" ilmiy-amaliy jurnali. – Toshkent, 2022. – № 2. – В. 176.

ОЦЕНКА ЗАГРЯЗНЕНИЯ ВОЗДУХА И ПОСЛЕДСТВИЙ ДЛЯ ЗДОРОВЬЯ ОТ ПИРОТЕХНИЧЕСКИХ ИЗДЕЛИЙ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Исаев Сардор Алишерович

главный научный сотрудник Исследовательского института криминологии

Аннотация. В статье представлены результаты метаанализа 145 исследований, посвящённых влиянию пиротехнических изделий на качество атмосферного воздуха, уровень шума и санитарное состояние населения, проанализированы физические травмы, вызванные фейерверками, и шумовое загрязнение, влияющее на людей и животных. Сделаны выводы о необходимости просвещения населения и развития нормативно-правовой базы с целью минимизации последствий пиротехнической активности.

Ключевые слова: фейерверк, пиротехника, загрязнение воздуха, тяжёлые металлы, газообразные загрязнители, шумовое загрязнение, здоровье человека, дыхательные заболевания, канцерогены, экологическая безопасность, альтернативы фейерверкам, лазерные шоу, контроль выбросов, пиротехнические травмы.

PIROTEKNIKA MAHSULOTLARIDAN KELIB CHIQUADIGAN HAVO IFLOSLANISHI VA SOG'LIQ UCHUN OQIBATLARNING BAHOLANISHI: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada pirotekhnika vositalarining atmosfera havosi sifati, shovqin darajasi va aholining sanitariya holatiga ta'siri bo'yicha 145 ta tadqiqotning meta-tahlil natijalari taqdim etilgan. Feyerverklar sababli yuzaga kelgan jismoniy jarohatlar va insonlar hamda hayvonlarga ta'sir qiluvchi shovqin ifloslanishi tahlil qilingan. Pirotekhnika faoliyatining oqibatlarini minimallashtirish maqsadida aholining xabardorligini oshirish va normativ-huquqiy bazani rivojlantirish zarurligi haqida xulosa chiqarilgan.

Kalit so'zlar: feyerverk, pirotekhnika, havo ifloslanishi, og'ir metallar, gaz holatidagi ifloslantiruvchi moddalar, shovqin ifloslanishi, inson salomatligi, nafas olish kasalliklari, kanserogenlar, ekologik xavfsizlik, feyerverklarga alternativalar, lazer shoulari, chiqindilarni nazorat qilish, pirotekhnika jarohatlari.

ASSESSMENT OF AIR POLLUTION AND HEALTH IMPACTS FROM PYROTECHNIC DEVICES: CHALLENGES AND PERSPECTIVES

Abstract. This article presents the results of a meta-analysis of 145 studies dedicated to the impact of pyrotechnic devices on atmospheric air quality, noise levels, and public health conditions. It analyzes physical injuries caused by fireworks and noise pollution affecting humans and animals. Conclusions are drawn regarding the necessity of public awareness and the development of regulatory frameworks to minimize the consequences of pyrotechnic activities.

Keywords: fireworks, pyrotechnics, air pollution, heavy metals, gaseous pollutants, noise pollution, human health, respiratory diseases, carcinogens, environmental safety, fireworks alternatives, laser shows, emission control, pyrotechnic injuries.

Различные мероприятия во многих культурах традиционно сопровождаются использованием пиротехнических изделий – фейерверков, римских свечей, петард и бенгальских огней [1]. Эти элементы являются неотъемлемой

частью торжеств, включая свадьбы, дни рождения, государственные и муниципальные праздники, массовые культурные и спортивные события. Несмотря на повсеместную популярность и визуальную привлекательность фейерверков, их экологические

последствия остаются недооценёнными широкой общественностью. Между тем, пиротехника представляет собой значительный источник загрязнения атмосферного воздуха.

В частности, механические (аэрозольные) частицы, образующиеся в результате сгорания фейерверков, способствуют кратковременному, но интенсивному увеличению концентраций взвешенных веществ в воздухе. Группа исследователей из США и КНР провела метаанализ 145 научных публикаций, соответствующих строгим критериям отбора, с целью количественной оценки уровня загрязнения воздуха, обусловленного пиротехнической активностью [2]. Анализ охватывал работы, выполненные преимущественно в Азии (более 70% выборки), а также в Европе и Северной Америке. Основное внимание уделялось концентрациям взвешенных частиц различной размерной фракции, их морфологии и химическому составу.

Согласно данным, полученным в ходе исследований, проведённых в Китае, Индии и Германии, при проведении массовых мероприятий наблюдались резкие скачки концентраций суммарных взвешенных частиц (TSP) – до 39 800 мкг/м³ в течение 50 минут (с 23:40 до 00:30) в новогоднюю ночь. В среднем уровни TSP варьировались в пределах от 330,5 до 670,8 мкг/м³ в Китае и Индии, что в 1,05–2,84 раза превышает фоновые значения.

Фракционный анализ показал, наибольшие средние концентрации частиц PM10 достигали 2237,3 мкг/м³ во время праздника Дивали в Салкии (Индия) [3], что почти в 110 раз превышает минимальный зарегистрированный фоновый уровень – 20,5 мкг/м³ на Мальте [4]. В качестве справочного значения: фоновая концентрация PM10 в Нью-Дели обычно составляет 122,1–167,8 мкг/м³. Во время фестивалей средний уровень PM10 достигал 469,3 мкг/м³ в Китае и 479,8 мкг/м³ в

Индии, что более чем в 4 раза превышает установленный в Индии предел допустимой концентрации (100 мкг/м³) [5]. В странах ЕС, таких как Испания и Италия, зарегистрированы более низкие показатели: средняя концентрация PM10 составила 71,5 мкг/м³, что в 1,4 раза превышает установленный в Евросоюзе норматив (50 мкг/м³).

Фракции мелкодисперсных частиц PM2.5 представляют наибольшую опасность для здоровья человека, поскольку отличаются высокой проникающей способностью. Эти частицы способны длительное время оставаться во взвешенном состоянии в атмосфере и достигать альвеол лёгких, вызывая воспалительные процессы и повреждение дыхательной системы. В связи с этим особенно важно отслеживать концентрации PM2.5, образующихся при использовании пиротехнических изделий.

Во время проведения международного фестиваля фейерверков в Канаде максимальное зарегистрированное среднее значение PM2.5 составило 6378,6 мкг/м³, что в 212 раз превышает предельно допустимую концентрацию, установленную в стране – (30 мкг/м³) [6]. Такое значительное загрязнение воздуха возникло вследствие серии из девяти фейерверков продолжительностью 40 минут каждый, растянутых на один месяц [7]. В различных странах, включая Китай, Индию, Канаду, США, Испанию и Германию, средние значения PM2.5 колебались в диапазоне от 61 до 6378,6 мкг/м³ и превышали фоновый уровень в четыре раза.

Дополнительные измерения в Нагпуре (Индия) показали, что концентрация ультрадисперсных частиц диаметром 0,25–1,0 мкм во время фейерверков достигала в среднем 4,4 миллиона частиц на литр, а максимальное значение превысило 8,9 миллиона частиц/л. Это в 3–5 раз выше фонового уровня, что подтверждает преобладание частиц с диаметром менее 1 мкм.

Во время массовых мероприятий, таких как футбольные матчи, наблюдается резкий рост концентрации наночастиц в атмосфере, по причине использования сигнальных огней (фейеров) [8]. В частности, после начала горения численная концентрация наночастиц увеличивалась в 12 раз, при этом доминировали частицы размером около 155 нм. Расчёты показали, что средняя кумулятивная доза вдыхаемых частиц игроками и зрителями составляла примерно 7×10^8 частиц на килограмм массы тела – на 300% выше фоновой дозы.

Химический анализ состава аэрозольных частиц, образующихся при сгорании пиротехники, выявил наличие как макроэлементов (калий, сера, кальций, медь), так и токсичных соединений, таких как барий. Присутствие калия и серы связано с использованием чёрного пороха, в то время как медь, как правило, накапливается в частицах размером 250–500 нм и может оказывать вредное воздействие на организм.

Морфологический анализ показал, что частицы до и после горения имеют как правильную, так и неправильную сферическую форму. Образование сферических частиц летучей золы при высоких температурах подтверждает высокотемпературную природу процессов, происходящих при сгорании фейерверков. Присутствие в атмосфере элементов, таких как алюминий, железо, калий и стронций в период массовых запусков, указывает на их пиротехническое происхождение.

Суммарный анализ 60 из 145 исследованных публикаций продемонстрировал, что средняя концентрация твёрдых частиц в воздухе во время пиротехнических мероприятий превышала фоновый уровень в 5 раз.

Что касается химических загрязнителей, основным источником выбросов служит чёрный порошок, в состав которого входят восстановители (древесный уголь, сера) и окислители (чаще всего нитрат калия, реже –

перхлорат калия). Для получения различных цветовых эффектов в состав фейерверков также добавляют металлы: алюминий, железо, сурьму и другие неорганические соединения. При сгорании этих компонентов выделяются газы (углекислый газ, оксиды азота и серы), а также твёрдые частицы, включая оксиды металлов.

Многие из этих загрязняющих веществ растворимы в воде и оседают вместе с атмосферными осадками, вступая во взаимодействие с природными экосистемами и потенциально влияя на гидрологический цикл.

В частности, было идентифицировано 13 видов водорастворимых ионов, среди которых 5 катионов (Na^+ , Mg^{2+} , K^+ , Ca^{2+} , NH_4^+) и 8 анионов (F^- , Cl^- , ClO_4^- , NO_2^- , NO_3^- , SO_3^{2-} , SO_4^{2-} , CO_3^{2-}). Некоторые из них, включая нитрит, сульфит и карбонат, встречаются реже, но также потенциально опасны при накоплении.

Во время массовых праздников и фестивалей фиксируется резкий рост концентраций ряда неорганических и органических соединений в атмосфере, особенно сульфатов (SO_4^{2-}) и ионов калия (K^+). Их уровни достигают 23 мкг/м³ и 13 мкг/м³ соответственно, что превышает повседневные значения в 38,3 и 2,7 раза. Это объясняется тем, что сера и калий входят в состав чёрного пороха, широко применяемого в пиротехнических изделиях. При сгорании сера образует диоксид серы (SO_2), который может быстро окисляться в сульфаты – как фотохимически, так и при участии металлических катализаторов. Калий, в свою очередь, поступает из калийной селитры или перхлората калия.

Анализ распределения концентраций водорастворимых ионов показал следующую иерархию: $\text{CO}_3^{2-} > \text{NO}_3^- > \text{Cl}^- > \text{NH}_4^+ > \text{Ca}^{2+} > \text{Mg}^{2+} > \text{Na}^+ > \text{NO}_2^- > \text{SO}_3^{2-} > \text{F}^-$. Это указывает на преобладание вторичных компонентов аэрозоля – карбонатов, нитратов и аммония – в дни с активным

использованием фейерверков. Средние концентрации этих ионов во время пиротехнических мероприятий составляли 15 мкг/м³ (CO₃²⁻), 14 мкг/м³ (NO₃⁻) и 8,7 мкг/м³ (NH₄⁺), а их отношение к фоновым уровням достигало 30,3, 2,2 и 4 соответственно. Такие показатели используются в качестве индикаторов наличия пиротехнической активности в атмосфере.

Для создания зрелищных визуальных эффектов в состав фейерверков целенаправленно добавляют определённые металлы. Так, стронций (Sr) используется для красного цвета, барий (Ba) – для жёлто-зелёного, сурьма (Sb) и свинец (Pb) – для светло-зелёного, натрий (Na) – для жёлтого, калий (K) – для фиолетового, медь (Cu) – для синего. Кроме того, хлориды и сульфаты кальция (Ca) усиливают оранжевый цвет пламени, а цинк (Zn) применяется для образования дыма. Марганец (Mn) используется как топливо для увеличения яркости, хром (Cr) – как катализатор для ускорения горения, магний (Mg) и алюминий (Al) – для образования искр и повышения температуры горения.

В результате анализа частиц, выбрасываемых в атмосферу при сгорании пиротехники, было выявлено присутствие 47 различных химических элементов. Наиболее часто встречающиеся включают: K, S, Ca, Al, Si, Mg, Na, Fe, Ba, Zn, Pb, Cu, Ti, Sr, Mn, Cr, As и Cd. Из них калий и сера показали наивысшие средние концентрации – 9637,3 и 9681,9 нг/м³ соответственно, что связано с их активным применением в составе пороха и окислителей.

Значительное присутствие кремния (Si), алюминия (Al) и кальция (Ca) также объясняется добавлением порошков этих веществ для повышения температуры горения и насыщенности цвета. Их средние концентрации составили 4678,5, 2488,7 и 2481,9 нг/м³ соответственно. Среди цветообразующих элементов средние уровни меди (Cu), цинка

(Zn) и железа (Fe) составили 103, 511,3 и 1263,7 нг/м³. Кадмий (Cd) и мышьяк (As), несмотря на более низкие концентрации (179,3 и 21,5 нг/м³), представляют опасность из-за своей токсичности. Эти элементы, как правило, не добавляются напрямую, а попадают в состав как примеси при обработке других металлов, таких как свинец и цинк.

Для сравнения, фоновый уровень содержания тяжёлых и потенциально канцерогенных элементов, таких как свинец (Pb), барий (Ba) и мышьяк (As), колебался в пределах: Pb – около 192 нг/м³, Ba – от 1 до 70 нг/м³, As – от 7 до 29 нг/м³. Многие из этих тяжёлых металлов обладают нейротоксичными и канцерогенными свойствами.

Важно учитывать, что фейерверки – не единственный источник данных загрязнителей. Значительный вклад в атмосферные концентрации этих элементов вносят также выбросы от сжигания биомассы и ископаемого топлива, мусора, а также автомобильный транспорт.

Помимо неорганических соединений, при сгорании фейерверков в атмосферу попадают органические загрязнители, включая частицы органического и элементарного углерода, а также полициклические ароматические углеводороды (ПАУ). В 19 из 145 рассмотренных исследований сообщается об их повышенных концентрациях во время пиротехнических шоу. По данным 12 исследований, содержание органического углерода значительно возрастает из-за использования древесного угля в составе чёрного пороха и горения внешней оболочки фейерверков. Средние значения органического углерода варьировались от 5,1 до 80,4 мкг/м³, что в 1,5–6,3 раза выше фоновых уровней. Разнообразные материалы, применяемые в конструкции фейерверков – цветная бумага, шерсть, волокна – также вносят вклад в общий уровень органических частиц.

Элементарный углерод, хотя и составляет небольшую долю общей массы аэрозолей, оказывает значительное влияние на оптические свойства атмосферы – он снижает прозрачность воздуха примерно на 12%. Средняя концентрация элементарного углерода при запуске фейерверков достигала 9,6 мкг/м³, что в 1,1–15 раз превышает нормальный уровень. Отношение органического к элементарному углероду в аэрозолях достигает своего максимума во время фестивалей (от 1,3 до 7,9), и этот показатель рассматривается как дополнительный индикатор пиротехнической активности при мониторинге состояния атмосферы.

Дополнительно к твёрдым и газообразным загрязнителям, внимание исследователей было направлено на органические соединения, в особенности канцерогенные ПАУ как нафталин, аценафтен, фенантрен, антрацен, бензопирен и др. Анализ показал, что их средние концентрации близки к фоновым значениям, что также подтверждается последними исследованиями. Это позволяет предположить, что ПАУ в основном не образуются в результате прямого сгорания пиротехнических изделий.

Однако в ряде случаев фиксировались значительно повышенные уровни других органических загрязнителей – гексахлорбензола, пентахлорфенола и диоксинов. Во время фестивалей их концентрации превышали фоновые показатели в 10 раз, что напрямую связывают с воздействием пиротехники.

Газообразные загрязнители, присутствующие в атмосфере в ходе пиротехнических мероприятий, также оказывают влияние как на состав воздуха, так и на климат, участвуя в передаче солнечного и теплового излучения. К числу таких примесей относятся озон (O₃), оксиды азота (NO_x), угарный газ (CO), диоксид серы (SO₂), метан (CH₄) и другие. Они влияют как на здоровье человека, так и на химическую стабильность атмосферы.

Порядок убывания концентраций газов в дни фестивалей таков: CO > SO₂ > NO > NO₂ > O₃. Концентрация угарного газа (CO) вырастает примерно в пять раз – с фонового уровня 264 мкг/м³ до 1298,9 мкг/м³. Это вещество образуется в процессе неполного сгорания углеродсодержащих веществ. Среднее значение SO₂ достигает 217,6 мкг/м³ – в 9,2 раза выше обычного уровня (23,7 мкг/м³). В одном из китайских городов зафиксирована максимальная концентрация SO₂ – 3470 мкг/м³, что превышает норму почти в 44 раза.

Оксиды азота также увеличиваются в атмосфере во время запуска фейерверков. Так, средняя концентрация NO составила 99,9 мкг/м³, а NO₂ – 46,2 мкг/м³, что примерно в 1,3 раза выше фонового уровня (34,6 мкг/м³). Озон (O₃), в отличие от других газов, демонстрировал слабую реакцию: значительный рост наблюдался только в одном исследовании, где его концентрация выросла в 1,4 раза по сравнению с фоном (30 мкг/м³).

Звуковое сопровождение фейерверков – важная часть зрелищности, однако оно также является источником интенсивного шумового загрязнения, способного нанести вред здоровью [9]. Семь из 145 проанализированных работ были посвящены оценке уровня шума в период проведения праздников. Большинство измерений проводились в коммерческих районах. Средний уровень шума составлял 90 дБ, что на 12 дБ выше фонового уровня (78 дБ). При этом в дневное время уровень достигал 92 дБ, а ночью снижался до 78 дБ.

Во многих случаях значения превышали допустимые пределы, установленные национальными стандартами. Например, в Китае предельно допустимый уровень – 60 дБ днём и 78 дБ ночью; в Индии – 65 дБ и 55 дБ соответственно; в Испании – всего 30 дБ. В жилых зонах во время праздника Дивали уровень окружающего шума достигал в среднем 97 дБ (с колебаниями от 89 до 105 дБ),

тогда как в обычные дни он составлял около 86 дБ (72–98 дБ). Таким образом, уровень шума в период фестивалей в Индии оказался в 1,7 раза выше предельной нормы для жилых районов (50 дБ).

Последствия постоянного воздействия шума от фейерверков могут быть весьма серьезными: от быстрой утомляемости и бессонницы до повышения тревожности, депрессии и даже риска сердечно-сосудистых заболеваний. Зарегистрировано увеличение уровня холестерина и повышение риска инфаркта. Однако наиболее тяжёлым последствием является стойкая потеря слуха.

Не остаются в стороне и животные. Например, в ночь на 1 января 2021 года в Риме сотни птиц были найдены мёртвыми возле двух центральных вокзалов. Свидетели сообщали, что тротуары и улицы были буквально усыпаны телами птиц. По мнению экспертов, причиной их гибели стали сильный стресс и, вероятно, сердечные приступы, вызванные взрывами фейерверков и петард.

Воздействие фейерверков на здоровье можно условно разделить на два основных аспекта: физические травмы и вред от химических загрязнителей. Взрывы пиротехники часто становятся причиной ожогов и травм глаз, кожи и рук. Особенно высок риск повреждений глаз: спектр варьируется от легких раздражений до полной утраты зрения или даже самого глаза.

Так, в Дании зарегистрировано в среднем 0,012 случая глазных травм на каждую тонну фейерверков. В Швеции у 38% пострадавших последствия оказались необратимыми. Подобные инциденты в новогодние праздники были зафиксированы в Норвегии, США, Великобритании, Франции, Австрии, Новой Зеландии, Китае, Индии, Иране и других странах. Примечательно, что более 80% пострадавших – мужчины, и около 70% из них – моложе 18 лет [10].

Искры и раскалённые частицы от фейерверков могут воспламенить одежду или легковоспламеняющиеся материалы, вызывая ожоги. Помимо этого, пиротехника выбрасывает в атмосферу большое количество твёрдых и газообразных загрязнителей, включая тяжёлые металлы, что негативно влияет на органы дыхания, сердечно-сосудистую систему и может повышать риск онкологических заболеваний.

Краткосрочные последствия вдыхания пиротехнического дыма могут проявляться в виде кашля, затруднённого дыхания, повышения температуры, а в тяжёлых случаях – острой эозинофильной пневмонии.

Вещества, выделяющиеся при горении фейерверков, такие как:

Pm10 – усугубляют течение бронхиальной астмы и ХОБЛ;

SO₂ – проникает в нижние отделы лёгких, вызывая отдалённые последствия;

NO₂ – способен вызвать биохимические нарушения и хронические повреждения дыхательной системы;

O₃ и CO – увеличивают риск бронхиальной астмы, одышки и воспалений;

Пары хлора – раздражают слизистые и могут спровоцировать острый респираторный дистресс-синдром.

Исследования показали, что канцерогенный потенциал дыма от свистящих бенгальских огней превышает таковой у менее дымных вариантов – главным образом за счёт содержания тяжёлых металлов. В частности, Cd, Pb, Cr и Ni представляют опасность для людей с астмой и ассоциируются с риском развития рака лёгких.

Тяжёлые металлы и полициклические ароматические углеводороды в составе PM2.5 проникают в организм через дыхательные пути и кожу, повышая как канцерогенные, так и неканцерогенные риски. Риск от воздействия неканцерогенных металлов оценивается в следующем порядке:

Pb > Zn > Sr > Cu > Mn > Ba > As > Cr.

Канцерогенный риск для Cr превышает допустимую норму ($>10^{-6}$), что указывает на серьёзную угрозу. В то же время риск от As ниже и составляет $9,16 \times 10^{-7}$, что считается допустимым уровнем. Таким образом, Cr признан наиболее канцерогенным компонентом фейерверков.

Хотя прямые травмы от фейерверков представляют значительную опасность, наибольшую угрозу для здоровья несут микро-частицы и газы, выделяющиеся при сгорании пиротехники.

Для снижения рисков требуется проведение масштабных эпидемиологических исследований, направленных на изучение воздействия пиротехнических загрязнителей на организм человека. Производителям необходимо внедрять экологически безопасные технологии, сокращающие выбросы.

Важно разработать и применять модели прогнозирования пространственно-временного распределения загрязнителей, которые помогут точнее оценивать последствия и совершенствовать нормы регулирования использования фейерверков.

Несмотря на краткосрочный характер праздников, их влияние на окружающую среду и здоровье человека оказывается значительным. По этой причине:

Нужен строгий контроль над производством и продажей пиротехники, с поэтапным отказом от наиболее вредных образцов.

Необходимо регламентировать места и время запуска фейерверков, ограничивая их применение в густонаселённых и чувствительных районах.

Требуется экологическая модернизация конструкции фейерверков, чтобы уменьшить количество выбросов и снизить уровень шума. Не менее важной задачей остаётся просвещение населения – люди должны осознавать риски не только для собственного здоровья, но и для окружающей среды. Это особенно актуально на фоне изменений климата, ставших одной из главных угроз современности.

Возможные альтернативы. Фейерверки – давняя культурная традиция, особенно в новогодние и праздничные дни, и отказаться от них непросто. Однако всё больше людей готовы рассматривать экологичные альтернативы, такие как:

- световые и лазерные шоу;
- голографические проекции;
- централизованные городские фейерверки вместо частных запусков.

В опросе, проведённом среди 187 жителей Германии, около 50% респондентов отдали предпочтение лазерным и световым шоу как замене фейерверкам. Среди любителей пиротехники эта доля снизилась до 35%, при этом 36% заявили, что не готовы отказаться от фейерверков ни при каких обстоятельствах. Ещё 10% назвали хорошей альтернативой шоу, организованное муниципалитетом.

Использованные источники

1. Грязная красота фейерверков. Как пиротехника вредит окружающей среде. URL: <https://knife.media/fireworks>.
2. Синьюань Цао, Сюэлэй Чжан, Дэниел Цюй Тун, Вэйвэй Чэнь, Шичунь Чжан, Хунмэй Чжао и Айцзюнь Сю. 2018. Обзор физико-химических свойств загрязняющих веществ, выделяющихся при фейерверках: воздействие на окружающую среду и здоровье, а также профилактика. *Environmental Reviews*. 26 (2): 133–155. URL: <https://doi.org/10.1139/er-2017-0063>.
3. Air pollution from fireworks during festival of lights (Deepawali) in Howrah, India – a case study. *Atmósfera* vol.23 no.4 Ciudad de México oct. 2010. URL: https://www.scielo.org.mx/scielo.php?pid=S0187-62362010000400004&script=sci_arttext&lng=en.
4. Renato Camilleri, Alfred J. Vella. Effect of fireworks on ambient air quality in Malta. *Atmospheric Environment*. Volume 44, Issue 35, November 2010, Pages 4521-4527. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1352231010006485?via%3Dihub>.
5. Chirag Verma, D. Deshmukh. The ambient air and noise quality in India during diwali festival: A Review. *Environmental Science. Recent Research in Science and Technology*. Published 9 October 2014. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/The-ambient-air-and-noise-quality-in-India-during-A-Verma-Deshmukh/7bdc94898639225a9de0fb4445fc0f847235ce3?p2df>.
6. Raizenne, M. (2003). Science and Regulation--U.S. and Canadian Overview. *Journal of Toxicology and Environmental Health, Part A*, 66(16–19), 1503–1506. URL: <https://doi.org/10.1080/15287390306445>.
7. Joly A. M.; Smargiassi A.; Kosatsky T.; Fournier M. Characterisation of Particulate Exposure During Fireworks Displays. *Epidemiology* 19(6):p S218, November 2008. | DOI: 10.1097/01.ede.0000340153.76287.42.
8. Luka Pirker, Anton Gradišek. Nanoparticle exposure due to pyrotechnics during a football match. *Atmospheric Environment*. Volume 233, 15 July 2020, 117567. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1352231020303022>.
9. Raghu Betha, Rajasekhar Balasubramanian. PM2.5 Emissions from Hand-Held Sparklers: Chemical Characterization and Health Risk Assessment. and Health Risk Assessment. 2014 - Volume 14 Volume 14, Issue 5, August 2014 16 May 2014 Reach: 6222.
10. K. Sundelin , K. Norrsell. Eye injuries from fireworks in Western Sweden. Comparative Study. *Acta Ophthalmol Scand*. 2000 Feb;78(1):61-4. doi: 10.1034/j.1600-0420.2000.078001061.x. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/10726792/>.

ZAMONAVIY KRIMINOLOGIYA: JINOYATCHILIKNING OLDINI OLISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR VA KRIMINOLOGIK PROGNOZ METODLARI

A'loxonov Muxammadmirzoxon Adhamxon o'g'li
Kriminologiya tadqiqot instituti ilmiy xodimi

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy kriminologiya fanining jinoyatchilikning oldini olish borasidagi innovatsion yondashuvlari hamda kriminologik prognozlash metodlari har tomonlama tahlil qilingan. Tadqiqotda huquqiy islohotlar, ijtimoiy hamkorlik, zamonaviy texnologiyalar va boshqaruv tizimidagi innovatsiyalar tahlil qilinib, olingan natijalar asosida jinoyatchilikka qarshi kurash tizimini takomillashtirish yuzasidan xulosa va amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: zamonaviy kriminologiya, jinoyatchilikning oldini olish, innovatsion yondashuvlar, kriminologik prognoz, jinoyatchilik profilaktikasi, bashorat qilish metodlari.

СОВРЕМЕННАЯ КРИМИНОЛОГИЯ: ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ ПРЕСТУПНОСТИ И МЕТОДЫ КРИМИНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОГНОЗИРОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье комплексно анализируются инновационные подходы к предупреждению преступности в современной криминологии и методы криминологического прогнозирования. В исследовании анализируются инновации в области правовых реформ, социального взаимодействия, современных технологий и систем управления, и на основе полученных результатов даются выводы и практические рекомендации по совершенствованию системы предупреждения преступности.

Ключевые слова: современная криминология, предупреждение преступности, инновационные подходы, криминологический прогноз, профилактика преступлений, методы прогнозирования.

MODERN CRIMINOLOGY: INNOVATIVE APPROACHES TO CRIME PREVENTION AND METHODS OF CRIMINOLOGICAL FORECASTING

Abstract. This article comprehensively analyzes the innovative approaches of modern criminology to crime prevention and criminological forecasting methods. The study analyzed legal reforms, social partnership, modern technologies and innovations in the management system, based on the results obtained, conclusions and practical recommendations for improving the system of combating crime were given.

Keywords: modern criminology, crime prevention, innovative approaches, criminological forecasting, crime prevention, forecasting methods.

Zamonaviy taraqqiyot va globallashtirish sharoitida insoniyat xavfsizligiga tahdid solayotgan transmilliy jinoyatlar, terrorizm, narkobiznes, odam savdosi kabi xatarlar kuchayib bormoqda. Jahonda bu tahdidlarga barham berish va o'z vaqtida oldini olish bo'yicha zamonaviy va samarali tizimni yo'lga qo'yish zarurati ortib bormoqda [1]. Xalqaro ekspertlarning ma'lumotlariga ko'ra, har yili odam savdosi

jinoyati tufayli dunyo bo'yicha 3 milliondan ortiq shaxs jabrlanuvchiga aylanishi jinoyatchilikning global muammoga aylanganini ko'rsatadi [2]. Jinoyatchilik dunyo hamjamiyati taraqqiyotiga putur yetkazuvchi omillardan biriga aylangani bois uni jilovlash uchun yangicha yondashuv va usullarni joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Zamonaviy kriminologiya fanida jinoyatchilikning oldini olishga innovatsion yondashuvlar

shakllanib bormoqda. Ushbu maqolaning maqsadi – jinoyatchilik profilaktikasini yangi bosqichga ko'tarish uchun qo'llanilayotgan innovatsion usullar hamda jinoyatchilikni kriminologik prognoz metodlarini tahlil qilishdan iborat. Maqolada mazkur masalaning nazariy asoslari va amaliy ahamiyati yoritilib, O'zbekiston va jahondagi ilg'or tajribalar misolida tahlil va xulosalar keltiriladi.

Jinoyatchilikning oldini olish borasida ko'plab mahalliy va xorijiy ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Kriminologiyada "jinoyatchilik profilaktikasi" tushunchasi keng qamrovli chora-tadbirlar tizimi sifatida qoraladi. Jumladan, S.B. Xo'jaqulov o'z tadqiqotida huquqbuzarliklar profilaktikasini huquq-tartibot idoralari va boshqa vakolatli subyektlar amalga oshiradigan, huquqbuzarlik sodir etilishining sabablari va shart-sharoitlarini bartaraf etishga qaratilgan kompleks faoliyat deb tavsiflaydi. Jinoyatchilik profilaktikasi turli daraja va ko'rinishlarga ega bo'lib, umumiy (barcha jamiyat miqyosidagi) profilaktika hamda xususiy (ma'lum hudud yoki soha doirasidagi), shuningdek, individual (muayyan shaxsga nisbatan) profilaktika chora-tadbirlari farqlanadi. Ilmiy manbalarda profilaktika choralari ta'sir obyektiga ko'ra kriminologik (jinoyat sodir etilishining oldini olish) va viktimologik (fuqarolar jabrlanishining oldini olish) turlarga ham ajratib o'rganilgan [2]. Zamonaviy kriminologik yondashuvlarda ayniqsa viktimologik yo'nalish (jabrlanuvchilarning himoyasi va ular orqali jinoyatlarning oldini olish) alohida e'tirof etilmoqda. Shu bilan birga, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi profilaktikasi (B.A. Umirzaqov), ayollar o'rtasidagi jinoyatchilik profilaktikasi (Q.R. Abdurasulova va A.G. Zakirova tadqiqotlari) kabi maxsus yo'nalishlar ham ilmiy tadqiqotlarda yoritilgan. Bu tadqiqotlar jinoyatlarning alohida toifalarini jilovlashda o'ziga xos yondashuv va usullarni taklif qilgan. Xususan, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini kamaytirish uchun barvaqt profilaktika va tarbiyaviy choralarga e'tibor qaratish lozimligi ta'kidlangan [7], ayollar jinoyatchiligining oldini olishda esa ijtimoiy-ma'rifiy tadbirlar va oilaviy muhitni sog'lomlashtirish muhimligi ko'rsatib o'tilgan.

Shuningdek, kriminologik prognozlash masalasi ham adabiyotlarda keng yoritilgan bo'lib, unga jinoyatchilikka qarshi kurashning muhim qismi sifatida qarashadi. Kriminologik prognoz (bashorat) – bu jinoyatchilik holatining rivojlanishidagi asosiy o'zgarishlarni (tendensiyalarni) yoki ayrim shaxslarning yaqin kelajakda jinoyat sodir etish ehtimolini ilmiy asosda oldindan ko'ra bilish [6; 5-6-b.]. Ushbu tushuncha jinoyatchilikning kelgusidagi holatini ilmiy taxmin qilishni nazarda tutadi.

Jinoyatchilikning oldini olish sohasida innovatsion yondashuvlar deganda, an'anaviy usullar (huquqbuzarlik sodir bo'lgandan keyingi jazolash yoki odatiy patrullik)dan farqli o'laroq, zamonaviy ilm-fan yutuqlari, yangi texnologiyalar va non-standard tashkiliy-uslubiy choralarni qo'llash tushuniladi. Bunda huquqiy, ijtimoiy, texnologik, boshqaruv (ma'muriy) yo'nalishlardagi yangicha tashabbuslar alohida ahamiyat kasb etadi.

Jinoyatchilikka qarshi kurash faqat huquq-tartibot organlari doirasida qolmay, balki keng jamoatchilik ishtirokida olib borilgandagina samarali bo'lishi mumkin. Zamonaviy profilaktikaning muhim innovatsion jihati – fuqarolar va fuqarolik jamiyati institutlarini faol jalb qilishdir. Xalqaro tajribada bu yo'nalish "community policing" (jamoat bilan hamkorlikda polis faoliyati) tamoyili sifatida yaxshi ma'lum. O'zbekistonda ham jamoatchilik ishtirokini kengaytirish borasida bir qator tashabbuslar mavjud. Taniqli olim N.Xushvaqtova tomonidan olib borilgan tadqiqotda keltirilishicha, jahon amaliyotida tergovga qadar jarayonda ham jamoatchilik yordamidan foydalanish keng qo'llanilmoqda, masalan, Buyuk Britaniya, AQSH va boshqa davlatlarda volontyor tergov yordamchilari instituti joriy etilgan bo'lib, bu tizim jinoyatlarni fosh etishda muhim rol o'ynamoqda [4]. O'zbekiston sharoitida ham so'nggi yillarda "Obod va xavfsiz mahalla" konsepsiyasi doirasida "xonadonbay" profilaktik suhbatlar, muammoli oilalar bilan manzilli ishlar kabi ijtimoiy profilaktika tadbirlari keng yo'lga qo'yildi. Aholining huquqiy ongi va madaniyatini oshirishga qaratilgan targ'ibot ishlari ham profilaktikaning

ajralmas qismidir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aholining huquqbuzarlikka nisbatan murosasizligini shakllantirish, huquqiy savodxonlikni yuk-saltirish jinoyat sodir bo'lishining ijtimoiy zaminini susaytiradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi huquqni muhofaza qilish sohasiga ham katta o'zgarishlar olib kirdi. Jinoyatchilikning oldini olishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish – innovatsion yondashuvlarning eng muhim yo'nalishlaridan biridir. Xususan, “Xavfsiz shahar” konsepsiyasi doirasida keng ko'lamli videokuzatuv tizimlari o'rnatilishi jinoyatlarning barvaqt oldini olish va fosh etish imkonini oshirmoqda. Yangi avlod kuzatuv kameralarining o'ziga xos jihati shundaki, ular sun'iy intellekt asosida ishlaydi va inson chehrasini yoki avtomobil raqamini avtomatik tanib, ma'lumotlarni markaziy baza bilan solishtiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bunday “aqlii kameralar” jinoyatchilikni sezilarli darajada kamaytirishga xizmat qiladi, masalan, Xitoy tajribasiga ko'ra, yuzni aniqlash funksiyasiga ega kameralar o'rnatilgach, jamoat joylaridagi o'g'rilik va bezorilik holatlari keskin pasaygan. O'zbekiston huquqni muhofaza qilish organlari ham bosqichma-bosqich ushbu texnologiyalarni joriy etmoqda. Ichki ishlar organlarining maxsus “102” markazlari hozirda shahar ko'chalari va maydonlaridagi kameralar monitoringini olib borib, huquqbuzarlik alomatlarini payqashi bilan hududga patruldagi xodimlarni yuborish amaliyoti yo'lga qo'yilgan. Bundan tashqari Prezidentimizning 2025-yil 18-avgustdagi PQ-253-son qarori asosida “Namunali xavfsiz ko'cha” va “namunali xavfsiz uy” konsepsiyalari amaliyotga joriy etildi.

Bundan tashqari, mutaxassislar fikriga ko'ra, jinoyatchilikka qarshi kurash va huquqbuzarliklar profilaktikasini tashkil etishda hududlarning geokriminologik xaritalarini ishlab chiqish va ulardan foydalanish zarur [1]. Jinoyatchilik xaritalarini tuzish (crime mapping) hozirda AQSh, Buyuk Britaniya, Avstraliya kabi davlatlarda oddiy holga aylangan – maxsus dasturlar orqali real vaqt rejimida jinoyatlar statistikasi xaritaga tushi-

rib, qaysi hududda qaysi turdagi jinoyat ziyoda ekani aniqlanadi. Bu ma'lumot asosida politsiya kuch va vositalarini to'g'ri taqsimlash, profilaktik reydlar o'tkazish rejalari tuziladi. O'zbekistonda ham bu borada ilk qadamlar qo'yilgan bo'lib, poytaxt Toshkent shahrida jinoyatchilik statistikasi bo'yicha mahallalar kesimida xaritalar tayyorlanmoqda. Kelgusida ushbu jarayonga sun'iy intellekt yordamida bashorat qilish funksiyasini qo'shish rejalashtirilgan.

Kriminologik prognoz metodlari. Jinoyatchilikning oldini olishda muhim ahamiyat kasb etuvchi yo'nalishlardan yana biri – kriminologik prognozlash, ya'ni jinoyatchilik rivojining ehtimoliy tendensiyalarini oldindan aytib berishdir. Jinoyatchilik ko'lamining ortishi yoki kamayishi, ularning tuzilmasidagi o'zgarishlar, yangi turdagi jinoyatlar paydo bo'lishi kabi holatlarni prognoz qilish huquqni muhofaza qilish organlariga oldindan tayyorgarlik ko'rish va zarur choralarni rejalashtirish imkonini beradi. Shu sababli, zamonaviy kriminologiyada “ilmiy prognoz” masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Kriminologik prognoz turlari orasida eng avvalo umumiy prognoz va maxsus prognoz farqlanadi. Umumiy (yoki makro) kriminologik prognoz butun jamiyat miqyosida jinoyatchilikning rivojlanishini taxmin qiladi, masalan, kelgusi yil yoki yillarda jinoyatlar soni qanchaga o'zgarishi, qaysi toifadagi jinoyatlar oshishi yoki kamayishi kutilayotgani to'g'risida umumiy xulosa beradi. Maxsus prognoz esa aniqroq yo'nalishga ega bo'lib, muayyan turdagi jinoyatchilik (masalan, iqtisodiy jinoyatlar yoki voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi) bo'yicha yoki ma'lum hudud bo'yicha bashoratni ifodalaydi. Bundan tashqari, individual kriminologik prognoz degan tushuncha ham mavjud – bunda ayrim shaxsning kelgusida jinoyat sodir etishi ehtimolini aniqlashga harakat qilinadi. Masalan, probatsiya nazoratidagi shaxsning qayta jinoyat sodir etish xavfini baholash shunday individual prognoz turiga kiradi.

Kriminologik prognozlashning samarali bo'lishi ko'p jihatdan qo'llaniladigan metodlarga bog'liq. Ilmiy adabiyotlarda prognoz usullari turli-

cha tasnif qilinadi, biroq keng tarqalgan metodlar quyidagilar:

Statistik-ekstrapolyativ metod: bu usul o'tgan yillardagi jinoyatchilik statistik ma'lumotlarini tahlil qilib, aniqlangan tendensiyalar asosida kelgusidagi holatni taxmin qilishga asoslanadi. Masalan, so'nggi 5 yilda o'g'irlik jinoyatlari yildan-yilga 5% oshib borgan bo'lsa, ekstrapolyatsiya qilish yo'li bilan keyingi yil ham taxminan shuncha foiz oshishi prognoz qilinadi.

Ekspert-bahs metodlari: bunda tajribali mutaxassislar (kriminologlar, sotsiologlar, huquqni muhofaza qilish organlari rahbarlari) ishtirokida kelgusidagi kriminologik vaziyat muhokama qilinadi va ilmiy asoslangan fikrlar shakllantiriladi. "Delphi usuli" eng mashhur ekspertli prognozlash metodlaridan biri bo'lib, unda mustaqil ekspertlarning bir necha bosqichli so'rovi orqali yakuniy yondashuvga erishiladi. Masalan, mamlakat bo'yicha og'ir jinoyatlar dinamikasini prognoz qilish uchun 20 nafar ekspertga maxfiy so'rovnoma yuborilib, ulardan kelgusi 3 yilda holat qanday o'zgarishi haqidagi fikrlari (foizlarda) so'raladi. So'ngra javoblar umumlashtirilib, o'rtacha ko'rsatkich va fikrlar tafovuti ekspertlarga yana qayta taqdim etiladi – ular esa o'z javoblarini qayta ko'rib chiqadilar. Bir necha aylanishdan so'ng ekspertlarning fikri muayyan nuqtada mutanosiblikka keladi. Ana shu yakuniy xulosa prognoz sifatida qabul qilinadi. Bu usul inson omiliga tayanishi sababli subyektiv bo'lishi mumkin, biroq bir guruh malakali mutaxassislarning jamlangan fikri ko'pincha haqiqatga yaqin prognozni beradi.

Matematik modellash va sun'iy intellekt: XX asrning oxiri – XXI asr boshlarida kriminologik prognozlashda murakkab matematik modellar, kompyuter dasturlari keng joriy etila boshladi. Bu usul ko'plab omillarni bir vaqtning o'zida hisobga olgan holda bashorat chiqarish imkonini beradi. Masalan, regression modellash orqali jinoyatchilikka ta'sir etuvchi iqtisodiy, demografik, ijtimoiy omillar (YAIM o'sishi, ishsizlik darajasi, shahar aholisi ulushi, yoshlar soni va h.k.) bilan jinoyatlar soni o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanadi va kelgusida ushbu omillarning kutilayotgan qiymatlari asosida

jinoyat ko'rsatkichlari prognozi tuziladi. Bunday ilmiy yondashuv inson uchun mushkul bo'lgan ko'p o'zgaruvchili vaziyatni baholashga yordam beradi.

Kriminologik prognozlash metodlari samaradorligini oshirish uchun bir nechta shartlar muhim: birinchidan, ishonchli va to'liq statistik ma'lumotlar bazasining mavjudligi, ikkinchidan, malakali mutaxassislarning zamonaviy tahlil usullarini egalashi, uchinchidan, prognoz natijalarini amaliy qarorlar qabul qilishga integratsiya eta oladigan boshqaruv mexanizmining bo'lishi.

Jinoyatchilikni prognozlash bugungi kunda huquqni muhofaza qilish faoliyatining ajralmas qismiga aylanmoqda. Bashorat qilish vositalarisiz profilaktika rejalari yoki jinoyatchilikka qarshi strategiyani to'g'ri yo'naltirish qiyin. Zamonaviy kriminologiya fani va amaliyoti esa bu yo'nalishda tobora ko'proq innovatsion usullarni taklif etmoqda.

Yuqorida keltirilgan tahlillar asosida quyidagi xulosa va takliflarni ilgari surish mumkin:

Jinoyatchilikning oldini olishda kompleks yondashuvning zarurligi. Zamonaviy kriminologiya tajribasi ko'rsatmoqdaki, profilaktika faqat huquqiy yoki faqat kuch ishlatar yo'l bilan amalga oshirib bo'lmaydi. Jinoyatchilikka qarshi kurashda huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ma'rifiy chora-tadbirlar majmuini birgalikda qo'llash lozim. Shu bois huquqbuzarliklar profilaktikasini yanada takomillashtirish uchun barcha tegishli idoralar va jamoatchilik hamkorligini kuchaytirish tavsiya etiladi. Har bir mahalla darajasida hokimiyat organlari, profilaktika inspektori, yoshlar yetakchisi, xotinqizlar faoli va fuqarolardan iborat doimiy ishchi guruhlar tashkil etib, ular hududning kriminogen muammolarini muntazam muhokama qilib borishi samara beradi.

Ijtimoiy profilaktika choralari kengaytirish. Jinoyatchilikning ildiz omillari ko'pincha ijtimoiy-iqtisodiy muammolar (ishsizlik, ma'lumotning yetishmasligi, oilaviy muammolar) bilan bog'liq bo'ladi. Shu bois, profilaktika ijtimoiy dasturlar bilan uzviy bog'liq bo'lishi kerak. Xususan, yoshlar o'rtasida ishsizlikni kamaytirish, migratsiya jaryonlarini tartibga solish, oilalarni ijtimoiy qo'llab-

quvvatlash dasturlari jinoyatchilikning oldini olishga xizmat qiladi. Maktab va oliy o'quv yurtlarida huquqiy bilimlarni oshirishga yo'naltirilgan maxsus kurslar va yangi avlod o'quv metodlarini ko'paytirish zarur. Aholining huquqiy savodxonligini yuksaltirish uchun televideniya va internetda innovatsion formatdagi dasturlar (masalan, interaktiv huquqiy tok-shoular, huquqiy maslahatlarga ixtisoslashgan veb-saytlar) tashkil qilish lozim.

Kriminologik prognozlashni rivojlantirish. Jinoyatchilikning oldini olish siyosatini to'g'ri belgilash uchun sifatli kriminologik prognozlar zarur. Shu sabab, IIV va boshqa tegishli idoralarda ilmiy prognozlash imkoniyatlarini kengaytirish lozim. Hozircha respublikamizda bu soha endi shakllanmoqda, Kriminologiya tadqiqot instituti tomonidan jinoyatchilikni ilmiy tahlillar orqali kompleks ilmiy diagnoz qilish va ilmiy prognoz qilish tadqiqotlari izchil davom ettirilmoqda. Kelgusida har bir viloyat ichki ishlar boshqarmasi huzurida kriminologik tahlil va prognoz bo'limlarini tashkil etish mumkin. Mazkur bo'limlar nafaqat statistikani yig'ish, balki tahlil qilish va kelgusi xavflarni bashorat qilish vazifasini bajaradi. Buning uchun

ularni tegishli dasturiy ta'minot (statistik tahlil paketlari) va mutaxassis kadrlar bilan ta'minlash lozim. Kriminolog mutaxassislarni tayyorlashda prognozlash metodlariga oid maxsus kurslar (masalan, kriminologiyada matematik usullar, sotsiologik tadqiqot usullari) joriy etilishi maqsadga muvofiq.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy kriminologiyada jinoyatchilikning oldini olish bo'yicha innovatsion yondashuvlar kompleks choralarni amalga oshirishni taqozo etadi. O'zbekiston tajribasi ko'rsatmoqdaki, huquqiy islohotlar, jamoatchilikni safarbar etish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish hamda boshqaruv samaradorligini oshirish orqali jinoyatchilik ustidan nazoratni kuchaytirish imkoni mavjud. Xorijiy ilg'or tajribalarni milliy sharoitga moslashtirib qo'llash, kriminologik prognozlash metodlarini takomillashtirish esa ushbu sa'y-harakatlarning natijadorligini oshiradi. Zamonaviy kriminologiya fani va amaliyoti integratsiyalashgan holda rivojlangan sari, jinoyatchilikning oldini olish tizimi yanada puxta va samarali bo'lib boraveradi.

Foydalanilgan manbalar

1. Ismoilov I., Abdurasulova Q.R., Fazilov I.Yu. Kriminologiya. Umumiy qism: IIV oliy ta'lim muassasalari uchun darslik. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2015. – 252 b. (25–26, 88-b.).
2. Fozilov I.Yu. Jamoat xavfsizligi nazariyasining metodologik asoslari: O'quv qo'llanma. Qayta ishlangan va to'ldirilgan ikkinchi nashri. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Jamoat xavfsizligi masalalari ilmiy-amaliy tadqiqotlar markazi, 2023. – 161 b. (14–15-b.).
3. "Jinoyatchilikka qarshi kurashning jinoiy-huquqiy va kriminologik muammolari" xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari (2023-yil 16-oktyabr). – T.: Jamoat xavfsizligi universiteti, 2023. – 607 b. (23–30-b.).
4. Mirshayeva N.X. Ayollar tomonidan zo'rlik ishlatib sodir etiladigan jinoyatlarning oldini olish masalalari: Yuridik fanlar bo'yicha PhD dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: IIV Akademiyasi, 2022. – 48 b. (33–36-b.).
5. Ismoilov I. va boshq. Kriminologiya. Maxsus qism: Darslik. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2015. – 682 b. (236–239-b.).
6. Xo'jaqulov S.B. Huquqbuzarliklar umumiy profilaktikasini takomillashtirish (ichki ishlar organlari faoliyati misolida). – PhD dissertatsiya. – Toshkent, 2018. – B. 93-102, 117-125.
7. Saitqulov Q.A. Ichki ishlar organlarining huquqbuzarliklar viktimologik profilaktikasi bo'yicha faoliyatini takomillashtirish. – PhD dissertatsiya. – Toshkent, 2020. – B. 25-27, 252-260, 6022-6030.
8. Umirzakov B.A. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining kriminologik tavsifi va oldini olishni takomillashtirish. – PhD dissertatsiya. – Toshkent, 2021. – B. 117-125, 141-148.
9. Xushvaqtova N.A. Ishni sudga qadar yuritishda jamoatchilik ishtirokini takomillashtirish. – PhD dissertatsiya. – Toshkent, 2023. – B. 113-121, 118-127.
10. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida" (14.05.2014 y., O'RBQ–371-son) // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2014 y., №20, 224-modda.
11. Chotbaev M.R. va boshq. Jinoyatlarni kriminologik bashorat qilish: O'quv-uslubiy qo'llanma. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2020. – 50 b.
12. Maiboroda V.A., Razumovskaya N.P. Sun'iy intellekt yordamida maxsus profilaktika (Специальная превенция с использованием нейросетей) // Ekspert-kriminalist ilmiy jurnali, 2024, №4. – B. 18–20.

КИБЕРПРЕСТУПНОСТЬ И ПРАВА ЧЕЛОВЕКА: ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ И ИХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ

Тураббаев Хусанбек Абдусаламович
кандидат юридических наук, профессор

Аннотация. В статье раскрыта роль Интернета при совершении преступной деятельности, отмечены существующие пробелы в законодательстве, которые негативно влияют на борьбу с киберпреступлениями и защиту прав человека. Проведен криминалистический анализ вопросов, возникающих при преследовании киберпреступников.

Ключевые слова: права человека, киберпреступность, Интернет, расследование, законодательство, международное право.

KIBERJINOYAT VA INSON HUQUQLARI:

HUQUQIY TARTIBOTNING XUSUSIYATLARI VA ULARNING O'ZARO ALOQADORLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Internetning jinoiy faoliyatdagi roli ko'rib chiqilgan, qonunchilikdagi bo'shliqlar, ularning kiberjinoiyatchilikka qarshi kurashishda inson huquqlari ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, kiberjinoiyatchilarni jinoiy javobgarlikka tortishda yuzaga keladigan ayrim masalalarning kriminalistik tahlili berilgan.

Kalit so'zlar: inson huquqlari, kiberjinoiyat, Internet, tergov, qonunchilik, xalqaro huquq.

CYBERCRIME AND HUMAN RIGHTS:

FEATURES OF LEGAL REGULATION AND THEIR INTERACTION

Abstract. This article addresses the role of the Internet in the commission of criminal activity. The article reveals gaps in legislation, and their failure to deal with cybercrime and human rights. On this basis, this article provides a forensic analysis of the issues that arise in the prosecution of cyber criminals.

Keywords: human rights, cybercrime, Internet, investigation, legislation, international law.

В последние годы распространение Интернета было беспрецедентным. Интернет используется как инструмент для развлечения, образования, сервиса, социальных целей, а также для других целей. Благодаря Интернету люди стали ближе друг к другу виртуально. Это создало взаимосвязь и взаимозависимость в глобальной экономике. Многие действия можно совершать не выходя из дома. Несмотря на эти положительные моменты, Интернет создал еще одну среду для преступлений. Киберпреступность представляет опасность не только

для Интернет-предприятий, но и для частных лиц и даже правительств. Например, исследование IBM, проведенное в США, показало, что средняя стоимость утечки данных в 2024 году составила около 4,88 миллионов долларов за инцидент [1]. Именно на этом фоне данное исследование дает представление о киберпреступлениях и правах человека.

Рассмотрим отдельные факторы, препятствующие эффективному раскрытию и расследованию преступлений, совершаемых в Интернет-пространстве. Следует отметить, что доказательства при расследовании кибер-

преступлений, как утверждается, хрупки и легко поддаются порче. Это объясняется тем, что некоторые изоцированные киберпреступники строят свою деятельность таким образом, что при любой попытке получить доказательства жесткие диски самоуничтожаются. В дополнение к этому, трудно обеспечить сохранность доказательств. Для создания дополнительного контекста далее будут рассмотрены конституционные, процессуальные нарушения и нарушения прав человека в контексте расследования киберпреступлений. Это дает возможность изучить процедурные нарушения, допускаемые сотрудниками следственных органов в отношении конституционно закрепленных прав обвиняемого. По сути, поставленные вопросы заключаются в том – соблюден ли надлежащий процессуальный порядок, и в какой степени были нарушены права человека.

Общеизвестно, что существует необходимость согласования государственной практики с конституционализмом, правами человека и соответствующими надлежащими процессами. Здесь изложены некоторые меры, принятые рядом стран для решения проблем, связанных с киберпреступностью, сделана попытка выработать рекомендации, призывающие к реформам.

Как и в большинстве публикаций, посвященных киберпреступности, работу начнем с определения. Следует отметить, что стандартного определения “киберпреступности” не существует. Однако, согласно известным определениям, киберпреступность включает в себя любую преступную деятельность, которая осуществляется через компьютеры или сети. Интересно отметить, что во многих случаях киберпреступлений меньше, а традиционных элементов больше. По словам британского ученого Давида С. Уолла, многие правонарушения уже существуют в обычной системе уголовного правосудия. В качестве примера можно привести такие правонарушения, как педофилия, мошенничество и порнография [3]. Соответственно, существует

дискуссия о том, следует ли разрабатывать категории киберпреступлений или эти преступления следует понимать через призму существующих преступлений. Таким образом, очевидно, что при концептуализации киберпреступлений будет оставаться проблемой, происходят ли эти преступления в виртуальном или реальном мире. Это взаимодействие между виртуальным и реальным миром продолжает вносить путаницу в классификацию киберпреступлений. Д. Уолл классифицирует эти преступления на 3 группы:

1. Преступления против целостности компьютера (преступления против машинных систем);
2. Преступления с использованием компьютера (преступления с использованием машинных систем);
3. Преступления компьютерного содержания (киберпорнография, кибернасилие).

В контексте киберпреступлений эти категории должны быть достаточно широкими, чтобы охватить любой вид киберпреступлений. Помимо этого общего понятия, существует также множество различных форм киберпреступлений. В замечательной статье под названием “Трансформационные аспекты киберпреступлений” индийский ученый М.Н. Сирохи описывает эти формы как разновидности киберпреступлений [4]. Затем он объясняет основные их разновидности: киберсталкинг, хакерство, фишинг, межсайтовый скриптинг, вишинг и киберсквоттинг. Основным преступлением в контексте киберпреступности является хакерство, которое подразумевает нацеливание на сам компьютер [5]. Обычно это включает в себя взлом компьютера или компьютерной системы, преднамеренное повреждение или нанесение ущерба и несанкционированный перехват компьютерных данных.

При анализе киберпреступлений интересно отметить, что в Интернете трудно установить вопрос о географических границах и серверах. Тем не менее, были приняты законы, направленные на регулирование

киберпреступлений. Хотя международной конвенции не существует, хороший законодательный акт можно найти в контексте Европейского Союза. Совет Европы принял Конвенцию о киберпреступности (2001 г.). Она известна как Будапештская конвенция [2].

Стоит отметить, что Будапештская конвенция, однако, также открыта для принятия другими сторонами. Основная цель конвенции – дать ответ на вызовы, возникающие в связи с развитием цифровой платформы. Будапештская конвенция считается наиболее значимым международным соглашением по киберпреступности и электронным доказательствам. В преамбуле Будапештской конвенции говорится о международном сотрудничестве в борьбе с киберпреступлениями [6].

Это связано с тем, что в некоторых случаях преступники могут проживать не в той стране, в которой они фактически совершили преступление. Одной из проблем, актуальных при расследовании киберпреступлений, является проблема экстрадиции, когда сотрудничество может быть затруднено. Поэтому вполне логично, что Будапештская конвенция считает необходимым международное сотрудничество. В основе Будапештской конвенции лежит понимание необходимости предотвращения неправомерного использования сетей, систем и данных путем установления уголовной ответственности за определенные действия или поведение. Конвенция также осознает необходимость соблюдения основных прав человека, закрепленных в Конвенции Совета Европы о защите прав человека и основных свобод [7], Международном пакте ООН о гражданских и политических правах 1966 года [8] и других применимых международных договорах по правам человека. Что касается надлежащих процедур, то Конвенция содержит конкретные требования к членам, присоединившимся к ней. Так, согласно ст. 14, государства-члены обязаны принять законодательные и иные меры, необходимые для проведения уголовных расследований или разбирательств. С точки зрения прав чело-

века, Конвенция также создает обязательство в соответствии со статьей 15 должным образом учитывать права человека при установлении, осуществлении и применении полномочий и процедур. Далее Конвенция предоставляет свободу действий для принятия законодательства в отношении поиска и изъятия хранящихся компьютерных данных и получения данных о содержимом в соответствии со статьями 19 и 21, соответственно.

Появление киберпреступности как одного из самых серьезных преступлений в мире поставило перед правоохранительными органами новые задачи.

Одна из самых больших проблем, стоящих перед правоохранительными органами, связана с созданием законов против киберпреступности, поскольку в некоторых юрисдикциях не существует нормативно-правовых актов, охватывающих данный вопрос. Это связано с тем, что в некоторых юрисдикциях киберпреступность все еще считается новым явлением, особенно в странах третьего мира, где многие люди становятся жертвами киберпреступников. Согласно исследованию австралийского профессора Сюзан В. Бреннер, было установлено, что более 100 стран не имеют уголовного законодательства, достаточного для борьбы с киберпреступностью. Другое её исследование, в котором изучалось уголовное законодательство пятидесяти двух стран, показало, что тридцать три из них еще не обновили свои законы для борьбы с любым видом киберпреступности. Это свидетельствует о том, что в плане законодательства или международных статутах для обуздания этих киберпреступников практически ничего не сделано [9].

По причине отсутствия законов о привлечении киберпреступников к ответственности число кибератак продолжает расти ежегодно, в то время как количество судебных процессов по киберпреступлениям, как уголовных, так и гражданских, снижается. В некоторых юрисдикциях существует множество законов о киберпреступлениях, но их исполнение – это

уже другой вопрос. Жертвы таких преступлений чувствуют несправедливость, когда преступники не привлекаются к ответственности. Это происходит по ряду причин, которые мешают сотрудникам правоохранительных органов выполнять свои обязанности, поскольку киберпреступления отличаются от обычных преступлений, с которыми они всегда имели дело. Одна из основных причин, по которой в Соединенных Штатах мало успешных судебных дел, заключается в требованиях, которые необходимы для того, чтобы благополучно подать иск о нарушении данных. Для успешного судебного разбирательства жертвам утечки данных необходимо доказать “ущерб на самом деле” или то, что понесенный ими ущерб был конкретным и определенным, фактическим или неизбежным, а не предположительным или гипотетическим. Это часто трудно доказать, поскольку ущерб должен был возникнуть в результате утечки личной информации. Руководитель американских спецслужб по борьбе с киберпреступлениями Мелисса МакДонаф также утверждает, что жертвы киберпреступлений не могут доказать халатность со стороны компании, владеющей их персональной информацией, которая была бы взломана киберпреступниками. Далее МакДонаф отмечает, что это требование закона США о доказательстве “фактического ущерба” не позволяет многим делам даже возникнуть [10].

При передаче дела о киберпреступлении в суд, правоохранительные органы сталкиваются с различными проблемами. Первая проблема – атрибуция: обычно очень трудно найти реального человека, ответственного за киберпреступление. Это связано с тем, что киберпреступники обычно маскируют место своего происхождения, используя различные инструменты и методы сокрытия, такие как виртуальные частные сети.

Второй проблемой, которая является самым большим препятствием для передачи киберпреступлений в суд – тот факт, что киберпреступления являются цифровыми и

обычно пересекают границы стран. Многие хакеры действуют на международном уровне, что не позволяет сотрудникам правоохранительных органов преследовать этих лиц без экстрадиции. Например, в Узбекистане многие киберпреступления, направленные против граждан и компаний, обычно совершаются из других стран, как например, Китай, Россия и США. Это определенным образом влияет на то, как сотрудники правоохранительных органов и подразделения МВД Республики Узбекистан по борьбе с киберпреступлениями осуществляют свою деятельность, поскольку они не имеют юрисдикции в этих странах, а в некоторых случаях, между этими странами нет договоров об экстрадиции. Это подтверждает тот факт, что такие страны, как Япония, являются убежищем для киберпреступников, поскольку у них нет договора об экстрадиции с Узбекистаном, что, несомненно, усложняет процесс их поимки.

Другим фактором, который также затрудняет вынесение обвинительных приговоров, является вопрос о характере доказательств, доступных для киберпреступлений. Проблема с цифровыми доказательствами заключается в том, что они отличаются от обычных доказательств, поскольку являются хрупкими и могут быть легко потеряны или испорчены. Поэтому обеспечение целостности доказательств и поддержание четкой цепочки хранения цифровых доказательств является сложной задачей. Этому не способствует тот факт, что некоторые изоэренные киберпреступники могут настроить свои компьютеры на автоматическое уничтожение доказательств при доступе к ним кого-либо, кроме них самих. Проблемы, связанные с расследованием киберпреступлений, если их не решать тщательно, могут привести к будущим спорам между правительствами, о чем свидетельствуют недавние заявления для прессы Великобритании и США. Эти две страны обвиняют российское правительство в проведении скоординированной кампании по атаке и компрометации государственных сетей, частных

компаний и поставщиков услуг критической инфраструктуры [11].

Интересная перспектива для размышления: какие нарушения происходят в контексте борьбы с киберпреступлениями. В попытке выследить преступников многие государства нарушают основные права в области Интернета. Например, имели место попытки и реальные нарушения права на неприкосновенность частной жизни. Чтобы проиллюстрировать этот факт, можно рассмотреть неспособность государств получить постановление на проведение обыска при расследовании киберпреступлений. В США правительство попыталось принять Закон о борьбе с пиратством в Интернете, который предусматривал массовую слежку. Однако этот закон был отвергнут миллионами американцев на том основании, что во имя борьбы с пиратством будет введена цензура в Интернете. Еще одна проблема, получившая распространение в Соединенных Штатах Америки, – это подстрекательство. В данном случае правительство подстрекает людей, предрасположенных к совершению определенного правонарушения, к его совершению. Хорошим примером является ситуация, когда государство побуждает хакера взломать определенный компьютер в обмен на деньги, а затем арестовывает конкретного человека. Это, по мнению ряда ученых, представляет собой конституционный вопрос. То есть, если бы не вмешательство государства, преступление не было бы совершено. В Пекине предприятия, предоставляющие Интернет-услуги, были обязаны установить государственное шпионское программное обеспечение, иначе их лицензии будут аннулированы. Это подкрепляет аргумент о том, что правительства не обязательно заботятся о правах, пытаясь задержать преступления в Интернете. Помимо этих существенных вопросов, проблемы, связанные с преследованием киберпреступлений, затрагивают и процедурные вопросы. Правам лиц, совершивших киберпреступления, не уделяется должного

внимания. Например, осужденным за киберпреступления в Китае было отказано в соблюдении процессуальных норм. Кроме того, многие приговоры не соответствуют совершенным преступлениям. Например, Цао Хайбо был приговорен к 8 годам лишения свободы за продвижение демократии в Интернете [12]. Это дает основание утверждать, что необходимы четкие процедуры расследования киберпреступлений, судебного разбирательства и вынесения приговоров.

Интернет как платформа по-прежнему предоставляет множество возможностей. Вместе с тем, Интернет создает ряд проблем в сфере управления. Самый главный из них – как странам следует поступать с правонарушителями в Интернете? Как уже говорилось, проблема начинается с отсутствия консенсуса относительно того, что является киберпреступлением и какие права должны быть предоставлены в Интернете. Эта неопределенность дает возможность странам нарушать процедуры, а также права пострадавших. Именно на этом фоне предлагается разработать международную конвенцию, которая будет подписана и принята всеми странами. На самом деле в международном праве существует вакуум в этом отношении. Хотя Будапештская конвенция Европейского Союза хорошо формулирует ряд киберпроблем, этот документ не имеет веса международного документа из-за присущего ему регионального характера. Создание такой конвенции, среди прочего, способствовало бы пониманию киберпреступлений. Более того, единый подход к киберпреступлениям особенно полезен в том смысле, что в Интернете существует множество вопросов юрисдикции. Во многих случаях правонарушение носит трансграничный характер, поэтому введение различных стандартов разными странами затруднит анализ. Еще одно предложение заключается в том, что все государства должны взять на себя обязательство соблюдать права человека в Интернете. Тот факт, что определенные операции происходят виртуально, не отменяет

того факта, что права человека неизменно должны соблюдаться. Соответственно этому, должна быть разработана теория Интернет-прав человека. Государства должны опираться на работу, которая была проделана над необязательной резолюцией Совета по правам человека ООН по поощрению, защите и осуществлению прав человека в Интернете. В эту работу также следует включить содержание Будапештских конвенций в части, касающейся киберпреступлений и прав человека. Важно отметить, что государства должны четко определить процедуры, которым необходимо следовать при преследовании киберпреступников. Такая ясность устранил

произвол и заставит государства следовать надлежащему процессу при рассмотрении киберпреступлений. Нынешняя туманность в отношении процедуры, которой необходимо следовать, стимулирует государства использовать возможность пренебречь надлежащей правовой процедурой. С этим тесно связана и ясность в вопросе о том, какое наказание следует назначать за киберпреступления. Однако следует помнить, что при наличии предикатных преступлений они также должны приниматься во внимание при вынесении приговора.

Использованные источники

1. Отчет о стоимости утечки данных в 2021 году. – [Электронный ресурс] – Доступен по ссылке. – URL: <https://www.ibm.com/security/data-breach> (Дата обращения 15.02.2022).
2. Конвенция Совета Европы о киберпреступности (Будапештская конвенция). – [Электронный ресурс] – Доступен по ссылке. – URL: <https://www.coe.int/en/web/cybercrime/the-budapest-convention> (Дата обращения 15.02.2022).
3. David S. Wall. Cybercrime: The Transformation of Crime in the Information Age. – Cambridge, UK: Polity Press, 2007. ISBN 9780745627366 – 288 p.
4. M.N. Sirohi. Transformational Dimensions of Cybercrime. – ND, India: Alpha Editions, 2015. ISBN 10: 8193142233 ISBN 13: 9788193142233 – 290 p.
5. Энциклопедия «Касперского» / База знаний / Уязвимости и хакеры / Кто такие «хакеры». – [Электронный ресурс] – Доступен по ссылке. – URL: <https://encyclopedia.kaspersky.ru/knowledge/who-is-hacker/> (Дата обращения 17.02.2022).
6. Н.И. Долженко, И.Г. Хмелевская. К вопросу о содержательных аспектах киберпреступности. – Научная статья NOMOTHETIKA: Философия, Социология, Право. 2020. Том 45, № 2, С 315–322.
7. Конвенции Совета Европы о защите прав человека и основных свобод. – [Электронный ресурс] – Доступен по ссылке. – URL: <https://www.coe.int/ru/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols> (Дата обращения 17.02.2022).
8. Международном пакте ООН о гражданских и политических правах 1966 года. – [Электронный ресурс] – Доступен по ссылке. – URL: [https://www.legislationline.org/ru/documents/id/14580#:~:text=\(Дата обращения 17.02.2022\).](https://www.legislationline.org/ru/documents/id/14580#:~:text=(Дата обращения 17.02.2022).)
9. Susan W. Brenner. Cybercrime Investigation and Prosecution: The Role of Penal and Procedural Law. Volume 8, Number 2 (June 2001). – [Электронный ресурс] – Доступен по ссылке. – URL: <http://classic.austlii.edu.au/au/journals/MurUEJL/2001/8.html> (Дата обращения 18.02.2022).
10. Melissa McDonough. The Difficulties of Litigating Cyber Crime. / Chiefs, Cyber Crime Investigations, Emerging Threats, Legal, Prosecutors. March 30, 2016. – [Электронный ресурс] – Доступен по ссылке. – URL: <https://www.iacpcybercenter.org/the-difficulties-of-litigating-cyber-crime/> (Дата обращения 18.02.2022).
11. Warwick Ashford. UK and US accuse Russia of targeting network infrastructure. 16 Apr 2018 19:00. – [Электронный ресурс] – Доступен по ссылке. – URL: <https://www.computerweekly.com/news/252439099/UK-and-US-accuse-Russia-of-targeting-critical-infrastructure> (Дата обращения 19.02.2022).
12. Official website of the Promoting human rights & empowering grassroots activism in China. (April 3, 2013) – [Электронный ресурс] – Доступен по ссылке. – URL: <https://www.nchrd.org/2013/04/submission-to-un-on-caohai-bo-april-1-2013/> (Дата обращения 19.02.2022).

BOSHQARUV TARTIBIGA QARSHI SODIR ETILADIGAN KORRUPSIYAGA OID JINOYATLARGA QARSHI JINOIY-HUQUQIY KURASH

Nurmuhammedova Go'zalxon Bahodirovna

yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshqaruv tartibiga qarshi sodir etiladigan korrupsiyaga oid jinoyatlarning huquqiy tabiatini chuqur tahlil qilish, ularning tarkibiy belgilarini aniqlash va jinoiy-huquqiy kurash mexanizmlarini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Muallif korrupsiya tushunchasining xalqaro va milliy huquqiy talqinlarini solishtirib, "xizmat mavqei" va "mansab vakolatlari" o'rtasidagi farqni hamda amaliyotda uchrayotgan huquqiy noaniqliklarni ochib bergan.

Kalit so'zlar: korrupsiya, boshqaruv tartibi, jinoiy-huquqiy kurash, xizmat mavqei, mansab vakolatlari, manfaatdorlik, g'arazgo'ylik, poraxo'rlik, profilaktika, jinoiy javobgarlik, BMT Konvensiyasi, xalqaro standartlar, huquqiy aniqlik, sud amaliyoti, javobgarlik differensiyasi.

УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ БОРЬБА С КОРРУПЦИОННЫМИ ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ ПРОТИВ ПОРЯДКА УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация. В статье проведён комплексный анализ уголовно-правовой природы коррупционных преступлений против порядка управления, выявлены их структурные признаки и предложены пути совершенствования механизмов противодействия. Автор рассматривает международные и национальные подходы к определению понятия «коррупция», раскрывает различия между категориями «служебное положение» и «должностные полномочия», а также указывает на существующие правовые неопределённости в практике.

Ключевые слова: коррупция, порядок управления, уголовно-правовая борьба, служебное положение, должностные полномочия, заинтересованность, корысть, взяточничество, профилактика, уголовная ответственность, Конвенция ООН, международные стандарты, правовая определённость, судебная практика, дифференциация ответственности.

CRIMINAL-LEGAL MEASURES AGAINST CORRUPTION-RELATED CRIMES AGAINST THE ADMINISTRATIVE ORDER

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the criminal-legal nature of corruption-related offenses against the administrative order, identifying their structural elements and proposing improvements to counteraction mechanisms. The author examines both international and national interpretations of the concept of "corruption," clarifies the distinctions between "official position" and "official powers," and highlights existing legal ambiguities in practice.

Keywords: corruption, administrative order, criminal-legal counteraction, official position, official powers, personal interest, mercenary motive, bribery, prevention, criminal liability, UN Convention, international standards, legal clarity, judicial practice, differentiation of liability

Korrupsiya – bu davlatning iqtisodiy barqarorligiga va boshqaruv institutsional tizimiga jiddiy xavf soluvchi ko'p qirrali, ko'p omilli ijtimoiy-huquqiy hodisa. Jahon hamjamiyati tomonidan umume'tirof etilgan fikr shundan iboratki, korrupsiya davlat boshqaruvi samaradorligi, ochiqligi va javobgarlik

tizimlarini izdan chiqaradi, fuqarolarning davlat institutlariga bo'lgan ishonchini pasaytiradi. Ayniqsa, boshqaruv tartibiga qarshi sodir etiladigan korrupsiyaviy jinoyatlar davlat organlarida qonuniylik, xolislik va shaffoflik prinsiplarini buzish orqali ushbu jarayonning eng xavfli ko'rinishlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan "Yangi O'zbekiston" strategiyasi doirasida korrupsiyaga qarshi kurashish ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. Jinoiy-huquqiy vositalar orqali boshqaruv tartibiga qarshi korrupsion jinoyatlarga qarshi kurashish masalasi bugungi kunda huquqiy, institutsional va ilmiy yondashuvlarni uyg'unlashtirishni talab etmoqda.

Ushbu siyosat doirasida jinoyat qonunchiligini isloh qilish, huquqni muhofaza qiluvchi organlarning vakolat va javobgarlik chegaralarini aniq belgilash, profilaktik va jazo choralari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Boshqaruv tartibiga qarshi sodir etiladigan korrupsiyaviy jinoyatlarga nisbatan jinoiy-huquqiy ta'sir choralari ishlab chiqish va ularni amaliyotga samarali tatbiq etish bugungi kunda ilmiy va amaliy yechimini talab qilayotgan muhim masala sifatida namoyon bo'lmoqda.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi Jinoyat kodeksida boshqaruv tartibiga qarshi jinoyatlarga alohida bob (205–209-moddalar) ajratilgan bo'lib, uning 210–211-moddalarida pora olish va berish kabi korrupsion faoliyat shakllari huquqiy jihatdan tartibga solingan. Biroq, amaliyot tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, ayrim normalarni qo'llashda huquqni qo'llovchi organlar uchun aniqlik yetishmasligi, ayrim tushunchalarning nisbiyligi turli talqinlarga olib kelmoqda. Jumladan, mansabdor shaxsning "huquqlar va manfaatlar uchun harakat qilish", "jiddiy ziyon", "jiddiy zarar" kabi tushunchasining chegaralari aniq belgilanmaganligi amaliyotda huquqiy bahslarga sabab bo'lmoqda.

Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-maydagi PQ-3723-son qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchiligini takomillashtirish konsepsiyasining 1-qismi 4-bandida "Jinoyat kodeksida qo'llaniladigan atama va tushunchalarni ularning mazmuniga aniq ta'rif berish va yagona shaklda qo'llash orqali takomillashtirish" [1] masalasi belgilangan.

Bundan tashqari, BMTning 2003-yilda qabul qilingan Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi [2]

talablari bilan uyg'un holda, milliy jinoiy-huquqiy mexanizmlarni yanada takomillashtirish zarurati yuzaga kelmoqda. Jinoyatlar tarkibini aniq belgilash, huquqiy klassifikatsiyani optimalashtirish hamda ijtimoiy xavf darajasiga muvofiq ravishda individuallashtirilgan javobgarlik choralari joriy etish ushbu sohadagi islohotlarning muhim yo'nalishidir.

Jinoiy-huquqiy vositalarni korrupsiyaga qarshi kurashishning faqat jazo qo'llash vositasi emas, balki profilaktik va tarbiyaviy ta'sir etuvchi mexanizmi sifatida o'rganish zarur. Ushbu vositalar qatoriga jinoyat tarkiblarining aniq va xolis ta'rifi, jazo turlari va miqdorining muvozanatli belgilanishi, jazolarni differentsiatsiya qilish va individuallashtirish, jazoni yengillashtirish va og'irlashtirish asoslari, amnistiya va shartli ozod qilish shartlari ham kiradi. Huquqni qo'llash amaliyotida qonuniylik, xolislik va qonunga itoat prinsiplarini ta'minlash ushbu vositalarning samaradorligini oshiradi.

Dunyo miqyosida korrupsiyaga qarshi kurashda umumiy siljish kuzatilmagan: "Transparency International" ma'lumotlariga ko'ra, 2012-yildan 2024-yilgacha faqat 32 ta davlat korrupsiyani sezilarli darajada kamaytirishga erishgan, 148 ta davlatda esa vaziyat yo o'zgarib qolgan, yoki yomonlashgan. 2024-yil holatiga ko'ra, davlatlarning uchdan ikki qismi SPI baholarida 50 balldan past natija olgan, bu esa aksariyat mamlakatlarda jamoat sektorida korrupsiya jiddiy muammo ekanligini anglatadi [3]. BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar ma'lumotlari ham korrupsiyaning keng tarqalgani va uning oqibatlari jiddiy ekanini tasdiqlaydi. Masalan, BMTning Narkotiklar va jinoyatchilik bo'yicha boshqarmasi (UNODS) ma'lumotiga ko'ra, Afrika qit'asi mamlakatlari korrupsiya tufayli har yili o'z yalpi mahsulotining taxminan 25%ni yo'qotmoqda, bu esa investitsiyalar oqimini sekinlashtirib, ijtimoiy tengsizlikni oshiradigan omildir [4]. Boshqa tahlillarga ko'ra, rivojlanayotgan mamlakatlar har yili korrupsiya, poraxo'rlik, o'g'irlik va soliqdan bo'yin tovlash natijasida taxminan 1,26 trln AQSH dollari yo'qotmoqda, bu

mablag' 1,4 milliarddan ziyod insonlarni qash-shoqlikdan chiqarishga yetar edi [5]. Korrupsiya-ning keng tarqalishi hukumatlarning barqarorligi va global taraqqiyotga tahdid solib, BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari (xususan, tinchlik va adolatga doir 16-maqсад)ga erishishni qiyinlashtirmoqda.

Jahonda 2014–2024-yillar davomida korrupsiyaga qarshi kurash va uni jilovlash borasida muayyan chora-tadbirlar ko'rilgan bo'lsada, umumiy natijalar hali ham qoniqarsiz bo'lib qolmoqda. Korrupsiya hali ham keng tarqalgan global muammo sifatida saqlanib, uning ijtimoiy xavfliligi juda yuqori darajada ekani ko'zga tashlanmoqda. Korrupsiya jamiyatning ma'naviy negizlarini, davlat boshqaruvi tizimini va iqtisodiy taraqqiyotni izdan chiqaradigan omil ekanligi xalqaro tashkilotlar tomonidan e'lon qilingan ma'lumotlar asosida yana bir bor tasdiqlandi. Shu sababli, korrupsiyaga qarshi murosasiz kurash olib borish va boshqaruvda shaffoflikni ta'minlash – davlatlarning barqaror rivojlanishi hamda fuqarolik jamiyati farovonligi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega vazifa.

Ma'lumotlarga qaraganda, 2023-yilda korrupsiya uchun javobgarlikka tortilgan shaxslar soni pasaygan: 6535 nafar shaxs (bu 2022-yildagi 7414 nafarga nisbatan 12% kam) [6]. 2023-yilda sudlarda 4128 ta korrupsiyaviy jinoyat ishi bo'yicha ayblov hukmi chiqarilgan, bu ham 2022-yilga nisbatan 11% kamdir. Davlat va jamiyat manfaatlariga yetkazilgan zarar 2022-yildagi 2,04 trln so'mdan 1,4 trln so'mga tushgan, ya'ni 29% kamaygan. Bu kamayishga asosan 2022-yilda ochilgan ulkan ishlar (masalan, bir necha trillionlik soliq xavflari) hal bo'lgani, 2023-yilda esa profilaktika choralari samara bergani sabab sifatida keltirilmoqda. 2023-yilda yetkazilgan zararning 51% (745 mlrd so'mi) undirilgan [6]. Shu yilda qayd etilgan yana bir fakt – pora predmeti sifatida musodara qilingan qimmatliklar: 2022–2023-yillarda davlat foydasiga 7,1 mlrd so'm, 345 ming AQSH dollari va 34,5 ming rubl mablag'lar musodara qilingan, shu jumladan faqat 2023-yilning o'zida 3,7 mlrd so'm va 87,3 ming dollar

musodara qilindi. Korrupsiya jinoyatlari tarkibiga ko'ra, 2023-yilda ham eng ko'pi budjet mablag'larini talon-toroj qilish (o'zlashtirish) va pora olish-berish holatlariga to'g'ri keldi.

Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, mamlakatimizda korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlar va ular bo'yicha sudlangan shaxslar soni yil sayin oshib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi ma'lumotiga ko'ra, 2024-yilning birinchi yarmida korrupsiyaviy jinoyatlari uchun 3837 nafar shaxs sudlangan, bu 2023-yilning shu davriga nisbatan 5,5% ga ko'pdir. Korrupsiya eng ko'p uchragan tarmoqlar sifatida ta'lim (xususan, maktabgacha va maktab ta'limi tizimida 285 ta holat, o'tgan yilga nisbatan +20%) va mahalliy hokimliklar (133 ta holat, +11%) qayd etilgan [7].

Bundan tashqari, davlat ulushi bo'lgan korxonalarda 153 ta korrupsiya holati aniqlangan (bu avvalgi yilga nisbatan keskin o'sishdir). Shu bilan birga, ayrim sohalarda kamayish kuzatilgan: masalan, tijorat banklarida 146 holat (o'tgan yilda 186 edi), sog'liqni saqlash tizimida 145 holat (177 edi), huquqni muhofaza organlarida 122 holat (128 edi) – bu sohalarda ichki nazorat yaxshilangani natijasida ma'lum pasayishga erishilganligi aytilmoqda [7].

Ushbu statistik raqamlar, bir tomondan, huquqni muhofaza organlari faoliyati samaradorligini, ikkinchi tomondan esa, korrupsiyaning hali-hamon salmoqli miqyosda mavjudligini ko'rsatadi. Davlatimiz bu raqamlarni pasaytirish maqsadida tinimsiz ish olib bormoqda.

Mamlakatimizda korrupsiyaning oldini olish va unga qarshi kurashish, davlat va jamiyat qurilishining barcha sohalarida korrupsiogen omillarga chek qo'yishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar izchil amalga oshirilmoqda. 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida "korrupsiyaga moyil soha va tarmoqlarni aniqlash, korrupsiyaviy omillarni bartaraf etish tizimi samaradorligini oshirish, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirish"ga [8] qaratilgan muhim vazifalar belgilangan.

Davlat hokimiyatiga, davlat manfaatlariga tajovuz qilish, boshqacha aytganda, hokimiyatning normal ish olib borishi va boshqarilishiga qarshi jinoyatlar fuqarolarga jismoniy va ma'naviy, mulkiy zarar yetkazish, fuqarolarning konstitutsiyaviy va boshqa huquqlarini buzish, jamiyat va davlat manfaatlariga ziyon yetkazishda ifodalanadi. Bu esa, boshqaruv tartibiga qarshi jinoyatlarning sodir etilishidagi qo'shimcha va fakultativ obyektlarni ajratib ko'rsatish imkonini beradi[9].

Ushbu turdagi jinoyatning bevosita obyekti davlat hokimiyati, boshqaruv va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining normal faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydigan ijtimoiy munosabatlar, fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini hisoblanadi [9–10].

Davlat hokimiyatiga qarshi qaratilgan jinoyatlar guruhining o'ziga xos jihati shundaki, ularning sodir etilishi mansabdor shaxsning aynan xizmat mavqe bilan bog'liq bo'lib, shaxs o'z xizmat vakolatlarini va unga nisbatan bildirilgan ishonchni qasddan suiiste'mol qilgan holda yoki aynan shu xizmat holati tufayli, ammo davlat xizmati manfaatlariga zarar yetkazish orqali amalga oshiradi. Boshqacha qilib aytganda, ushbu turdagi jinoyatlar mansab vakolatlaridan foydalanish orqali yoki xizmat mavqeiga zid ravishda harakat qilish orqali sodir etiladi va bunda asosiy zarar – davlat va mahalliy boshqaruv organlari faoliyatining qonuniy, samarali va jamiyat ishonchini qozongan holda amalga oshish jarayoniga yetkaziladi.

B.K.Xudaybergenov mazkur jinoiy qilmishlar davlat organlarining nufuziga putur yetkazib, jamiyatdagi tenglik va adolat tamoyillarini buzadi, degan fikrni bildiradi [11].

Umuman olganda, ushbu jinoyatlar guruhiga xos bo'lgan quyidagi ikki asosiy xususiyatni ajratib ko'rsatish mumkin:

1) jinoyatlar xizmat mavqeidan foydalangan holda sodir etiladi – aybdor shaxs o'zining rasmiy vakolatlari va lavozimi orqali berilgan imkoniyatlardan jinoiy maqsadda foydalanadi;

2) jinoyatlar xizmat manfaatlariga zid ravishda

amalga oshiriladi va ularga zarar yetkazadi – aybdor shaxsning harakatlari davlat yoki munit-sipal xizmatning qonuniy va normal faoliyatiga, shuningdek ularning nufuzi va manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Demak, mazkur turdagi jinoyatlar faqatgina shaxsning maxsus xizmat maqomiga ega ekani tufayli amalga oshishi mumkin bo'lib, ular davlat xizmatining manfaatlarini, organlar faoliyatining samaradorligi va jamiyatning davlatga bo'lgan ishonchini sezilarli darajada buzadi yoki so'ndirib yuborishga xizmat qiladi. Bu esa ushbu jinoyatlarni umumiy huquqbuzarliklardan tubdan farq qiluvchi alohida ijtimoiy xavfli toifa sifatida tavsiflash imkonini beradi.

Bir qator olimlarning ta'kidlashicha [12], korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarni boshqaruv tartibiga qarshi sodir etiladigan boshqa mansabdorlik jinoyatlaridan ajratib turadigan asosiy belgi – bu qilmishning ayblanuvchining xizmat vazifalari bilan bevosita bog'liq holda amalga oshirilishidadir. Shu ma'noda, bunday jinoyatlarda obyektiv tomonning zaruriy belgilaridan biri sifatida harakat yoki harakatsizlik ayblanuvchi zimmasidagi xizmat majburiyatlarini bajarish yoki bajarmaslik natijasida yuzaga kelishi alohida ahamiyatga ega. Bu belgi korrupsion jinoyatlarning huquqiy tabiati va boshqa mansabdorlik jinoyatlaridan farqini aniqlashda hal qiluvchi o'rin tutadi.

Tadqiqot doirasida tahlil qilingan jinoyat ishlarining ko'pchiligida ham sud hukmida aynan shu holat, ya'ni qilmishning xizmat burchi bilan bog'liq ekani qayd etiladi, chunki bu kabi harakatlar qonun bilan belgilangan boshqaruv, xo'jalik yoki boshqa faoliyat turlarining samarali amalga oshishini jiddiy ravishda qiyinlashtiradi, davlat yoki jamoat apparatining tegishli sohalarida normal faoliyatni izdan chiqaradi. Shu sababli, xizmat majburiyatlarini buzgan holda sodir etilgan harakat korrupsion jinoyat tarkibining asosiy, farqlovchi belgisi sifatida ko'riladi.

Hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilish deyarli barcha korrupsiyaviy jinoyatlar obyektiv tomonining bosh elementi hisoblanadi.

Zotan, hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilish jinoiy xulq-atvorning, avvalo, mansabdor shaxs tomonidan o'z mansab vakolatlaridan xizmat manfaatlariga zid ravishda foydalanishida ifodalanadigan eng umumiy shaklidir.

Ye.A.Plastinina ta'kidlaganidek, ayrim holatlarda shaxsning jinoiy harakatlari xizmat yo'riq-nomasi doirasida amalga oshiriladi, biroq ular mazmunan shaxsiy manfaatni ko'zlab, xizmat manfaatlariga zid ravishda yuritiladi [15]. Shu nuqtayi nazardan, "mansab vakolatlarini suiiste'mol qilish" tushunchasi yuridik jihatdan faqat tashqi shakllarga emas, balki harakatning mazmun va maqsadlariga ham bog'liq holda baholanishi lozim. Formal jihatdan xizmat vazifalarini bajarayotgan shaxs, agar o'z harakatlari orqali davlat, jamiyat yoki fuqarolar manfaatlariga zarar yetkazsa, u holda mazkur harakat jinoyat tarkibini tashkil qilishi mumkin.

Mansab vakolatlarini suiiste'mol qilish deganda shunday qilmishlar tushuniladiki, ular tashqi jihatdan shaxsning xizmat vakolatlari va majburiyatlarini amalga oshirishi bilan bog'liq holda, aslida xizmat zarurati bilan asoslanmagan hamda ob'yektiv jihatdan tashkilot oldiga qo'yilgan umumiy vazifalar va talablarga, shuningdek, shaxsga yuklatilgan mansab vakolatlari orqali erishilishi lozim bo'lgan maqsad va vazifalarga zid ravishda amalga oshiriladi [16]. Boshqacha aytganda, suiiste'mol qilingan harakat yoki harakatsizlik shaxsning rasmiy vazifalari bilan formal bog'liq bo'lsada, uning mohiyati xizmat faoliyatining qonuniy va maqsadga muvofiq tamoyillarini buzadi. Bu esa bevosita davlat boshqaruvi, idoraviy intizom va jamoat manfaatlariga ziyon yetkazuvchi omil sifatida baholanadi.

Bundan tashqari, Ye.A. Plastininaning fikricha, mansab vakolatlarini suiiste'mol qilishda asosiy motiv sifatida manfaatdorlik yotadi, ya'ni moddiy yoki boshqa turdagi shaxsiy manfaatdorlik namoyon bo'ladi. Korrupsiyalashgan xatti-harakatlar, avvalo, mansabdor shaxsning moddiy boyliklarga ega bo'lish yoki mavjud moddiy majburiyatlardan qochish (masalan, qandaydir qarzni qaytarishdan bosh tortish) kabi maqsadlarga

erishishga qaratilgan bo'lishi mumkin [15]. Boshqacha aytganda, mansabdor shaxs o'z xizmat vakolatlaridan foydalanib, moddiy tabiatga ega bo'lgan foydani qo'lga kiritishga intiladi; bu foyda ayni shaxsning o'ziga emas, boshqa shaxslarga ham tegishli bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, bunday jinoyatlar sodir etilishida shaxsiy qiziqishlar faqat moddiy emas, balki nomoddiy xarakterga ham ega bo'lishi mumkin. Xususan, subyekt o'z harakatlari orqali rahbariyatning e'tiborini qozonish, xizmat pog'onalarida yuqorilash, yaqinlariga yordam ko'rsatish yoki ijtimoiy munosabatlarda o'zi uchun qulay sharoitlar yaratish kabi maqsadlarni ko'zlashi mumkin. Demak, manfaatdorlik korrupsion jinoyatlarning asosiy ijtimoiy-psixologik omili sifatida namoyon bo'lib, uning moddiy va nomoddiy ko'rinishlari xizmat vakolatlarini suiiste'mol qilishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Bizningcha, har qanday xizmat mavqeidan foydalanish holatini korrupsiya deb baholab bo'lmaydi. Chunki mansab mavqeidan foydalanish – jamiyat va davlat manfaatlariga zarar yetkazish maqsadida ham, shuningdek, aynan shu manfaatlarni ko'zlab amalga oshirilishi ham mumkin. Kundalik hayotda hokimiyat vakolatlaridan foydalanishning o'nlab misollari kuzatiladi. Masalan, mahalliy ishlab chiqaruvchini himoya qilish uchun yuqori boj to'lovlarini joriy etish, milliy avtomobilsozlik sohasini qutqarish uchun katta miqdorda mablag' yo'naltirish, chet el harbiy texnikasini sotib olish, aybdorligi ravshan bo'lgan shaxsni yetarlicha dalillar bo'lmasada javobgarlikka tortish, tanlov shartlarini mahalliy ishlab chiqaruvchi manfaatlariga mos ravishda shakllantirish, tabiiy yoki texnogen halokatlardan jabrlangan shaxslarga rasmiy ruxsatnomalar bo'lmagan holda moddiy yordam ko'rsatish yoki shaxsni tezkor ravishda shifoxonaga olib borish uchun xizmat avtomashinasidan foydalanish kabi holatlar formal jihatdan xizmat mavqeidan foydalanish sifatida baholanishi mumkin. Biroq shunday bo'lsa-da, ushbu qarorlar va harakatlarning aksariyati oxir-oqibatda jamiyat manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan.

Shu bois “korruptsiya” tushunchasini baholashda yagona yuridik mezonlarga, ya’ni shaxsiy manfaatdorlik, qasddan sodir etish va xizmat manfaatlariga zid harakatlar bo’lishi kabi asosiy belgilarga tayanish zarur [17]. Bu esa korruptsiya bilan bog’liq jinoyatlarni boshqa huquqbuzarliklardan aniq farqlash imkonini beradi.

“Xizmat mavqei” va “mansab vakolatlari” tushunchalari o’zaro bog’liq bo’lsa-da, ularning huquqiy mohiyati va mazmuni bir-biridan farq qiladi. Bu farqni to’g’ri anglash jinoiy-huquqiy kvalifikatsiyada, ayniqsa, korruptsiyaviy jinoyatlarni baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xizmat mavqei (служебное положение) mansabdor shaxsning muayyan tashkilotda egalab turgan lavozimi, rasmiy statusi, ijtimoiy-huquqiy maqomi bilan bog’liq bo’lib, u shaxsning tashkilotdagi umumiy nufuzi, resurslarga kirish imkoniyati, idoraviy itoat tizimidagi o’rnini anglatadi. Ya’ni, xizmat mavqei – bu subyektiga o’z vakolatlarini amalga oshirish uchun yaratib berilgan umumiy institutsional va idoraviy imkoniyatlar majmui.

Mansab vakolatlari (должностные полномочия) esa shaxsga qonun, farmon, ichki me’yoriy hujjatlar, lavozim yo’riqnomasi orqali aniq berilgan huquq va majburiyatlar majmuasi bo’lib, ularni amalga oshirish xizmat vazifasining tarkibiy qismi hisoblanadi. Mansab vakolatlari – shaxsning amaliy faoliyatda bajarishi shart bo’lgan vazifalar, qabul qilish vakolatiga ega bo’lgan qarorlar, nazorat funksiyalari kabi yuridik jihatdan tartibga solingan harakatlar doirasi.

“Xizmat mavqei” va “mansab vakolatlari” tushunchalari o’zaro bog’liq bo’lsada, ularning huquqiy mohiyati va mazmunini ajratish korruptsiyaviy jinoyatlarni to’g’ri kvalifikatsiyalashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Xizmat mavqei – bu shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy-huquqiy maqomi, tashkilotdagi rasmiy statusi, uning qo’li ostidagi resurslar, boshqaruv tizimidagi o’rni va ta’sir darajasi bilan belgilanadi. U ayni paytda shaxsga tegishli vakolatlarni amalga oshirish uchun yaratilgan institutsional muhit va imkoniyatlar majmuasi sifatida namoyon bo’ladi.

Mansab vakolatlari esa qonun, farmon, ichki me’yoriy hujjatlar va lavozim yo’riqnomalari asosida shaxsga berilgan aniq huquq va majburiyatlar majmuasini anglatadi. Ular fuqarolarning huquq va erkinliklari, davlat va jamoat manfaatlari bilan bog’liq holda amalga oshirilishi lozim bo’lgan qonunan belgilangan faoliyat doirasini qamrab oladi. Shuning uchun ham korruptsiyaviy jinoyatlarni kvalifikatsiyalashda “xizmat mavqei” – subyektiv asos, “mansab vakolatlari” esa – yuridik funksiyalarni amalga oshirishga oid obyektiv mezon sifatida qaralishi lozim.

BMTning 2003-yilda qabul qilingan Korruptsiyaga qarshi konvensiyasida “xizmat mavqeidan suiiste’mol qilish” (abuse of functions / abuse of office) tushunchasi huquqiy jazoga tortilishi lozim bo’lgan xatti-harakat sifatida talqin qilinadi. Konvensiyaning 18-moddasiga muvofiq, mansabdor shaxsga bevosita yoki vositachi orqali har qanday noqonuniy manfaat va’da qilish, taklif etish yoki berish, uning xizmat mavqeidan foydalanib davlat organi yoki boshqa tuzilmalardan noqonuniy imtiyoz olishiga ko’maklashish maqsadida amalga oshirilsa, bunday xatti-harakat jinoyat hisoblanadi [1].

BMT Konvensiyasi doirasida xizmat intizomi, axloq va etikaga oid buzilishlar faqatgina ular qonun bilan belgilangan javobgarlikka asos bo’lsa, jinoiy harakat sifatida baholanadi. Demak, xalqaro huquqiy yondashuvga ko’ra, xizmat mavqeidan foydalanish jinoyatining mohiyati – amaldagi huquqiy normalarni buzish orqali shaxsiy manfaat ko’zlashda mujassamlashadi.

A.I.Mizerii ta’kidlaganidek, “xizmat manfaatlariga zid ravishda harakat qilish” belgisi – formal intizom buzilishi emas, balki manfaatlariga yetkazilgan zararining noqonuniy va asossizligini anglatadi. Ushbu nuqtayi nazar korruptsiyaviy jinoyatlarni jinoiy-huquqiy kvalifikatsiyalashda muhim nazariy asos sifatida xizmat qiladi. Biroq, amaliyot shuni ko’rsatmoqdaki, ayrim holatlarda xizmat intizomidan asosli chetga chiqish, masalan, kengroq ijtimoiy manfaatni ko’zlab qabul qilingan qaror jinoiy oqibatlariga olib kelmasligi kerak [18]. Olimning fikricha, Rossiya Federat-

siyasi Jinoyat kodeksidagi (41-modda) jinoyat tarkibini istisno etuvchi holat sifatida “asoslangan tavakkalchilik” normasi mansabdor shaxs o‘z xizmat vakolatlari va qoidalaridan aniq va asosli sabablarga ko‘ra chetga chiqqan, masalan, kattaroq zararining oldini olish maqsadida harakat qilgan hollarda, uning harakatlarini huquqiy jihatdan oqlaydi. Demak, “xizmat manfaatlariga zid ravishda” degan belgini to‘g‘ri anglash uchun, birinchi navbatda, qonunbuzarlik emas, balki qonun doirasidagi asosli chetga chiqish ehtimolini ham hisobga olish zarur[18].

O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar ham BMTning ushbu talablarini inobatga olgan holda qonunchilikni takomillashtirishga yo‘naltirilgan. Amaldagi Jinoyat kodeksi va “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi qonun korrupsiyaviy huquqbuzarliklarni keng qamrab olgan bo‘lib, ularni sodir etishda shaxsiy yoki uchinchi shaxslar manfaatiga moddiy yoki mulkiy foyda olish maqsadi asosiy subyektiv belgilar sifatida belgilangan.

Demak, korrupsiyaga oid jinoyatlarni to‘g‘ri kvalifikatsiyalashda “xizmat mavqe” va “mansab vakolatlari” tushunchalarini farqlash, manfaatdorlik va g‘arazgo‘ylik belgilarini xolis tahlil qilish, shuningdek, xizmat intizomidan ajralib turuvchi jinoiy harakatlarni aniqlash – huquqni muhofaza qiluvchi organlar uchun ham nazariy va ham amaliy jihatdan muhim hisoblanadi.

Korrupsiyaviy jinoyatlarning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ularning sodir etilishi har doim ham aniq moddiy zarar bilan namoyon bo‘lmaydi. Ayrim holatlarda xizmat majburiyatlarining buzilishi bir qarashda formal ko‘rinishda, masalan, muayyan qaror qabul qilishda manfaatlar to‘qnashuvi holati, xizmat yo‘l-yo‘riqlarining chetlab o‘tilishi orqali ifodalanadi. Bunday holatlarda zararining “asossizligi”ni aniqlash ancha murakkab bo‘ladi. Ammo shunday qilib ham jamoatchilik ishonchiga putur yetishi, adolat tamoyili buzilishi va davlat organlarining obro‘sigasalbiy ta‘sir ko‘rsatilishi mumkin.

Boshqa tomondan, korrupsiyaning “ko‘zga ko‘rinmas” ta‘siri – ishonchsizlik muhiti, fuqarolik passivligi, kadrlar tanlovida shaffoflikning yo‘qolishi kabi oqibatlar ham “asossiz zarar” tushunchasiga sig‘masligi mumkin. Ammo bu holatlar jinoiy-huquqiy nuqtayi nazardan jiddiy ijtimoiy xavf tug‘diradi.

Shu bois, A.I.Mizerii tomonidan taklif qilingan huquqiy me‘yordagi tanlov mezonlarining aniqlashtirilishi, albatta, axloqiy va qonuniy kriteriyalar bilan uyg‘unlashtirilgan bo‘lishi lozim. Har qanday xizmat intizomini buzish jinoiy javobgarlikka olib kelmasligi lozim – bu to‘g‘ri. Ammo korrupsiya bilan bog‘liq harakatlar – hatto ular moddiy zarar yetkazmagan hollarda ham – davlat xizmati tabiatiga zid bo‘lib, jinoiy-huquqiy baholashni talab etadi.

Shu nuqtayi nazardan, xizmat manfaatlariga zid harakatni baholashda nafaqat huquqiy formalizm, balki korrupsiyaga qarshi kurashishning keng qamrovli, institutsional va profilaktik mexanizmlari ham inobatga olinishi zarur. Zero, korrupsiya jinoyatlari qonun buzilishi bilan bir qatorda, davlat va jamiyat o‘rtasidagi ishonch aloqalariga putur yetkazuvchi strategik tahdiddir. Demak, xizmat manfaatlariga yetkazilgan zararni baholashda faqat moddiy o‘lchovlar emas, balki davlat boshqaruvining ma‘naviy va etik qadriyatlar ham hisobga olinishi shart.

O‘zbekiston Respublikasining korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi normativ-huquqiy yondashuvlari xalqaro huquqiy hujjatlar, jumladan BMTning 2003-yilgi Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi talablari bilan muvofiq bo‘lishi lozim. Ushbu xalqaro hujjatlar korrupsiyaga qarshi kurashishda ishtirokchi davlatlarning birgalikdagi harakatlarini muvofiqlashtirish va milliy qonunchilikda korrupsiyaning asosiy turlarini – mansab vakolatlariidan suiiste‘mol qilish, “ta‘sir vositasida” suiiste‘mol qilish, pora olish va berish, tijoratda poraxo‘rlik hamda boshqa tegishli harakatlarni qamrab olishni nazarda tutadi.

O‘zbekiston mazkur xalqaro konvensiyalarini ratifikatsiya qilgan holda, o‘z milliy qonunchiligida mazkur tavsiyalarga muvofiq ravishda korrup-

siyaga oid jinoyatlarni va ular bilan bog'liq boshqa huquqbuzarliklarni (jumladan, jinoiy yo'l bilan topilgan daromadlarni yuvish, jinoiy mulkni yashirish va h.k.) qamrab olgan normalarni shakllantirgan. Bu jinoyatlar, asosan, moddiy yoki mulkiy manfaatni qo'lga kiritishga, ya'ni noqonuniy boyishga qaratilgan bo'lib, ularning subyektiv tomoni shaxsiy manfaatdorlik, g'arazgo'ylik va shaxsiy yoki uchinchi shaxslar foydasiga mulkiy manfaatlar olish istagi bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi korrupsiyaga qarshi qonunchiligida ham korrupsiyaviy huquqbuzarliklar "o'z shaxsi yoki uchinchi shaxslar manfaati uchun pul, qimmatbaho narsalar, boshqa mol-mulk yoki mulkiy tabiatga ega xizmatlar, mulkiy huquqlar ko'rinishida foyda olish maqsadida sodir etiladigan harakatlar" sifatida tavsiflanadi. Bunda shaxsiy manfaatdorlik tushunchasi – davlat va mahalliy hokimiyat organlari xodimlari tomonidan xizmat burchlarini bajarish jarayonida o'zlariga yoki boshqa shaxslarga mulkiy va nomulkiy foyda olish imkoniyatini nazarda tutadi. Agar moddiy foyda aybdorning o'ziga nasib etsa, jinoyatning motivi g'arazgo'ylik hisoblanadi; agar mazkur foyda uchinchi shaxslar foydasiga olib berilsa, bunda shaxsiy manfaatdorlik keng ma'noda tushuniladi.

Mansab vakolatlaridan foydalanishdagi suiiste'mol holatlarini huquqiy baholashda subyektning ichki psixik holatini ifodalovchi subyektiv belgilari – motiv (harakat turtkisi) va maqsad (harakat natijasini irodaviy istash) muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan kelib chiqib, xalqaro huquqiy amaliyotda mazkur elementlarga bo'lgan yondashuvlarda jiddiy tafovutlar mavjud bo'lib, ular hududiy huquqiy an'analar va fuqarolik jamiyati rivojlanish darajasi bilan uzviy bog'liq.

Yuqoridagi muammolardan kelib chiqqan holda, O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligida boshqaruv tartibiga qarshi korrupsiyaviy jinoyatlar bilan bog'liq normalarni takomillashtirishda quyidagi yo'nalishlar asosli sanaladi:

1. Huquqiy kategoriyalarning aniqligi va bir ma'noliligini ta'minlash. Jinoyat tarkibiga doir tushunchalar – "xizmat manfaatlariga zid",

"mansab vakolati doirasidan chetga chiqish", "xizmat mavqeidan foydalanish" kabi ifodalar huquqiy-me'yoriy nuqtayi nazardan qayta ko'rib chiqilib, ularga aniq va cheklangan ta'riflar berilishi zarur. Bu, o'z navbatida, huquqni qo'llash amaliyotida huquqiy aniqlik va barqarorlikni ta'minlaydi.

2. Korrupsion harakatlarning subyektiv belgilarini aniqlashning usul va mezonlarini ishlab chiqish. Har qanday korrupsion jinoyat subyektiv tomoni, ya'ni shaxsiy manfaatdorlik, g'arazgo'ylik, uchinchi shaxs foydasi uchun harakat qilish kabi ruhiy holatlar bilan ajralib turadi. Sud-tergov amaliyotida bu belgilarni aniqlash uchun maxsus uslubiy ko'rsatmalar, ekspert xulosalari, majburiy ravishda dalillashtirish talablari ishlab chiqilishi zarur.

3. Jinoyat tarkibining differensiatsiyasini ta'minlash. Korrupsion jinoyatlar turli vaziyatlarda, turli darajadagi ijtimoiy xavf bilan sodir etilishi mumkin. Shu sababli ular uchun belgilanadigan javobgarlik choralari ham bir xillashtirilgan emas, balki individuallashtirilgan bo'lishi kerak. Jazo turlari va miqdorlari ijtimoiy xavf darajasiga, keltirilgan zararga, motivga va boshqa holatlarga ko'ra farqlanishi zarur.

4. Korrupsiyaga qarshi profilaktik mexanizmlar va xizmat intizomi o'rtasidagi chegaralarni aniqlash. Xizmat intizomiga oid har bir qoida buzilish holati jinoyat sifatida baholanmasligi kerak. Shu maqsadda, profilaktika, ichki xizmat tekshiruvlari, intizomiy choralar va jinoiy javobgarlik o'rtasidagi me'yoriy chegaralar aniq belgilab qo'yilishi, qonunchilikda bu masala yuridik nuqtayi nazardan ifodalanishi lozim.

Bugungi kunda korrupsiyaga qarshi kurash, ayniqsa boshqaruv tartibiga qarshi sodir etiladigan jinoyatlar bilan bog'liq huquqiy munosabatlarni tartibga solish sohasida jinoiy-huquqiy vositalar samaradorligini oshirish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, amaldagi qonunchilikda korrupsion jinoyatlarni belgilashda ayrim tushunchalarning noaniqligi, huquqni qo'llash amaliyotida bir xil emasligi va qonun norma-

laridagi murakkabliklar sud-tergov jarayonlarida turli talqinlarga olib kelmoqda.

Jumladan, “xizmat mavqei” va “mansab vakolatlari” tushunchalari o’rtasidagi huquqiy chegaralarning noaniqligi, “suiiste’mol qilish”, “jiddiy zarar” va “shaxsiy manfaatdorlik” tushunchalarining aniq ta’rifga ega emasligi huquqiy kvalifikatsiyada muammolarni keltirib chiqarmoqda. Shu bilan birga, korrupsiyaviy xatti-harakatlarning subyektiv tomoni, ayniqsa, moddiy va nomoddiy manfaatdorlikning huquqiy bahosi, amaliyotda yetarli darajada asoslanmagan holda dalillanishi jinoyat tarkibining aniq belgilanishini qiyinlashtiradi.

Shuningdek, xizmat intizomini buzish va jinoiy javobgarlik o’rtasidagi chegara yetarli darajada aniq belgilanmagan. Bu esa ba’zi hollarda ma’muriy-huquqiy munosabatlar bilan bog’liq xatti-harakatlarni jinoiy tartibda baholashga olib kelishi mumkin.

Xalqaro standartlar, xususan, BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasida belgilangan mezonlardan kelib chiqib, milliy qonunchilikda “asossiz zarar”, “huquqiy asoslangan tavakkalchilik”, “shaxsiy yoki uchinchi shaxs manfaati” kabi tushunchalarga aniq huquqiy yo’nalish berilmagan. Bu esa davlat boshqaruvi samaradorligi, fuqarolarning davlatga bo’lgan ishonchi va adolat prinsiplarini ta’minlash nuqtayi nazaridan salbiy oqibatlariga olib keladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, korrupsiyaviy jinoyatlarning huquqiy ta’rifi, ularning tarkibiy elementlari, mansab vakolatlari va xizmat mavqeining o’zaro munosabati, subyektiv tomonning maxsus belgilari bo’yicha konseptual va normativ aniqlikni ta’minlash, ushbu toifadagi jinoyatlarga nisbatan javobgarlik choralari individuallash-tirish hamda xizmat intizomi va jinoiy javobgarlik o’rtasida aniq huquqiy me’yorlarni belgilash davr talabidir.

Foydalanilgan manbalar

1. O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalari to'plami, 2008-y., 3-4-son // 31.10.2003. Korrupsiyaga qarshi.
2. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 15.05.2018-y., 07/18/3723/1225-son, 01.10.2018-y., 06/18/5547/1975-son // PQ-3723-son 14.05.2018. Jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchiligi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida.
3. aljazeera.com; <https://www.transparency.org/en/cpi/2024>.
4. <https://africa24tv.com/africa-corruption-nearly-25-of-gdp-lost-yearly#:~:text=According%20to%20data%20from%20the,be%20activated%2C%20according%20to%20scientists>.
5. Corruption undermines human rights and the rule of law // coe.int.
6. qalampir.uz.
7. В Узбекистане число осужденных за коррупцию выросло на 5,5% // kun.uz.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmoni // www.lex.uz.
9. Rustambayev M.X. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga sharhlar. 3 tomlik. Maxsus qism. T.2. – Toshkent: Yuridik adabiyotlar publish, 2024.
10. См.: Уголовное право России. Особенная часть: Учебник / Отв. ред. докт. юрид. наук, проф. Б.В. Здравомыслов. – М.: Юристъ, 1996. – С. 385.
11. Худайберганов Б.К. Борьба с коррупцией: международно-правовые основы и роль национального законодательства: Дис. ... магистра права: 5A240116 – теория и практика применения уголовного законодательства / Б. К. Худайберганов; науч. рук. А.А.Мирзаев. – Ташкент, 2018. – 96 с.
12. Алланов С.А. Описание коррупционных преступлений в соответствии с уголовным законодательством Республики Узбекистан // Юридические науки. – 2020. – № 6 (107). – С. 31–34. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/opisanie-korrupcionnyh-prestupleniy-v-sootvetstvii-s-ugolovnym-zakonodatelstvom-respubliki-uzbekistan> (дата обращения: 22.04.2025).
13. Бугаевская Н.В. К вопросу о соотношении служебных и коррупционных преступлений // Известия ТулГУ. – 2018. – №1(95). – С. 95–101.
14. Фахриев М.М. Квалификация преступлений, связанных со злоупотреблением должностными полномочиями и вопросы их предупреждения // Вестник Волжского университета имени В.Н. Татищева. – 2018. – № 3, том 1. – С. 179–190.
15. Пластинина Е.А. Виды коррупционных преступлений и ответственность за них: анализ и практика // Юридический вестник. – 2011. – № 1 (11). – URL: <http://www.jurvestnik.psu.ru/index.php/vypusk-1-11-2011/8-2010-12-01-13-31-58/-1-11-2011/166-vidy-korrupczionnyx-prestuplenij-i-otvetstvennost-za-nix-analiz-i-praktika> (дата обращения: 30.03.2025).
16. О судебной практике по делам о злоупотреблении должностными полномочиями и превышении должностных полномочий: постановление Пленума Верховного Суда РФ от 16.10.2009 № 19 // Российская газета. – 2009. – 30 октября. – № 207.
17. Рахметов С.М. О ходе имплементации норм международных конвенций по вопросам борьбы с коррупцией в уголовное законодательство Республики Казахстан // Вестник Института законодательства Республики Казахстан. – 2017. – № 2 (47). – С. 103–109.
18. Мизерии А.И. Уголовно-правовые и криминологические аспекты борьбы с коррупцией в органах власти: Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. – Нижний Новгород, 2000. – 275 с.

SHAXSLARNING QAYTA JINOYAT SODIR ETISH HOLATLARI VA MA'LUMOTI BO'YICHA TAHLILLAR ASOSIDA KO'RILISHI LOZIM BO'LGAN QO'SHIMCHA CHORA-TADBIRLAR

Mirzayev Jahongir Umirzoqovich
yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Maqolada jinoyatchilik jamiyat xavfsizligi va huquq-tartibotni ta'minlash sohasida jiddiy muammo hisoblanishi, shaxslarning qayta jinoyat sodir etish holatlariga qarshi kurashishda mavjud huquqiy ta'sir choralari bilan bir qatorda, tahlillar asosida qo'shimcha chora-tadbirlarni ishlab chiqish hamda amaliyotga tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etishi ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, ozodlikdan mahrum etish jazosi va u bilan bog'liq bo'lmagan jazolarning qiyosiy tahlili, qayta jinoyat sodir etilishi holatlari qaysi birida ko'proq kuzatilayotganligi, jinoyat sodir etgan shaxslarning ma'lumot bo'yicha tahlili, xorijiy davlatlardagi holatlar borasida fikr va mulohazalar o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: qayta jinoyat, ma'lumoti bo'yicha tahlil, jinoyat sodir etgan shaxs, jinoiy javobgarlik, jinoyatning oldini olish, targ'ibot qilish, probatsiya nazorati, jazoni ijro etish, ozodlikdan mahrum etish, mahkum, kasb-hunar o'rganish, ta'lim darajasi, psixologik omillar, axloq tuzatish ishlari.

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ МЕРЫ, ПРИНИМАЕМЫЕ НА ОСНОВЕ АНАЛИЗА РЕЦИДИВНОЙ ПРЕСТУПНОСТИ И УРОВНЯ ОБРАЗОВАНИЯ ЛИЦ

Аннотация. В статье отмечается серьёзность проблемы преступности в сфере обеспечения общественной безопасности и правопорядка. Подчеркивается важность разработки и внедрения дополнительных мер на основе анализа и практики в борьбе с рецидивной преступностью, представлен сравнительный анализ наказаний, связанных с лишением свободы и не связанных с лишением свободы, с указанием случаев, в которых чаще всего наблюдается рецидив. Также проводится анализ лиц, совершивших преступления, в зависимости от их уровня образования, а также высказываются мнения и соображения относительно ситуации в зарубежных странах.

Ключевые слова: рецидив, анализ по уровню образования, лицо, совершившее преступление, уголовная ответственность, профилактика преступлений, пропаганда, пробационный контроль, исполнение наказания, лишение свободы, осуждённый, профессиональное обучение, уровень образования, психологические факторы, исправительные работы.

ADDITIONAL MEASURES THAT SHOULD BE TAKEN BASED ON THE ANALYSIS OF RECIDIVISM AND THE EDUCATIONAL BACKGROUND OF INDIVIDUALS

Abstract. The article emphasizes that crime is considered a serious problem in the field of ensuring public safety and law and order. In combating recidivism, it is highlighted that, along with existing legal measures, it is important to develop and implement additional measures based on analysis and practice. The article also presents a comparative analysis of punishments related to deprivation of liberty and those not involving deprivation of liberty, identifying in which cases recidivism occurs more frequently. In addition, an analysis is provided of offenders according to their educational background, and opinions and considerations are expressed regarding the situation in foreign countries.

Keywords: recidivism, analysis by education, offender, criminal liability, crime prevention, awareness-raising, probation control, execution of sentence, deprivation of liberty, convict, vocational training, educational level, psychological factors, correctional work.

Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev huquq tartibot idoralari faoliyati bilan bog'liq muammolar haqida gapirar ekan, "Profilaktika ishlari tahlilga asoslanishi kerak. Har bir huquqni muhofaza qilish organida jinoyatchilikning joyi va turi bo'yicha chuqur ma'lumot bo'lishi, buning uchun davlat idoralari, jamoat tashkilotlari muntazam birga ishlashi zarur. Ichki ishlar vazirligi, Mudofaa vazirligi, Davlat xavfsizlik xizmati, Milliy gvardiya, prokuratura – hammasi xalqqa xizmat qilishi kerak. Shu bilan birga, jamiyatda ham jaholatga qarshi ma'rifat kuchli bo'lishi lozim. Muhit shunday bo'lishi kerakki, hech kim jinoyatga qo'l ura olmasin" [1], deya takidlagan edi.

Darhaqiqat, mamlakatimizda izchil amalga oshirilayotgan huquqiy islohotlarning asosiy maqsadlaridan biri – jinoyatchilikni kamaytirish, ayniqsa, shaxslarning qayta jinoyat sodir etish holatlarining oldini olishdan iborat. Chunki jinoyat sodir etgan shaxsning yana jinoyat yo'lga kirishi nafaqat mavjud jazo tizimi samaradorligiga, balki jamiyatdagi tarbiya, ma'naviy muhit va huquqiy tartibotning holatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi sharoitda jinoyatchilikka qarshi kurashish nafaqat jazo choralarini qo'llash, balki uning oldini olishga yo'naltirilgan samarali profilaktik tadbirlar tizimini shakllantirishni ham taqozo etmoqda. Bu esa jinoyat sodir etgan shaxslarning ta'lim darajasi, kasb-hunarga egaligi, psixologik holati, axloqiy qarashlari, oilaviy va ijtimoiy muhitini chuqur tahlil qilishni talab etadi. Bu kabi tahlillar qayta jinoyatchilikning oldini olishga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish jamiyat xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, ozodlikdan mahrum etish jazosi va unga alternativ jazo choralarining qiyosiy tahlili ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan qaysi holatlarda qayta jinoyatchilik ko'proq kuzatilayotganini aniqlash orqali tizimdagi bo'shliqlar va kamchiliklarni samarali bartaraf etish mumkin bo'ladi. Shu jihatdan, xorijiy tajribalarni o'rganish hamda milliy amaliyotga mos keladigan qo'shimcha chora-tadbirlarni ishlab chiqish

bugungi kunning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Olib borgan ilmiy tadqiqotlarimiz asosida ilgari sudlangan shaxslarning qayta jinoyat sodir etishi holatlari va jinoyat sodir etgan shaxslarning ijtimoiy-demografik xususiyatlari bo'yicha kompleks ilmiy-tahlil amalga oshirildi.

Ilmiy-tahlil davomida probatsiya nazorati ostida bo'lgan hamda jazoni ijro etish muassasalarida saqlanayotgan 100 nafardan ortiq mahkum individual (keys-stadi usuli) asosda o'rganib chiqildi.

2024-yilda jinoyat ishlari bo'yicha sudlar tomonidan jinoyat sodir etgan 61 502 nafar shaxs jinoiy javobgarlikka tortilib, ularning 20 659 nafari (33,6 %) ozodlikdan mahrum qilish va 40 843 nafari (66,4 %) ozodlikdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmagan jazolar tayinlangan. Jumladan, 7 411 nafari jarima, 1 080 nafari shartli hukm, 17 390 nafari axloq tuzatish ishlari, 14 644 nafari ozodlikdan cheklash, 23 nafari muayyan huquqdan mahrum qilish, 295 nafari majburiy jamoat ishlari jazosi tayinlangan.

2025-yilning 6 oyida jinoyat ishlari bo'yicha sudlar tomonidan jinoyat sodir etgan 27 568 nafar shaxs jinoiy javobgarlikka tortilib, ularning 8 698 nafari (31,5 %) ozodlikdan mahrum qilish va 18 870 nafari (68,5 %) ozodlikdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmagan jazolar tayinlangan, ya'ni 3 646 nafari jarima, 7 423 nafari axloq tuzatish ishlari, 7 600 nafari ozodlikdan cheklash, 24 nafari muayyan huquqdan mahrum qilish, 177 nafari majburiy jamoat ishlari jazosi tayinlangan [2].

Jinoyat sodir etgan shaxslarning ma'lumoti bo'yicha tahlil. Jinoyat sodir etgan shaxslarning ta'lim darajasi bo'yicha o'tkazilgan tahlillar jinoyatchilikning ildizlari shaxsning ma'lumot darajasiga bog'liq emasligini, o'rta va oliy ma'lumotga ega shaxslar orasida ham jinoiy xatti-harakatlar keng tarqalganligini ko'rsatmoqda.

Xususan, 2024-yilda jinoyat sodir etgan shaxslarning 66,2% (35693 nafari) o'rta, 27,7% (14573 nafari) o'rta-maxsus, 12,3% (7072 nafari) oliy ma'lumotli bo'lib, bu holat jinoyatchilikning

sabablarini aniqlashda ta'lim darajasi bilan birga, boshqa ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik omillarni ham chuqur o'rganish zarurligini anglatadi.

2025-yilning 6 oyida 1981 nafar oliy, 4584 nafar o'rta-maxsus, 11900 nafar o'rta, 908 nafar to'liqsiz o'rta ma'lumotli shaxslar jinoyat sodir etgan.

Qayta jinoyat sodir etganlarning aksariyati maktab va kasb-hunar kollejida yaxshi baho olishga qiziqmagan, dars qoldirgan kunlari ko'p bo'lgan. Ularning o'zi yoki otasi Rossiya Federatsiyasi va boshqa davlatlarga migrant sifatida ishlashga borib kelishgan. Ko'pchiligi moddiy qiynalgan, to'liq bo'lmagan oilada o'sgan va nosog'lom muhit ta'sirida bo'lgan. Shu bois ular uchun ta'lim ikkinchi darajaga tushib qolgan.

Ayrim jinoyat turlari bo'yicha statistik ma'lumotlar oliy va o'rta-maxsus ma'lumotga ega bo'lgan shaxslarning jinoyatchilikdagi ulushi o'rta ma'lumotli shaxslarning shu turdagi jinoyatlardagi ulushiga nisbatan yuqori ekanligini ko'rsatmoqda.

Jumladan, 2024-yilda o'qishga kiritib qo'yish bilan bog'liq firibgarlik jinoyati bo'yicha javobgarlikka tortilgan shaxslarning 95 nafarini oliy va o'rta-maxsus hamda 26 nafarini o'rta ma'lumotga ega bo'lgan shaxslar tashkil qilgan.

Shu kabi, o'zlashtirish (877/275), elektr energiya o'g'riligi (675/467), pora olish (195/5), pora berish (659/443), kripto-aktivlar aylanmasi sohasidagi qonunchilikni buzish (23/8) va boshqa shu kabi jinoyatlarda oliy va o'rta-maxsus ma'lumotlilarning ulushi yuqoriligi kuzatilgan.

2025-yilning 6 oyida o'zlashtirish (118/46), elektr energiya o'g'irligi (169/120), pora olish (79/1), pora berish (269/171) kripto-aktivlar aylanmasi sohasidagi qonunchilikni buzish (24/24) holatlari ma'lumotga ega shaxslar tomonidan sodir etilgan.

Jinoyat sodir etgan shaxsga berilgan jazoning natijadorligi. Ma'lumki, qonunchilikda jinoyat sodir etgan shaxsga jazo sifatida jarima, muayyan huquqdan mahrum qilish, majburiy jamoat ishlari, axloq tuzatish ishlari, xizmat bo'yicha cheklash, ozodlikni cheklash, intizomiy qismga jo'natish, ozodlikdan mahrum qilish, umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazolaridan biri qo'llaniladi.

Jazoni ijro etish muassasalarida – ozodlikdan mahrum qilish va umrbod ozodlikdan mahrum qilishga hukm qilinganlar, probatsiya nazoratida – majburiy jamoat ishlari, muayyan huquqdan mahrum qilish, axloq tuzatish ishlari va ozodlikni cheklashga hukm qilinganlar jazo o'taydi.

Shuningdek, jarima davlat ijrochisi (MIB) tomonidan, xizmat bo'yicha cheklash va intizomiy qismga jo'natish harbiy qism tomonidan ijro etiladi, shartli hukm qilingan shaxslarning xulq-atvori ustidan nazorat ichki ishlar organlari tomonidan amalga oshiriladi.

AQSH davlat departamentining "Uzbekistan 2011 OSAC Crime and Safety Report" hisobotida o'g'rilik jinoyatlari bilan shug'ullangan shaxslar orasida qayta jinoyat sodir darajasi yuqori ekanligi ma'lum qilingan [3].

Mazkur ma'lumotlar bugungi kunda o'z tasdig'ini topib, 2024-yilda ilgari sudlanganlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar orasida o'g'rilik jinoyatining salmog'i 24 % (8 431 tadan 2 039 tasi) bo'lsa, 2025-yilning 6 oyida 42,5 % (1 298 tadan 552 tasi) tashkil etgan.

Ilmiy tahlillar natijasida shaxslar tomonidan qayta jinoyat sodir etilishining oldini olishda ozodlikdan mahrum etish jazosining natijadorligi yuqori ekanligi aniqlandi. Jumladan, 2024-yilda 22 391 nafar mahkum jazoni ijro etish muassasalaridan ozod etilib, 1 va 1,5 yil ichida 328 nafari (1,5 %) qayta jinoyatga qo'l urgan. 2025-yilning 6 oyida esa ozodlikdan mahrum etish muassasalaridan 7 994 nafar mahkum ozod etilib, ularning 182 nafari (2,3 %) qayta jinoyat sodir etgan.

Ozodlikdan mahrum etish jazosini ijro etish davomida mahkumlarni axloqan tuzatish va ijtimoiylashuvini ta'minlash borasida tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, 2024–2025-yillarda 28 557 marotaba ommaviy va guruhliy, 309 134 marotaba yakka tartibdagi tarbiyaviy-profilaktik tadbirlar o'tkazilgan, 16 283 nafar mahkum kasb-hunarga o'rgatilgan, sertifikat bilan ta'minlangan.

2 370 nafar mahkum tikuvchilik, 1 169 nafari payvandchilik, 1 134 nafari mebelsozlik, 1 168 nafari temirchilik, 1 133 nafari duradgorlik, 325 na-

fari avtomobillarga texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash, 153 nafari elektromontyor, 128 nafari sataroshlik, 117 nafari santexnik, 115 nafari chilangarlik va boshqa turdagi kasb-hunarga o'rgatilgan. Natijada, qayta jinoyat sodir etilishi kamayishiga erishilib, 2020–2024-yillarda ozod etilgan jami 51 509 nafar shaxsning 1 962 nafari yoki 3,8 foizi qayta jinoyat sodir etib, ozodlikdan mahrum etilgan.

Qayd etish joizki, mahkumlarni kasb-hunarga o'rgatish, ma'lumoti yo'qlarini qo'shimcha o'qitish, kitob o'qishini rag'batlantirish kabi tarbiyaviy tadbirlar natijasida, ozodlikka chiqqan mahkumlar jamiyatda o'z o'rnini topib, jinoyat sodir etish yo'lidan qaytmoqda.

Xorijiy mamlakatlarda jazo muddatini o'tab ozodlikka chiqqandan va so'nggi ikki yil mobaynida qayta jinoyat sodir etgan shaxslar ulushi bo'yicha mavjud statistik ma'lumotlar tahlil qilinib, ularning mamlakatlar kesimidagi nisbiy ko'rsatkichlari o'rganildi.

Bu borada qayta jinoyatchilik darajasi bo'yicha eng past ko'rsatkich Norvegiya (17,6 %), Singapur (19,1 %) va Islandiya (21,2 %), o'rtacha ko'rsatkich Avstriya (24,3 %), Niderlandiya (24,6 %), Kanada (27,9 %), Daniya (32 %), Shvetsiya (32 %), Finlyandiya (33 %) va AQSH (32,1 %), eng yuqori ko'rsatkich Chili (40 %) va Janubiy Afrika (86-94 %) davlatlarida kuzatilgan[4].

O'zbekistonda qayta jinoyatchilik ko'rsatkichi ko'pi bilan 4 foizgacha bo'lishi, o'z navbatida, eng past ko'rsatkich qayd etilgan davlatlar qatoridan joy olishi va xavfsiz davlat sifatida qaralishiga zamin yaratmoqda.

Ozodlikdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmagan jazolar. Sudlar tomonidan ozodlikdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmagan jazo tayinlangan 48 656 nafar shaxs probatsiya hisobiga olingan bo'lib, ularning 818 nafari (1,7 %) jazoni o'tash davomida qayta jinoyat sodir etgan.

Nazorat ostidagi shaxslar tomonidan og'ir tan jarohati yetkazish 22 ta, fohishaxona tashkil etish 22 ta, bosqinchilik 7 ta, tovlamachilik 8 ta, talonchilik 7 ta, firibgarlik 94 ta, o'g'irlik 141 ta, transport vositasini olib qochish 9 ta, giyohvandlik

bilan bog'liq 142 ta, bezorilik 13 ta hamda boshqa turdagi jinoyatlar 61 ta qayd etilgan.

2025-yilning 6 oyida jinoyat sodir etgan ilgari sudlangan shaxslarning 1 764 nafari o'rta, 527 nafari o'rta-maxsus, 164 nafari oliy ma'lumotli shaxslar tashkil qilgan.

2024-yilda o'rta ma'lumotlilar 4 805 ta, o'rta-maxsus ma'lumotlilar 1 575 ta, oliy ma'lumotlilar 525 ta jinoyat sodir etgan

Qayta jinoyat sodir etilishi omillarini aniqlash va bartaraf etish umumiy emas, balki har bir shaxsga nisbatan individual yondashuvni talab etadi.

Muqaddam ozodlikdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmagan jazoga tortilganidan so'ng qayta jinoyat sodir etgan shaxslar bilan o'tkazilgan suhbatlardan ma'lum bo'lishicha, ularning aksariyati birinchi marotaba jinoiy jazoga tortilgan vaqtida ozodlikning, oilaning qadrini bilishmagan, jazoning ta'sirini kam sezishgan.

Ta'kidlash joizki, ayrim xorijiy davlatlarning olim va tadqiqotchilari qayta jinoyatlarning oldini olish uchun quyidagi yo'nalishlarni asosiy deb hisoblaydilar:

– *ta'lim va kasb-hunar o'rgatish.* Qamoqxonalarda o'quv dasturlari mahkumlarning qayta jinoyatga qaytish ehtimolini kamaytiradi (Times Union) [5];

– *tabiat bilan aloqa, mehnat va hurmatga asoslangan munosabat.* Britaniyada o'tkazilgan sinovlar mahkumlarning qayta jinoyatchilikka qaytmasligida katta ahamiyatga ega ekanini ko'rsatgan (The Guardian) [6];

– *jamoat bilan integratsiya va qo'llab-quvvatlash.* Britaniya qamoqxonalaridan birida "community connections officer" tajribasi mahkumlarni jamoat hayotiga qaytarishda samarali ekani qayd etilgan (Financial Times) [7].

Demak, jinoyatchilikning oldini olish va retsivni kamaytirish uchun faqat jazo choralari yetarli emas, balki ta'lim, mehnat, tabiat bilan aloqa va jamoat bilan integratsiyani ham kuchaytirish zarur.

Zero, huquqbuzarliklarning sodir etish sabablarini, ularga imkon berayotgan shart-sharoitlarni aniqlash, o'rganish, bartaraf etish chora-tadbirlarini ko'rish profilaktikaning asosiy vazifasidir [8].

Bizning fikrimizcha, jinoyatchilikka qarshi kurashishda faqat amaldagi chora-tadbirlarigina emas, shu bilan birga, ilmiy tahlillardan kelib chiqqan va asoslangan qo'shimcha tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Shaxslarning qayta jinoyat sodir etish holatlari hamda ma'lumoti tahlili natijalaridan kelib chiqib, jinoyatchilikka qarshi kurashish bo'yicha asosiy tadbirlarga qo'shimcha ravishda quyidagilarni amalga oshirish joiz:

- ✓ shaxslarning ma'lumoti bo'yicha tahlildan kelib chiqib, kelgusida fuqarolar uchun muhim bo'lgan minimal huquqiy va boshqa ilm darajasini belgilab, jinoyat sodir etishga moyil va muqaddam sudlangan shaxslarni shu asosida o'quv dasturlariga "onlayn" jalb qilish;

- ✓ qayta jinoyat bo'yicha hisobot tizimini yo'lga qo'yish, jumladan qayta jinoyatni aniqlash imkonini beradigan tizim joriy etish, probatsiyadan yoki jazoni ijro etish muassasasidan ozod bo'lgan shaxsning qayta jinoyat sodir etganligini aniq ko'rib turish mumkin bo'lgan platforma (baza) yaratish;

- ✓ probatsiya xizmati nazoratida bo'lgan shaxslar jazosini ozodlikdan mahrum etish jazosiga almashtirish jarayonida, jamoatchilik nazoratini kuchaytirish maqsadida, mahalla faollari, jumladan, mahalla raisi yoki oqsoqollar tomonidan kafillikka olish institutini joriy etish. Shuningdek, bunday shaxslarni jazoni ijro etish muassasalariga olib borib, jazo o'tayotgan mahkumlar bilan ularning uchrashuvini tashkil etish;

- ✓ probatsiya nazoratdagi shaxslarni kitob o'qishga qiziqtirish, ular uchun alohida tarbiyaviy kitob ishlab chiqish, turli kasblarni o'rgatuvchi kitoblarni o'qishga yo'naltirish, probatsiya bo'linmalarida kichik kutubxonalar tashkil etish va undan kitob olib o'qiyotgan shaxslarning hisobini olib borish hamda rag'batlantirish;

- ✓ probatsiya nazoratidagi shaxslarni ish bilan ta'minlash bo'yicha manzil-koloniylaridagi kabi imtiyozli tizim joriy etish.

Mahkumlarni ish bilan ta'minlagan tadbirkorlik subyektlariga manzil-koloniylaridagi kabi soliq imtiyozlarini berish;

- ✓ probatsiya nazoratidagi shaxslarning mehnat bozorida raqobatbardosh kasb egallash samaradorligini oshirish va jinoyatchilik yo'liga qayta kirish ehtimolini kamaytirish maqsadida "onlayn ta'lim" dasturini joriy etish;

- ✓ Yoshlar ishlari agentligi huzurida "Ozod bo'lgan yoshlarning ijtimoiy moslashuvini ta'minlash markazi"ni tashkil etish. Mazkur markaz jazo muddatini o'tayotgan yoshlar bilan ishlab, ularni jamiyatga tayyorlash va ijtimoiy moslashuvini ta'minlashga ko'maklashadi hamda ozod bo'lgandan keyin jamiyatda o'z o'rnini topib ketishini bir yil mobaynida monitoring qilish bilan shug'ullanadi;

- ✓ ozodlikdan mahrum etish jazosidan va probatsiya nazoratidan ozod etilgan shaxslarning jamiyatga moslashuvini samarali ta'minlash maqsadida, Kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligi huzurida "Jazodan ozod bo'lgan shaxslarni ijtimoiy qo'llash markazi"ni tashkil etish.

Shuningdek, ushbu yo'nalishda faoliyat yuritish istagi bo'lgan nodavlat notijorat tashkilotlar tashkil etish va faoliyatini rag'batlantirib borish. Ularning asosiy vazifasi – ozod etilgan shaxsning ijtimoiy moslashuvi, ishga joylashishi, psixologik va huquqiy yordam olishi, doimiy monitoringda bo'lishi va kriminogen muhitdan uzilib, ijobiy hayot tarziga qadam qo'yishiga ko'maklashishdan iborat bo'ladi;

- ✓ "Probatsiya nazoratidagi shaxslarning ongini qonunga itoatkorlik ruhida o'zgartirib tarbiyalash" metodikasini ishlab chiqish. Har bir shahar-tumanda probatsiyadagi shaxslarga "Tarbiyaviy ma'ruzalar o'tkazadigan guruh" tuzish va har chorakda tarbiyaviy suhbatlar o'tkazib borishini tashkil etish;

- ✓ probatsiya nazoratidagi shaxslarning murojaati va muammolari yechimi haqida "onlayn" javob olish mumkin bo'lgan "elektron dastur" yaratish. Ular bilan muntazam sayyor qabullar tashkil etish;

- ✓ "Mahalla yettiligi" a'zolarining ichki idoraviy hujjatlarida probatsiya nazoratidagilar bilan shug'ullanishi bo'yicha vazifalarini aniq ko'rsatish;

- ✓ "Jinoyat sodir etishga moyillarni aniqlash" va "Tuzalish yo'liga o'tganlarni farqlash" metodi-

kalarini ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etish;

- ✓ axloq tuzatish ishlari jazosiga jalb qilingan shaxslardan davlat daromadi hisobiga o'tkazilayotgan mablag'larning 3% dan ijtimoiy og'ir ahvolda qolgan mahkumlar uchun alohida jamg'arma tashkil etish va ushbu jamg'armadagi mablag'lar hisobidan ijtimoiy og'ir ahvoldagi mahkumlarga moddiy va boshqa yordam ko'rsatib borish;

- ✓ har bir probatsiya nazoratidan chiqarilayotgan shaxsdan qayta jinoyat sodir etmaslik haqida tantanali va'dasini olish tadbirini tashkil etish;

- ✓ axloq tuzatish ishlari jazosini o'tash tartibiga mahkum bir yilda ikki martadan ortiq jamoat tartibiga tajovuz qiluvchi ma'muriy huquqbuzarlik sodir etgan taqdirda sud jazosini og'irrog'iga almashtirishi mumkinligini kiritish;

- ✓ Jinoyat kodeksining 70-moddasi (shaxsning ijtimoiy xavflilik xususiyatini yo'qotishi munosabati bilan uni jazodan ozod qilish) kabi, 70¹ - moddasini qabul qilish. Unda, shaxs berilgan jazoning 3/2 qismini o'tab bo'lganidan so'ng, faqat axloqan tuzalgan mahkum: yosh bo'lsa, ijtimoiy holati bo'yicha oilasiga yordam ko'rsatishi zarur bo'lsa davlat idoralari va oila a'zolari tomonidan kafillik bildirilsa, yetkazilgan zararlarni qoplagan bo'lsa yoki jabrlanuvchi rozilik bildirsa, sud tomonidan ozod etilishi mumkin – deb belgilash.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, jinoyat sodir etgan shaxslarni qayta jinoyat sodir etishining oldini olish masalasi huquqiy, ijtimoiy va pedagogik jihatdan hamkorlikda hal etilishi lozim bo'lgan murakkab jarayondir. Bunda jazoni ijro etish muassasalarida amalga oshiriladigan profilaktik tadbirlarning tizimli va maqsadli tashkil etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, faqat jazo jarayoni bilan cheklanib qolmasdan, jamiyatda ham ularni ijtimoiy hayotga qayta moslashtirish, to'g'ri yo'naltirish va qonuniy hayot tarzini shakllantirishga qaratilgan aniq mexanizmlarni joriy etish zarur.

Jinoyat sodir etgan shaxslarning ma'lumoti darajasini o'rganish va tahlil qilish asosida ularni ta'lim-tarbiyasiga yo'naltirilgan chora-tadbirlarni kuchaytirish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, ta'lim sohasida axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash, huquqiy bilimlarni oshirish va mehnatga bo'lgan munosabatni shakllantirish orqali jinoyatchilikning oldini olish imkoniyatlari ortadi.

Shu bilan birga, qayta jinoyat sodir etish xavfi bo'lgan shaxslarga individual yondashuvni ta'minlash, ularning shaxsiy psixologik xususiyatlari va ijtimoiy ehtiyojlaridan kelib chiqib, samarali korreksion dasturlarni joriy etish juda muhimdir. Individual tarbiyaviy va ma'naviy ta'sir choralari ijtimoiy rehabilitatsiya jarayoni samaradorligini oshirib, jamiyatda barqaror huquqiy muhitni ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan manbalar

1. https://uznews.uz/ru/news/21933?utm_source=chatgpt.com.
2. IIV Huquqiy statistika va tezkor-hisob ma'lumotlar bosh markazining 2024-yil va 2025-yilning 6 oylik hisobotlari.
3. https://factsanddetails.com/central-asia/Uzbekistan/sub8_3f/entry-4726.html.
4. https://www.timesunion.com/opinion/article/prison-education-investment-communities-19994282.php?utm_source=chatgpt.com ("Times Union" jurnali).
5. https://www.theguardian.com/society/2025/aug/22/nature-respect-and-work-all-help-to-reduce-prisoners-reoffending?utm_source=chatgpt.com ("The Guardian" jurnali).
6. https://www.ft.com/content/a61f658d-38c4-444a-907b-ce3afe56d44b?utm_source=chatgpt.com ("Financial Times" jurnali).
7. <https://inlibrary.uz/index.php/archive/user/register>, <https://www.factroom.ru/goroda-i-strany/norvegiya/norvezhskie-tyurmy-effektivnee-vsekh-ispravlyayut-prestupnikov>.
8. O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonuni <https://lex.uz/docs/2387357>.

METHODOLOGY AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF RESEARCH IN MODERN CRIMINOLOGY

Prof. Dr. Andrea Domokos

Head of the Criminal Department of the Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary, University professor

Mukhammadmirzokhan Alokxonov

Research Fellow of the Research Institute of Criminology of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article analyzes the current state of development of modern criminological research in Uzbekistan and scientifically illuminates some institutional, legal, financial, technological, and personnel-related problems in the field of criminology, as well as the growing attention at the state level to the development of criminological research in the country. Based on the research results, conclusions and recommendations were made for the further improvement of criminological research in Uzbekistan, strengthening the scientific approach to combating crime.

Keywords: criminological research, modern crime, modern criminology, criminology of Uzbekistan, scientific analysis, scientific diagnosis, forecast.

O'ZBEKISTONDA ZAMONAVIY KRIMINOLOGIK TADQIQOTLAR HOLATI: MUAMMOLAR VA IMKONIYATLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda zamonaviy kriminologik tadqiqotlar rivojlanishining hozirgi holati tahlil qilinib, kriminologiya sohasidagi ayrim institutsional, huquqiy, moliyaviy, texnologik va kadrlar bilan bog'liq muammolar, mamlakatda kriminologik tadqiqotlarni rivojlantirishdagi davlat darajasida e'tiborning kuchayishi ilmiy jihatdan yoritilgan. Tadqiqot natijalari asosida O'zbekistonda kriminologik tadqiqotlarni yanada takomillashtirish, jinoyatchilikka qarshi kurashda ilmiy yondashuvni kuchaytirish yuzasidan xulosa va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: kriminologik tadqiqotlar, zamonaviy jinoyatchilik, zamonaviy kriminologiya, O'zbekiston kriminologiyasi, ilmiy tahlil, ilmiy diagnoz, prognoz.

СОСТОЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В УЗБЕКИСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

Аннотация. В статье анализируется современное состояние развития современных криминологических исследований в Узбекистане, научно освещаются некоторые институциональные, правовые, финансово-технологические и кадровые проблемы в области криминологии, а также отмечается повышенное внимание на государственном уровне к развитию криминологических исследований в стране. По результатам исследования даны выводы и рекомендации по дальнейшему совершенствованию криминологических исследований в Узбекистане и укреплению научного подхода к борьбе с преступностью.

Ключевые слова: криминологические исследования, современная преступность, современная криминология, узбекская криминология, научный анализ, научная диагностика, прогноз.

The rise of global crime – religious extremism, terrorism, human trafficking, drug trafficking, cybercrime, and other transnational crimes – threatens the lives and well-being of millions of people. Therefore, in many developed countries, attention to a scientifically based approach to combating crime is increasing, and the importance of criminology is growing. Criminological research is an important tool for identifying the causes and factors of crime and developing effective measures for crime prevention. After Uzbekistan gained independence, reforms in the field of law enforcement began, and attention is being paid to the issues of combating crime and crime prevention at the level of state policy. In particular, the "Uzbekistan – 2030" Development Strategy notes the insufficient targeting of measures for the prevention of offenses and the fight against crime, as well as the lack of a comprehensive approach to them, and emphasizes the need to establish a systematic analysis and diagnosis of crime. This requires raising the development of criminological research in the country to a new level.

In recent years, large-scale work has been carried out in Uzbekistan to modernize the legal system, ensure public safety, and transition to early crime prevention. In the instructions of the Head of State, the main priority task is defined as the early detection of the causes of crimes and the prevention of crime through their elimination. Scientific analysis shows that combating the consequences of a crime alone is ineffective; on the contrary, it is necessary to identify and eliminate the social, economic, and other factors leading to crime. This requires the implementation of a scientifically based preventive policy based on the science of criminology. In this sense, the development of criminological research and the implementation of its results in practice are of current importance for Uzbekistan.

This article analyzes the state and development trends of modern criminological research in Uzbekistan. Existing problems (institutional, legal, financial, technological, and personnel issues)

and opportunities in local conditions (increased attention from the state, legal reforms, digitalization, educational programs, and international cooperation) are considered based on scientific sources. Also, the experience of Uzbekistan will be compared with international models and trends, and conclusions and recommendations for the further development of the field of criminology will be presented.

Institutional problems. One of the factors hindering the development of criminological research in Uzbekistan was the lack of its formation within the framework of independent scientific institutes and centers. It is known that for many years, research in criminology was conducted mainly as part of jurisprudence, in the form of individual initiatives at the Academy of the Ministry of Internal Affairs or law universities. As a result of the absence of a specialized criminological research institution, research was conducted not on the basis of a unified program, but in a dispersed manner. Scientific support for crime prevention in the internal affairs bodies was also weak – scientific and methodological developments necessary for practical preventive activities were insufficiently developed.

The weak institutional base of criminological research was manifested in another aspect: the weakness of scientific cooperation between various agencies and organizations. It was noted that the mechanisms of information exchange and cooperation between the bodies engaged in crime prevention (internal affairs, prosecutor's office, court, etc.) and scientific institutions have not been sufficiently established. As a result, each agency operates only within its capabilities and is limited to a comprehensive approach. After all, the fight against crime requires cooperation from various fields: for example, it is necessary to conduct comprehensive research with the participation of sociologists, psychologists, and educators. But in the conditions of Uzbekistan, the formation of such multidisciplinary teams was institutionally difficult. Therefore, the practical effectiveness of criminological research is low,

and disruptions have occurred in their implementation in the activities of agencies.

Legal problems. Another obstacle to the development of scientific research in the field of criminology is the insufficiency and lack of normative consolidation of the legal framework. Firstly, the lack of the concept and mechanism of criminological expertise in the legislation of Uzbekistan is criticized in scientific sources. That is, in the process of adopting new draft laws or state programs, the practice of preliminary scientific examination of their criminogenic impact and potential consequences for crime has not been formed. In most cases, a deep criminological analysis is not conducted before the adoption of normative acts, as a result of which the current legislation does not contribute sufficiently to the prevention of crime. For example, the absence of the concept of "criminological legal support" in the legal system for the prevention of women's crime is noted as a serious problem – the effectiveness of preventive measures is decreasing due to the lack of a corresponding regulatory framework in this area. Similarly, some previously adopted laws lacked a criminological approach. For example, experts criticized the fact that the Law "On Combating Human Trafficking," adopted in 2008, does not clearly define the concept of "crime prevention," norms for the rehabilitation of victims of human trafficking are insufficient. The long-standing absence of a special law on the prevention of domestic violence has also been a legal gap – only in recent years has a draft law "On Combating Domestic Violence" been developed and a proposal for its adoption has been put forward. In general, the mechanisms for integrating the results of criminological research into legal policy are poorly developed: the recommendations of criminologists are not necessarily taken into account when preparing legislative acts and decisions. This leads to an underestimation of the impact of legal reforms on crime.

The problems listed above are interconnected and require a comprehensive approach. For example, the institutional problem – the lack of

a scientific center - exacerbated the problems of financing and staff shortages. Similarly, the weakness of the legal framework and the lack of practical cooperation have widened the gap between theory and practice. All this hindered the full realization of the potential of criminological science in Uzbekistan. However, based on the initiatives of the President of Uzbekistan, large-scale reforms have been carried out to completely eliminate these problems.

In recent years, a number of conditions have been created in Uzbekistan to bring the development of criminological research to a new level. Decrees and resolutions adopted at the initiative of the President of our country, legal reforms, and international cooperation programs are aimed at eliminating existing barriers and increasing scientific potential in the field of criminology. The main directions of some opportunities are considered below.

Increased attention at the state level (institutional support). On January 15, 2024, a special Decree of the President of the Republic of Uzbekistan established the Research Institute of Criminology [1]. It was determined that this new institute will serve to elevate scientific research activities in the field of public safety and crime prevention to a qualitatively new level.

The Institute has been entrusted with important tasks such as conducting in-depth studies of the criminogenic situation in the republic, analyzing and forecasting crime trends, and performing comprehensive scientific diagnostics of the causes and factors of crime. Based on this, from now on, within the framework of scientific research, social, economic, psychological, and legal factors of crime will be extensively studied, and "State Reports on Crime Trends and Factors" will be prepared and submitted to the government quarterly. This enables the direct integration of scientific conclusions into state policy and practical activities.

Although the new Institute of Criminology is structurally part of the Ministry of Internal Affairs, its independence and scientific neutrality are

guaranteed by law – it is stipulated that the institute conducts research independently of any agency or official, and freely prepares scientific reports based on its analytical conclusions. Additionally, the Republican Criminology Council was established under the institute, with the purpose of strengthening cooperation between scientific institutions and higher educational institutions, as well as integrating criminology into the educational process. Through this council, it is expected that all law schools, law enforcement agencies, and relevant organizations in the country will unite on a single platform for criminological research. This allows for the coordination of previously dispersed research, the prevention of duplication, and the consolidation of resources. It is no exaggeration to say that such attention paid by the state to the field of criminology is a significant step towards solving institutional problems.

Legal reforms and improvement of the regulatory framework. The legal foundation for increasing the effectiveness of criminological research is also being gradually improved. Scientific approaches to crime prevention are embodied in a number of laws and resolutions adopted in recent years. In particular, the Law "On Crime Prevention," adopted in 2014, provides for a comprehensive approach to the early prevention of offenses and the implementation of targeted preventive measures. Within the framework of this law's implementation, the interaction of various agencies and the tasks of prevention entities are clearly defined. In the Concept of Public Security of the Republic of Uzbekistan, approved in 2019, the introduction of a system of criminological analysis and forecasting was noted as a specific task. In this strategic document, state bodies were instructed to rely on scientific data and consider the results of statistical and criminological research when planning measures to combat crime.

Regulatory documents related to the Institute of Criminology, established by Presidential Decree, are also elevating the legal framework in

the field to a new level. Specifically, a procedure has been introduced for approving "road maps" for curbing crime to the government based on quarterly and annual criminological analytical reports prepared by the Institute. That is, the results of scientific research will now be directly transformed into normative documents – comprehensive action plans – and implemented in practice. This approach strengthens the influence of criminology on legal policy. Additionally, the issue of incorporating the opinions and proposals of criminologists in the lawmaking process is also on the agenda. For example, some scholars propose introducing a procedure for conducting special criminological examinations of draft laws before their adoption. The implementation of such proposals will allow for a preliminary assessment of the potential impact of regulatory legal acts on crime and the prevention of harmful consequences. In particular, to reduce the occurrence of unexpected criminogenic conflicts or gaps in legislation, the practice of conducting expert reviews of draft laws by criminologists is expected to be introduced. This significantly increases the level of scientific validity of the legal framework.

Digitalization of processes (technological capabilities). The digital reforms being implemented in our country are opening new horizons for criminological research. Recently, several information systems have been implemented in internal affairs bodies and the legal system as a whole. For example, information on crimes and offenses is collected and processed electronically through information systems such as "E-public safety," "E-court," and "Electronic criminal-legal statistics".

Academic programs and personnel training opportunities. New steps are being taken in the field of training scientific and pedagogical personnel in criminology. The aforementioned Research Institute of Criminology is planned to serve not only as a research center but also as an educational center. A system of postgraduate education for young researchers and independent scholars has been established at the institute. The

Presidential Decree also assigns the Institute the authority to train highly qualified scientific personnel in the field of criminology and confer academic degrees, which will help address staffing issues in this field. Specialized councils have now been established in our country to defend PhD and doctoral dissertations in criminology. In addition, special courses and specializations in criminology are being introduced in institutions such as the Academy of the Ministry of Internal Affairs and Tashkent State University of Law.

Another opportunity in this area is the first International Criminology Forum "Advanced Practices of World Criminology" held in Tashkent in 2024, within which the creation of a new generation of textbooks is planned. The annual hosting of this forum among about 30 foreign research and educational institutions and organizations is a result of the attention given to this field. As a result of such academic efforts, the ranks of criminologists will expand in the coming years, and the continuity of the scientific school will be ensured. Attention is also being paid to improving the qualifications of professors and teachers: internships and seminar-trainings are being organized abroad with the support of international organizations. In conclusion, the opportunities in education and scientific personnel are creating a solid foundation for guaranteeing the sustainable development of criminology.

The aforementioned opportunities will ensure the advancement of criminological science and modern criminological knowledge in Uzbekistan to a new level. Of course, it is necessary to fully utilize these opportunities and transform them into practical results.

As evident from the above analysis, the field of criminological research in Uzbekistan is undergoing a complex evolutionary process. On one hand, during the years of independence, numerous valuable scientific works have been conducted, and a knowledge base on various aspects of crime has been established. However, on the other hand, serious institutional, legal, financial, technological, and personnel-related issues in the

development of criminology have hindered the full realization of this scientific field's potential. Now, as a result of the reforms being implemented in our country, it has become possible to gradually address these problems. The focus on criminology at the state level – the establishment of the Institute, the introduction of legal norms – has created a solid foundation for the field's advancement. Digitalization processes and international cooperation are elevating scientific approaches to a qualitatively new level.

The results of studying the topic can be summarized as follows. Firstly, the necessity of integrating criminological research findings into law enforcement practice has been confirmed. The effectiveness of crime prevention directly depends on the quality of scientific analysis. Therefore, it is crucial to effectively organize the activities of the newly established Institute of Criminology and transform it into a true "brain center." The government and agencies should consistently utilize the mechanism for making appropriate decisions based on the criminological forecasts and analytical data prepared by the Institute. It is proposed to strictly monitor the implementation of annually developed crime "road maps" and assess their effectiveness.

Secondly, it is necessary to continue initial efforts to increase the number of scientific and pedagogical personnel in the field of criminology and enhance their potential. It is advisable to develop high-quality new curricula and manuals, and to include "Criminology" as a mandatory subject in legal higher education institutions. Expanding master's and doctoral programs in criminology and developing measures to provide material and moral incentives for researchers are essential. It is also important to improve the criminological knowledge of practicing law enforcement officers - for this, it is recommended to incorporate special courses on criminology into the programs of professional development institutes.

Thirdly, additional measures should be taken to strengthen the legal framework for crimino-

logical research. In particular, we believe it is necessary to introduce a procedure for conducting criminological examinations when adopting legislative acts. This procedure serves to assess the potential impact of new laws or decrees on crime in advance and to mitigate negative consequences. According to experts, criminological expertise "evaluates factors that may influence the state of crime and helps to reduce tension in society," and therefore it is advisable to incorporate it into the legislative process.

Fourthly, it is necessary to increase financial support for research in the field of criminology. In this regard, it is possible to consider gradually increasing funds allocated from the state budget, as well as attracting funds from the private sector and public organizations. For example, if grant competitions on social security and crime prevention are announced under the sponsorship of large business entities, this will stimulate scientific research. It is also necessary to establish a system for assisting local scientists in participating in international grant projects and providing guidance in the preparation of grant documents. Another proposal regarding financial support is the introduction of a system of financial bonuses for agencies and regions that have implemented proposals developed through criminological research. For instance, regional or city administrations that have significantly reduced crime rates

could receive additional incentives, taking into account the effectiveness of programs developed based on criminological analysis in their area. This will also increase interest in scientific approaches at the local level.

In conclusion, it is worth emphasizing that ensuring the rule of law in society and combating crime directly require reliance on scientific achievements. The science of criminology serves as a "guiding star" in the field of public safety – it reveals the internal patterns of crime and helps determine strategies for combating it. The reforms implemented in Uzbekistan in recent years have opened unprecedented opportunities for criminological research. To fully utilize these opportunities, it is necessary to thoroughly analyze the problems and take decisive steps to address them. The analysis and proposals presented in this article demonstrate that if the state, scientific community, and practitioners act in unison, the science of criminology in Uzbekistan will undoubtedly develop rapidly in the near future and become a crucial factor in preventing and reducing crime. Therefore, we must not miss the opportunity to elevate the field of law enforcement in our country to a new level through the development of criminological research, the practical application of scientific findings, and the effective adoption of international experience.

References

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan (January 15, 2024, No. UP-10). "On Measures to Raise Research Activities in the Field of Ensuring Public Safety and Combating Crime to a Qualitatively New Level." – T., 2024.
2. Zaripov Z.S. (Head of the Editorial Board). Criminology: Textbook. – T., 2009. – 420 p.
3. Abdurasulova K.R. Women's Crime and Problems of its Prevention: Doctor of Juridical Sciences diss. – T., 2006.
4. Ismoilov I. Theoretical and organizational-legal support for the prevention of the activities of organized criminal structures: diss. – T., 2006.
5. Saitkulov K.A. Improvement of the Activities of Internal Affairs Bodies on Victimological Prevention of Offenses: Doctor of Philosophy (PhD) diss. – Toshkent, 2020. – 156 p.
6. Mirshayeva K.O. Prevention of crimes committed by women using violence for mercenary purposes: dissertation of Doctor of Philosophy (PhD) in Legal Sciences. – T., 2024. – 144 p.
7. Murodov A.Sh. Improvement of the prevention of offenses related to domestic violence by internal affairs bodies: dissertation of Doctor of Philosophy (PhD) in Legal Sciences. – T., 2019.
8. Information Service of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan. "International scientific cooperation with Turkey in the field of criminology is being established" (official report dated February 3, 2024).
9. Information Service of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan. "Cooperation between Uzbekistan and Qatar in criminological research is being strengthened" (Official announcement dated January 17, 2025).

ICHKI ISHLAR ORGANLARIDA MUROJAATLARNI KO'RIB CHIQISH DAVOMIDA SHAXSNING HUQUQ VA ERKINLIKLARINI TA'MINLASH ASOSLARI

Jo'raboyev Ozodbek Abduqaxxorovich

*Ichki ishlar vazirligi, Murojaatlar bilan ishlash
boshqarmasi boshlig'i*

Annotatsiya. Maqolada ichki ishlar organlarida jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlarini ko'rib chiqish jarayonida inson huquq va erkinliklarini ta'minlashning huquqiy, tashkiliy va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Xususan, murojaatlarni qabul qilish, ro'yxatga olish, tekshirish va ular yuzasidan qaror qabul qilish jarayonlarida qonun ustuvorligini ta'minlash, shaffoflik, hisobdorlik va fuqarolarning huquqiy manfaatlarini himoya qilish mexanizmlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Shaxs huquqlari, murojaat, ichki ishlar organi, murojaatni ko'rib chiqish, huquqiy kafolat, javobgarlik, davlat organlari, elektron murojaat, huquqiy himoya, shaffoflik, hisobdorlik, jismoniy shaxs, yuridik shaxs, huquqiy asos, jinoyat-protsessual qonunchilik, xalqaro standartlar.

ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА ПРИ РАССМОТРЕНИИ ОБРАЩЕНИЙ В ОРГАНАХ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

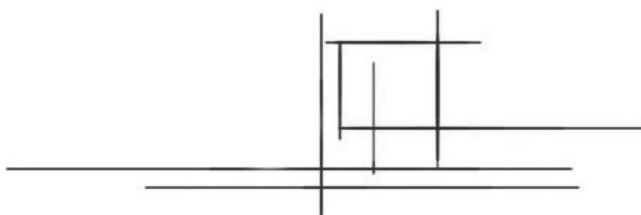
Аннотация. В статье проанализированы правовые, организационные и практические аспекты обеспечения прав и свобод личности в процессе рассмотрения обращений физических и юридических лиц органами внутренних дел. В частности, исследованы механизмы обеспечения верховенства закона, прозрачности, подотчётности и защиты правовых интересов граждан при приёме, регистрации, проверке обращений и принятии решений по ним.

Ключевые слова: права личности, обращение, органы внутренних дел, рассмотрение обращений, правовые гарантии, ответственность, государственные органы, электронное обращение, правовая защита, прозрачность, подотчётность, физическое лицо, юридическое лицо, правовая основа, уголовно-процессуальное законодательство, международные стандарты.

WAYS TO ENSURE THE RIGHTS AND FREEDOMS OF INDIVIDUALS DURING THE REVIEW OF APPEALS IN INTERNAL AFFAIRS BODIES

Abstract. The article analyzes the legal, organizational, and practical aspects of ensuring the rights and freedoms of individuals during the process of reviewing appeals from natural and legal persons by the internal affairs bodies. In particular, it examines mechanisms for ensuring the rule of law, transparency, accountability, and protection of citizens' legal interests during the acceptance, registration, verification of appeals, and decision-making processes.

Keywords: individual rights, appeal, internal affairs bodies, consideration of appeals, legal guarantees, responsibility, state authorities, electronic appeal, legal protection, transparency, accountability, natural person, legal entity, legal framework, criminal procedure legislation, international standards.

Demokratiya yo'lini tanlagan har qanday davlatda fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda qonuniy manfaatlarini ta'minlashning ishonchli mexanizmi zarur. Ushbu mexanizm inson huquqlarini ta'minlaydi, ro'yobga chiqarilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Dunyoda inson huquqlariga doir umume'tirof etilgan xalqaro huquq normalari va qoidalari asosan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi [1], Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt [2], Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt [3] hamda boshqa hujjatlarda belgilangan. Ushbu xalqaro hujjatlar inson huquq va erkinliklarining **asosiy xalqaro normativ manbai** hisoblanadi. Ular barcha insonlar uchun teng va daxlsiz huquqlarni kafolatlovchi **axloqiy, siyosiy va huquqiy dastur** sifatida qabul qilingan.

O'z navbatida, insonlar jamiyatda qabul qilingan qonun-qoidalar, qonun hujjatlarida belgilangan haq-huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlaridan to'liq xabardor bo'lmas ekan, uni ro'yobga chiqarishga harakat qilmaydi va faollik ko'rsatmaydi [4]. Masalan, Fransiya Konstitutsiyasining 15-moddasida "jamiyat o'z ma'muriyatining xohlagan mansabdor shaxsidan hisobot talab qilish huquqiga egaligi mustahkamlab qo'yilgan" [5].

Mamlakatimizda esa fuqarolarning murojaat qilish huquqini himoya qilish tizimining barcha huquqiy asoslari Konstitutsiya va uning asosida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlab qo'yilgan. Binobarin, har bir jismoniy va yuridik shaxs o'zining huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda qonuniy manfaatlarini ta'minlash uchun davlat organlari, tashkilotlar, ularning mansabdor shaxslariga qonunda belgilangan tartibda murojaat qilish huquqiga egadirlar.

Bugungi kunda mamlakatimizda barcha sohalar qatori huquqni muhofaza qilish organlari faoliyati samaradorligini oshirish, tizim faoliyatini mutlaqo yangi, zamonaviy bosqichga ko'tarish, soha xodimlarining aholi turli qatlamlari bilan

doimiy muloqoti va hamkorligini yanada mustahkamlash borasida ham ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Amalga oshirilayotgan islohotlarning negizida, eng avvalo, inson huquqlari va manfaatlarini yotadi. Yangilangan Konstitutsiyamizda belgilab berilgan normalar asosida mamlakatimizda inson, uning huquq va erkinliklari, sha'ni hamda qadr-qimmati eng oliy qadriyat darajasiga ko'tarildi.

Shaxsning huquq va erkinliklarini ta'minlash haqida so'z borganda, 2023-yil 30-aprelda o'tkazilgan referendum natijasiga ko'ra qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yangi tahririga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Bunga qadar Konstitutsiyaga jami 15-marta o'zgartish kiritilgan bo'lib, bu safar esa o'zgarishlar ko'lami kattaligi sabab uning yangi tahriri qabul qilindi. Yangilanish natijasida, bosh Qomusimizdagi moddalar soni 128 tadan 155 taga, undagi normalar esa 275 tadan 434 taga oshdi. Umuman, rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, Konstitutsiya 65 foizga yangilangan.

Konstitutsiyaning 1-moddasidagi "O'zbekiston – suveren demokratik respublika" [6] jumlasini "O'zbekiston – boshqaruvning respublika shakliga ega bo'lgan suveren, demokratik, **huquqiy**, ijtimoiy va dunyoviy davlat", deb o'zgartirildi [7].

O'zbekiston o'zini "**huquqiy davlat**" deb e'lon qilishi bilan barcha jarayonlar qonuniy asoslar ustiga qurilishi, davlat xizmatchilaridan huquq doirasida fikrlash, barcha masalalarga huquqiy ko'z bilan qarash talab etilishini belgiladi. Qolaversa, huquqiy davlatda barcha fuqarolar qonun oldida teng bo'ladi, davlat hokimiyatining oliy organlari ham qonunlarga bo'ysunadi va qonunlarning muqarrar ijrosini ta'minlaydi.

Ko'rinib turibdiki, O'zbekistonda murojaat qilish huquqini himoya qilish tizimining barcha huquqiy asoslari yangilangan Konstitutsiya va uning asosida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlab qo'yilgan. Binobarin, har bir jismoniy va yuridik shaxs o'zining huquq va erkinliklarini himoya qilishi hamda qonuniy

manfaatlarini ta'minlashi uchun davlat organlari, tashkilotlar, ularning mansabdor shaxslariga qonunda belgilangan tartibda murojaat qilish huquqiga egadirlar. Bu norma yangi tahrirdagi Konstitutsiyaning 40-moddasi va yangi tahrirdagi "Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida"gi qonunning 32-moddasida kafolatlab qo'yilgan.

Jismoniy va yuridik shaxslarning huquq va erkinliklari borasida, "eng muhimi, Konstitutsiyada belgilangan huquq va erkinliklarni kafolatlash, ya'ni amalga oshirishini ta'minlashdir. Buning uchun mukammal tizim yaratilishi kerak. Huquq va erkinliklarning kafolatlari Konstitutsiyada belgilangan huquq va erkinliklarni ta'minlashni nazarda tutuvchi huquq normalari va maxsus mexanizmdan iborat bo'ladi. Huquqiy normalar mavjud bo'lsa-da, ularning amalga oshirishini ta'minlovchi mexanizm bo'lmasa, huquq va erkinliklar qog'ozda qolib ketaveradi"[8].

Davlat o'z funksiyalarini bajarishda ko'zlagan maqsadlariga erishish yo'lida huquq normalarini yaratadi. Mazkur normalar yordamida tegishli sohadagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Huquqiy tartibga solish esa o'ziga xos ta'sir etish vositalari (mexanizm) orqali amalga oshiriladi. Chunki, ma'lum bir huquqni Konstitutsiya yoki maxsus qonunlarda mustahkamlab qo'yishning o'zi ijrosi ta'minlandi degani emas, eng avvalo, uni amalga oshirishning mukammal mexanizmini ishlab chiqish zarur.

Bu borada, yuridik fanda turli yondashuvlar mavjud. Masalan, A.N.Izatovning fikricha, "fuqarolarning murojaatlari fuqarolik jamiyati hamda aholi bilan hokimiyat organlarining o'zaro aloqa mexanizmini rivojlanishining muhim institutidir"[9].

M.V.Skryabinaning fikricha, "davlat organlariga murojaat qilish konstitutsiyaviy huquqini amalga oshirish mexanizmi deganda, o'zaro aloqador va o'zaro bog'langan elementlar yig'indisini (normativ huquqiy baza, tegishli huquqiy vakolatga ega bo'lgan subyektlar, yuridik vositalar va huquqiy munosabatlar) tushunish lozim. Ularning faoliyat yuritishi murojaat qilish konstitutsiyaviy

huquqining samarali amalga oshirilishini ta'minlash borasidagi umumiy vazifasini ro'yobga chiqarishga qaratilgan.

Ommaviy hokimiyat organlariga murojaat qilish konstitutsiyaviy huquqini amalga oshirish mexanizmi aniq prinsiplar asosida qurilgan, xususan, erkinlik, ixtiyoriylik, bepullik, qonuniylik, ochiqlik, demokratik, fuqarolarning murojaat qilishda tengligi, shuningdek, murojaatlarni o'z vaqtida har tomonlama ko'rib chiqish kabi prinsiplar shular jumlasidandir"[10].

S.O.Yuldashovning fikricha, "jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlarini amalga oshirish mexanizmi – qonun hujjatlarida nazarda tutilgan, jismoniy va yuridik shaxslarning murojaat etishga oid instansiyalar, qabul qilish tartibi, subyektlar, ko'rib chiqish va javob yo'llash vaqti, shikoyat qilish va o'rnatilgan qoidalarni buzganlik uchun javobgarlikni belgilovchi tartib-taomillardir"[11].

Darhaqiqat, jismoniy va yuridik shaxslar qanchalik o'z huquq va erkinliklaridan keng foydalansalar, ular shunchalik jamiyatdagi mavjud illatlarga qarshi keskin kurasha oladilar. Hech kim fuqarolar ustidan tazyiq o'tkaza olmaydi [12].

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 40-moddasida murojaat etish huquqiga doir huquqiy norma belgilangan. Bu umumiy konstitutsiyaviy qoidadir. "Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunida esa davlat organlari, tashkilotlar va ularning mansabdor shaxslariga jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlariga bog'liq munosabatlar nazarda tutilgan. Bu yerda yuqorida qayd etilgan konstitutsiyaviy qoida aniqlashtirilganini ko'rishimiz mumkin.

Mazkur qonun va uni amaliyotga tatbiq etish borasida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 7-maydagi 341-son qarori bilan tasdiqlangan Namunaviy nizom ijro uchun jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari institutining subyektlariga yetkaziladi va ijroga qaratiladi.

Bundan tashqari, yuqorida qayd etilgan qonunda nazarda tutilgan huquqiy normalarda

jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari instituti subyektlarining huquq va burchlari, vakolat doiralari, shuningdek ularni amalga oshirish vositalari ko'rsatilgan.

Xuddi shu kabi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida murojaat etish huquqini kafolatlovchi huquqiy norma nazarda tutilgan bo'lib, bu sohaga oid munosabatlar O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeksi doirasida amalga oshiriladi. Bu huquq normasiga asosan jismoniy va yuridik shaxslar o'zlarining Konstitutsiya va boshqa qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini buzilgan deb topgan taqdirda, ularni sud orqali himoya qilishi mumkin.

Biroq, jismoniy va yuridik shaxslar murojaat etish huquqini amalga oshirishlarida boshqa jismoniy va yuridik shaxslarning huquq va erkinliklarini, shuningdek jamiyat va davlat manfaatlarini buzmasliklari shart bo'lib, ushbu talablar Konstitutsiyaning 60-moddasi va "Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida"gi qonunning 15-moddasida mustahkamlab qo'yilgan.

Aks holda, tuhmat va haqoratdan iborat murojaat berganlik O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 40–41 moddalari [13] hamda O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 139–140 moddalarida [14] nazarda tutilgan huquqiy normalar bo'yicha javobgarlikka sabab bo'ladi.

Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlarini amalga oshirish mexanizmining huquqiy normasi ijtimoiy hodisa sifatida murojaatlarga doir huquqiy tizimning bosh tushunchasi bo'lib, murojaat qilish huquqining shakllanishi va amalga oshirilish jarayoni, murojaatlarga doir qonunlar, barcha yuridik tushunchalar hamda bu sohadagi nazariyalardan iboratdir. Mazkur toifadagi murojaatlar sohasiga doir tegishli normativ-huquqiy hujjatlar huquq manbaining boshqa turlari shaklida namoyon bo'ladi. Biroq, ushbu normalarning mavjudligi jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari sohasidagi munosabatlarni to'liq hal

etishini anglatmaydi.

Bu masalani huquqiy yechimini topish uchun davlat organlari muayyan tarmoqda jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash tartibini belgilovchi normativ tuzdagi hujjatlar (nizomlar, qoidalar, yo'riqnomalar va boshqa hujjatlar) qabul qilishlari kerak bo'ladi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirining 2021-yil 1-yanvardagi 2-son buyrug'i bilan Ichki ishlar organlarida jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash tartibi to'g'risidagi nizom [15] tasdiqlangan bo'lsa, Ichki ishlar vazirining 2024-yil 24-apreldagi 200-son buyrug'i bilan yuqorida keltirilgan buyruq bekor qilinib, yangi nizom tasdiqlandi.

Bugungi kunda ushbu Nizom O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi tarkibiy va hududiy bo'linmalarida jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash tartibini belgilaydi [16].

Undagi huquqiy normalar jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari institutining subyektlari tomonidan o'z huquq va burchlarini amalga oshirish yuzasidan bo'ladigan o'zaro huquqiy munosabatlari orqali amalga oshiriladi. Bu huquqiy munosabatlar ichki ishlar organlarida murojaatlar bilan ishlash sohasidagi huquq normalarini hayotga tatbiq etishdir. Bunda subyektiv huquq va burchlarga rioya etiladi, ulardan foydalaniladi va tegishli talablar bajariladi. Demak, yuqorida qayd etilgan huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari institutining huquqiy munosabatlaridir. Aniqroq aytganda, jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlarini amalga oshirish mexanizmini tashkil etuvchi huquqiy munosabatlar – huquqiy munosabatlarning tarkibiy qismi bo'lib, davlat organlari, tashkilotlar va ularning mansabdor shaxslariga jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari sohasidagi munosabatlar majmuidir. Ushbu huquqiy munosabatlarning asosiy subyektlari – jismoniy va yuridik shaxslar, davlat organlari, tashkilotlar va ularning mansabdor shaxslaridir. Jismoniy shaxslarga O'zbekiston

Respublikasi fuqarolari, xorijiy davlatlarning jismoniy shaxslari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, yuridik shaxslarga turli mulk shaklidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar va xorijiy davlatlarning yuridik shaxslari kiradi.

“Ichki ishlar organlari to'g'risida”gi qonunga muvofiq, ichki ishlar organlarining asosiy va birinchi darajadagi faoliyat yo'nalishini “fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish” tashkil etadi. Fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish tushunchasi nihoyatda keng bo'lib, bu fuqarolarning ijtimoiy, iqtisodiy, mulkiy, siyosiy, madaniy huquq va erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini sohasini qamrab olishi tizimga kelib tushayotgan murojaatlar solmog'i boshqa vazirlik va idoralarga nisbatan yuqori bo'lishning asosiy sababidir.

“Ichki ishlar organlari to'g'risida”gi qonunning 16-modasida ichki ishlar organlarining asosiy majburiyatlari belgilangan bo'lib, ulardan biri sifatida aynan jinoyatlar, boshqa huquqbuzarliklar va hodisalar to'g'risidagi arizalar, xabarlar va boshqa axborotni, shu jumladan elektron shakldagi shunday ariza, xabar va boshqa axborotni qabul qilishi hamda ro'yxatga olishi, murojaat etuvchiga qonunchilikda belgilangan tartibda keyinchalik xabar bergan holda ular bo'yicha o'z vaqtida choralar ko'rishi belgilangan [17].

Ichki ishlar organlariga kelib tushayotgan murojaatlarning bir qismi sohaga oid xizmat ko'rsatishlar bilan bog'liq bo'lgan bir paytda, jinoyat va huquqbuzarliklar bilan bog'liq murojaatlar ham kelib tushayotgan murojaatlarning salmoqli qismini tashkil etadi. O'z-o'zidan ma'lumki, jinoyat va huquqbuzarlik bilan bog'liq murojaatlarni ko'rib chiqish va hal etish ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi va jinoyat-protsessual qonun hujjatlari bilan tartibga solinib, mazkur masalalardagi murojaatlarni qabul qilish va ko'rib chiqishda shaxslarning huquq va erkinliklarini ta'minlash tegishli kodekslar bilan mustahkamlangan.

Shu nuqti nazardan ham ichki ishlar organlarida jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash tartibi to'g'risida Nizomda ko'rib

chiqish tartibi ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi, fuqarolik protsessual, jinoyat-protsessual, jinoyat-ijroiya, iqtisodiy protsessual qonun hujjatlari va boshqa qonunlar bilan belgilangan murojaatlarga hamda tarkibiy va hududiy bo'linmalarning o'zaro yozishmalariga nisbatan tatbiq etilmasligi belgilangan.

Nizomning 2-bobi “Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaat etish huquqlari kafolatlari” deb nomlanib, undagi normalarda ichki ishlar organlarida murojaatlarni ko'rib chiqish davomida shaxsning huquq va erkinliklarini ta'minlash yo'llari aniq belgilab berilgan. Xususan:

jismoniy va yuridik shaxslarga tarkibiy va hududiy bo'linmalar hamda ularning mas'ul xodimlariga yakka tartibda yoki jamoa bo'lib murojaat etish huquqi kafolatlanishi;

murojaat etish huquqi ixtiyoriy amalga oshirilishi;

hech kim biror-bir murojaatni himoya qilishga yoxud unga qarshi qaratilgan harakatlarda ishtirok etishga majbur qilinishi mumkin emasligi;

xorijiy davlatlarning jismoniy va yuridik shaxslari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar tarkibiy yoki hududiy bo'linmalarga ushbu Nizomga muvofiq murojaat etish huquqiga egaligi;

murojaat etish huquqidan foydalanayotganda jismoniy shaxslarning jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeiga, shuningdek, yuridik shaxslarning mulk shakli, joylashgan yeri (pochta manzili), tashkiliy-huquqiy shakllariga va boshqa holatlariga qarab kamsitishga yo'l qo'yilmasligi;

murojaatni ko'rib chiqishga mas'ul etib belgilangan xodim O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi hamda qonunlari talablariga rioya etishi, ularning to'liq, xolisona va o'z vaqtida ko'rib chiqilishi, jismoniy va yuridik shaxslarning buzilgan huquqlari, erkinliklari tiklanishi hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilinishini ta'minlash bo'yicha o'z vakolatlari doirasida choralar ko'rishi shartligi;

ota-ona qarovisiz qolgan bolalarning ichki ishlar organlariga bevosita qilgan murojaatlarini to'liq ko'rib chiqish kafolatlanadi va bola to'liq

muomala layoqatiga ega emasligi sabablari bilan bunday murojaatlari ko'rib chiqilmasligiga yo'l qo'yilmasligi;

murojaatlarni ko'rib chiqishda jismoniy shaxslarning shaxsiy hayoti, yuridik shaxslarning faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar ularning rozilgisiz, shuningdek, davlat sirini yoxud qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa sirni tashkil etuvchi, jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari, erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini kamsituvchi ma'lumot va boshqa axborotning oshkor etilishiga yo'l qo'yilmasligi;

jismoniy va yuridik shaxs to'g'risidagi, murojaatga taalluqli bo'lmagan ma'lumotlarni aniqlashga yo'l qo'yilmasligi;

jismoniy shaxsning iltimosiga ko'ra uning shaxsiga doir ma'lumotlar oshkor etilmasligi.

Jismoniy shaxslarni, ularning vakillarini, jismoniy shaxs vakilining oila a'zolarini, yuridik shaxsni, uning vakilini va yuridik shaxs vakilining

oilalari a'zolarini ular o'z huquqlari, erkinliklari hamda qonuniy manfaatlarini ro'yobga chiqarish yoki himoya qilish maqsadida ichki ishlar organlariga va ularning mas'ul xodimlariga murojaat etganligi, shuningdek, murojaatlarda o'z fikrini bildirganligi va tanqid qilganligi munosabati bilan ta'qib etish man etilishi kabi normalar qat'iy belgilangan.

Shuningdek, ichki ishlar organlarida murojaatlarni ko'rib chiqish davomida shaxsning huquq va erkinliklarini ta'minlash ichki ishlar organlariga kelib tushgan murojaatni ro'yxatga olish bosqichidan boshlanishi Nizomda alohida etiborga olingan.

Xulosa qilib aytganda, xalq manfaatlariga xizmat qilish – ichki ishlar organlari faoliyatining asosiy mezonini etib belgilanganligi bois, jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan yo'llangan har bir murojaat alohida nazoratga olingan holda, belgilangan muddatlarda, imkon qadar ijobiy hal etilishi choralari ko'rilishi lozim.

Foydalanilgan manbalar

1. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. 1948-yil 10-dekabr BMT Bosh Assambleyasi. (elektron manba <https://constitution.uz/uz/pages/humanrights>).
2. Международный пакт о гражданских и политических правах / Принят резолюцией 2200 A (XXI) Генеральной Ассамблеи ООН от 16 декабря 1966 года. (электрон манба <https://lex.uz/docs/2640479>).
3. Iqtisodiy ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt. (elektron manba <https://lex.uz/docs/2686000>).
4. Yuldashov. S.O. Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari institutining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari: Dissertatsiya tadqiqoti. – Toshkent, 2021. – B. 56.
5. Fransiya Respublikasining Konstitutsiyasi.
6. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent, 1991.
7. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi / <https://lex.uz/docs/6445147>.
8. Husanov O.T. Konstitutsiyaviy huquq: Darslik. – Toshkent: Adolat, 2013. – B. 193.
9. Изатов А.Н. “Круглый стол” // Государственная служба и государственное управления. – Уфа, 2015. – С. 34.
10. Скрыбина М.В. Реализация конституционного права граждан на обращения в органы публичной власти: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 15-16.
11. Yuldashov. S.O. Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari institutining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari: Dissertatsiya tadqiqoti. – Toshkent, 2021. – B.64.
12. Husanov O.T., Karimova O., Azizov H., To'ychiyeva H., Karimov Z. Inson huquqlari. – T.:Sharq, 1997. – B. 44.
13. O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi. /<https://lex.uz/docs/97664>.
14. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi / <https://lex.uz/acts/111453>.
15. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirining 2021-yil 1-yanvardagi 2-son buyrug'i.
16. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirining 2024-yil 24-apreldagi 200-son buyrug'i.
17. O'zbekiston Respublikasining “Ichki ishlar organlari to'g'risida”gi qonuni/<https://lex.uz/docs/3027843>.

MAHALLA JINOYATCHILIGINING OLDINI OLISHDA IJTIMOY PROFILAKTIKANING ROLI

Xasanov Shuxrat Erkinbayevich

Kriminologiya tadqiqot instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada jinoyatchilikka qarshi kurashish va uning oldini olishda ijtimoiy profilaktika tizimining ahamiyati yoritilgan. Ijtimoiy profilaktika tadbirlari “mahalla yettiligi” va tegishli davlat organlari hamkorligida “E-Ijtimoiy profilaktika” axborot tizimi orqali amalga oshirilayotgani, manzilli yondashuv, tahlil va nazoratning samaradorligi, huquqbuzarlikka moyil toifadagi shaxslar bilan individual ishlash mexanizmlari mufassal bayon etilgan. Shuningdek, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish bo'yicha choralar ham ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy profilaktika, mahalla jinoyatchiligi, huquqbuzarliklarning oldini olish, profilaktika inspektori, obod va xavfsiz mahalla, jinoyatchilik sabablari, ijtimoiy moslashtirish, bandlik va moddiy yordam, xavfsiz muhit, manzilli chora-tadbirlar, profilaktika siyosati.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ ПРОФИЛАКТИКИ В ПРЕДОТВРАЩЕНИИ ПРЕСТУПНОСТИ В МАХАЛЛЕ

Аннотация. В статье освещается значение системы социальной профилактики в борьбе с преступностью и её предупреждения. Раскрыты меры по социальной профилактике, осуществляемые в сотрудничестве «Махаллинской семёрки» и соответствующих государственных органов через информационную систему «E-Ijtimoiy profilaktika», эффективность адресного подхода, анализа и контроля, а также механизмы индивидуальной работы с лицами, склонными к правонарушениям. Также указаны существующие проблемы и меры по их устранению.

Ключевые слова: социальная профилактика, преступность в махалле, предупреждение правонарушений, инспектор профилактики, благоустроенный и безопасный махалля, воспитание и правовая грамотность, причины преступности, социальная адаптация, занятость и материальная помощь, безопасная среда, адресные меры, профилактическая политика.

THE ROLE OF SOCIAL PREVENTION IN PREVENTING CRIME IN THE MAHALLA

Abstract. This article highlights the importance of the social prevention system in combating and preventing crime. The article details the social prevention measures implemented through the cooperation of the “Mahalla Seven” and relevant state bodies via the “E-Ijtimoiy Profilaktika” information system, the effectiveness of targeted approaches, analysis and monitoring, and mechanisms for individual work with persons prone to offenses. Existing problems and measures to address them are also outlined.

Keywords: social prevention, mahalla crime, crime prevention, prevention inspector, prosperous and safe neighborhood, education and legal literacy, causes of crime, social adaptation, employment and material assistance, safe environment, targeted measures, prevention policy.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev 2019-yil 10-yanvar kuni Toshkent shahar Yunusobod tumanidagi 7-sonli ichki ishlar bo'limiga tashrifi davomida jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlash, jinoyatchilikka qarshi

kurashish, huquqbuzarliklar profilaktikasi yo'nalishida quyidagilarni ta'kidlagan edi: “O'zbekistonda tinchlik-osoyishtalikni mustahkamlash, jamoat tartibini ta'minlashga qaratilgan tizimli ishlar amalga oshirildi. Keyingi ikki yilda sohaga doir 100 dan ortiq qonun hujjatlari qabul qilindi.

Jumladan, ichki ishlar organlari barcha bo'g'inlarining tuzilmasi va vakolatlari qayta ko'rib chiqilib, xodimlarning 65 foizi aholiga yaqin bo'lishi uchun mahallalarda ishlaydigan bo'ldi. Asosiy e'tibor jinoyatchilik va huquqbuzarliklar profilaktikasiga qaratildi. Buning uchun profilaktika inspektorlari soni qo'shimcha ming nafarga ko'paytirildi, ularning bevosita joylarda samarali xizmat o'tashi uchun munosib ijtimoiy-maishiy sharoit yaratib berildi. «Xavfsiz shahar», «Xavfsiz turizm», «Xavfsiz xonadon» tizimlari joriy etilgani, 24 soat patrullik xizmati yo'lga qo'yilgani natijasida odamlarda «adolat va qonun ustuvorligi»ga ishonch paydo bo'ldi. Darhaqiqat, huquqbuzarliklar profilaktikasi doirasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar o'zining natijasini bermoqda.

Tadqiqotimiz mavzusi bo'lgan mahalla jinoyatchiligining oldini olishda ijtimoiy profilaktikaning rolini ochib berishdan oldin jinoyatchilik va uning sabablari to'g'risida kriminolog olimlarning fikrlariga to'xtatilib o'tmoqchiman. Jumladan, ingliz huquqshunosi Ieremiya Bentam (1748–1832) o'zining «Ma'naviyat va qonunchilik asoslariga kirish» nomli asarida inson xulq-atvori va umuman, jinoyatchilikka ta'sir etuvchi 32 ta omilni sanab o'tadi. Ular orasida quyidagilar bor: inson sog'lig'i, kuchi, quvvati, jisman nomukammallik, bilim miqdori va sifati, aqliy qobiliyatlar kuchi, o'jarlik, moyillik, qiziqish, antipatiyaga moyillik, qiziqqonlik, ta'sirchanlik, simpatiya, pul bilan bog'liq holatlar, simpatiya orqali aloqalar, antipatiya orqali aloqalar, tana tuzilishi, ruhiyat, jins, yosh, ijtimoiy holat, tarbiya, iqlim, kelib chiqish, boshqaruv shakli, din va hokazo.

Sotsialist-utopistlar jinoyatchilik sabablarini shaxsiy mulkning mavjudligi va adolatsizlik bilan bog'laydilar. A. Sen-Simon (1760–1858) asarlarida jinoyatchilikning odamlar turmush sharoiti zaminida yashirin tub sabablari ko'rsatiladi. Sotsialist-utopistlar chayqovchilik, sudxo'rlik bilan bog'liq jinoyatchilikka ishora qilib, zo'ravonlik va ekspluatatsiya, tarbiyasizlik va yomon qonunlar sharoitida jinoyatchilikka qarshi kurashish behuda ekanligini ta'kidlaydilar.

XIX asrda yashagan rus demokratlari A.N. Gersen, V.G. Belinskiy, N.A. Dobrolyubov, N.G. Chernishevskiy ham jamiyatdagi jinoyatchilik sabablari to'g'risida o'xshash xulosalarga kelganlar.

N.F. Kuznetsova fikriga ko'ra, salbiy iqtisodiy, mafkuraviy, madaniy, tarbiyaviy, tashkiliy, boshqaruv, ijtimoiy-psixologik omillar majmui jinoyatchilikka sabab bo'ladi.

Professor V.S. Volkov g'ayriijtimoiy xulq-atvor deformasiyasining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda, jinoyatchilik sabablari va shartlarini 3 guruh (kompleks)ga ajratishni taklif qiladi:

- jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq sabablar va shartlar;

- shaxsning jamiyatga integratsiyalashuvi, uning ijtimoiy-psixologik o'ziga xosliklari bilan bog'liq sabablar va shartlar;

- ijtimoiy munosabatlarni ijtimoiy-huquqiy tartibga solish va huquqiy tartibotdagi, huquqbuzarliklarning oldini olishdagi kamchiliklar bilan bog'liq sabablar va shartlar.

Professor A.S. To'xtaxojayev o'zining tadqiqotlarida o'g'rilik jinoyatlarining oldini olish uchun ijtimoiy muammolarga, xususan, ishsizlik, kambag'allik va oilaviy mushkulotlarga e'tibor qaratish zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, jinoyatchilikni oldini olishning samarali yo'li – ijtimoiy yordam, ta'lim va tarbiyani kuchaytirishdan iborat. Yoshlar va aholi o'rtasida huquqiy savodxonlikni oshirish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash orqali jinoyatchilikni kamaytirish mumkin, degan xulosaga kelgan.

Yuqoridagi kriminolog olimlarning aksariyati jinoyatchilik va uning oldini olishda jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar, shaxslarning dunyoqarashi va shunga o'xshash ijtimoiy profilaktika doirasida amalga oshiriladigan yo'nalishlarga yaqin fikrlarni bildirishgan. Bu esa hozirgi kunda mahalla jinoyatchiligining oldini olishda, jinoyat qilishga moyil hamda jinoyatdan jabrlanishi mumkin bo'lgan shaxslar bilan manzilli profilaktik ishlarni olib borishda «Ijtimoiy profilaktika» tizimi doirasida manzilli chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurligini bildiradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 30-noyabrda "Obod va xavfsiz mahalla" tamoyili asosida mahallalarda ijtimoiy profilaktika tizimi samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 801-sonli qarori qabul qilindi. Mazkur qaror bilan mahallalarda xavfsiz muhitni yaratish borasidagi asosiy dolzarb vazifalar belgilab berildi.

Bugungi kunda Prezidentimiz tomonidan respublikamizning eng chekka qishloqlaridagi mahallalarda ham xavfsiz sharoitlarni yaratish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratilmoqda. Xususan, o'tgan davrda mahalla tizimini isloh etishga qaratilgan bir qancha qonun, farmon va qarorlar qabul qilindi.

Islohotlar natijasida, jinoyatlarning oldini olish bo'yicha o'ziga xos tizim yaratildi. Jumladan, Ichki ishlar, Kambag'allikni qisqartirish va bandlik, Yoshlar siyosati va sport vazirliklarining "Obod va xavfsiz mahalla" tamoyili asosida respublika mahallalarida xavfsiz muhitni yaratish mexanizmlarini belgilash to'g'risida"gi qo'shma qarori qabul qilindi.

Bunda huquqbuzarlik sodir etish yoki undan jabrlanish ehtimoli yuqori bo'lgan shaxslar bilan yakka tartibda ishlash bo'yicha manzilli chora-tadbirlar tartibi belgilab berildi. Ushbu chora-tadbirlarning yagona monitoringini olib borish va innovatsion texnologiyalarni tatbiq etgan holda raqamlashtirish Ichki ishlar vazirligi zimmasiga yuklatildi.

Shu asosda, "mahalla yettiligi" faoliyatini onlayn monitoring qilish, ish samaradorligini oshirish, ortiqcha vaqt va qog'ozbozlikning oldini olish maqsadida "E-ijtimoiy profilaktika" elektron axborot tizimi ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etildi.

Ushbu tizim orqali profilaktika inspektorlari tomonidan xonadonlar, oilalar va profilaktik hisobdagi shaxslar o'rganilib, huquqbuzarlik sodir etish yoki undan jabrlanish ehtimoli yuqori bo'lgan shaxslar aniqlanib, elektron xulosalar tuzilib, "mahalla yettiligi" vakillariga taqdim etilmoqda. "Mahalla yettiligi" tomonidan xulosalar bo'yicha ijtimoiy profilaktika obyekti hisoblangan shaxslarning muammolari hal etilmoqda.

Jumladan, mahalla raislari, profilaktika inspektorlari, hokim yordamchilari, xotin-qizlar faollari, yoshlar yetakchilari, ijtimoiy xodim, soliq xodimlari tomonidan ishsizlarning ishga joylash-tirilishi, bir marotabalik moddiy yordam va oziq-ovqat maxsulotlari berilishi, subsidiya olishda yordam ko'rsatilishi, hunarmadchilikka jalb qilinishi, kasbga o'qitilishi, dehqonchilik uchun yer maydoni ajratilishi, tadbirkorlikka jalb qilinishi, xotin-qizlarga tibbiy, psixologik, moddiy yordam ko'rsatilishi, yoshlarning kontrakt pullari, harbiy xizmat to'lovlari to'lab berilishi va boshqa yordamlar ko'rsatilishi nafaqat o'g'rilik, balki mahallada sodir etilishi mumkin bo'lgan har qanday jinoyat yoki huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish borasidagi ishlarimizni yanada samarali tashkil etishga xizmat qilmoqda.

Joriy etilgan yangi tizim natijasida 2024-yilning 12 oyida mahalla hududida sodir qilingan jinoyatlar 23 475 taga (24 556 *tadan* 23 475 *taga*, 4,4 foizga yoki 1 081 *taga kamaygan*) kamayishiga, "qizil" mahallalar salmog'i 41,3 foizga yoki 948 taga kamayishiga erishilgan.

Xususan, ijtimoiy profilaktika obyekti sifatida xulosa berilgan shaxslarning 99,9 foizi tomonidan jinoyat sodir etilishiga yo'l qo'yilmagan.

So'nggi vaqtlarda mamlakatimizda "Obod va xavfsiz mahalla" yaratish borasida amalga oshirilayotgan ishlar bilan bir qatorda, jinoyatchilikni jilovlash, huquqbuzarlik sodir etish yoki undan jabrlanish ehtimoli yuqori bo'lgan shaxslarni sog'lom va to'g'ri hayot tarziga qaytarish yo'nalishida **ayrim muammolar** ham mavjud.

Xususan, profilaktika inspektorlari tomonidan ijtimoiy profilaktika obyektlariga berilayotgan ayrim xulosalar "mahalla yettiligi" vakillari tomonidan o'z vaqtida elektron ijroga qabul qilmaslik, xulosalar asosida yakka tartibda ijtimoiy moslashtirish dasturlarini rasmiyatchilik uchun shablon tarzida tuzish, muammoni hal qilmasdan, asossiz qo'shma xulosalar rasmiylashtirish, shuningdek, profilaktika inspektorlari tomonidan ham xulosani noto'g'ri rasmiylashtirish va noto'g'ri yuborish holatlariga yo'l qo'yilmoqda.

Yuqoridagi kamchiliklarga barham berish, shuningdek yurtimizda “Obod va xavfsiz mahalla” tizimini yanada takomillashtirish maqsadida, 2024-yil 30-noyabrda Vazirlar Mahkamasining **“Obod va xavfsiz mahalla”** tamoyili asosida mahallalarda ijtimoiy profilaktika tizimi samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 801-son qarori qabul qilindi.

Bunda “mahalla yettiligi” va ijtimoiy profilaktika tadbirlarini amalga oshirishga ko‘maklashuvchi boshqa davlat organlari va tashkilotlari uchun ham aniq ishlash mexanizmlari belgilab berildi.

Qaror asosida ijtimoiy profilaktika tadbirlariga alohida ta’rif berildi:

Ijtimoiy profilaktika tadbirlari – huquqbuzarlik sodir etish yoki undan jabrlanish ehtimoli yuqori bo‘lgan shaxslarga huquqiy, ijtimoiy, psixologik, tibbiy, pedagogik va boshqa turdagi yordamlar ko‘rsatishda amalga oshiriladigan tadbirlar majmui.

Ushbu qaror asosida belgilab berilgan mahallada jinoyat va huquqbuzarliklarning oldini olish, ijtimoiy profilaktika tadbirlarini kuchaytirish borasidagi ustuvor vazifalarga to‘xtalsak:

Birinchidan, qarorga asosan mahalla raisi, hokim yordamchisi, profilaktika inspektori, yoshlar yetakchisi, xotin-qizlar faoli, ijtimoiy xodim va soliq inspektori ijtimoiy profilaktika tadbirlarini amalga oshiruvchi subyektlar sifatida belgilandi.

Ularga qo‘shimcha ravishda mehnat, tibbiyot xodimlari, maktab direktori va maktab psixologi, inspektor-psixolog hamda tuman (*shahar*) davlat organlari va tashkilotlari xodimlari ham ijtimoiy profilaktika tadbirlarini amalga oshirishga ko‘maklashuvchi shaxslar sifatida belgilandi.

Ijtimoiy profilaktika tadbirlarini amalga oshiruvchi tashkilotlar doirasining kengayishi aholi bilan ishlash, muammolarini ijobiy hal etish samaradorligi va sifatini tubdan oshirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, ijtimoiy profilaktika tadbirlari 16 ta toifa shaxslar bilan amalga oshirilishi qat’iy belgilab qo‘yildi:

a) *huquqbuzarlik sodir etish ehtimoli bo‘lgan shaxslar*:

1) band bo‘lmagan yoki doimiy daromad manbaiga ega bo‘lmagan ishsiz shaxslar;

2) spirtli ichimliklar, giyohvandlik vositalari, psixotrop yoki inson aql-irodasiga ta’sir etuvchi boshqa moddalarga qaram bo‘lib qolgan shaxslar;

3) tavakkalchilikka asoslangan boshqa o‘yinlarga ruju qo‘ygan shaxslar;

4) g‘ayriijtimoiy xulq-atvorli shaxslar;

5) qarovsiz va nazoratsiz qolgan voyaga yetmaganlar;

6) ishsiz yoshlar va maktab bitiruvchilari;

7) davlat ko‘magiga muhtoj “og‘ir” toifadagi yoshlar;

8) huquqbuzarlik sodir etishga moyilligi bo‘lgan yoshlar;

9) ajrim yoqasiga kelib qolgan va nizoli oilalar;

10) yordamga muhtoj bo‘lgan va og‘ir ijtimoiy ahvolga tushib qolgan xotin-qizlar;

11) muntazam tazyiq va zo‘ravonlikka uchrab kelayotgan xotin-qizlar;

12) jazoni ijro etish muassasalaridan qaytgan va profilaktik hisobda turgan shaxslar;

13) og‘ir ahvolga tushib qolgan va tushib qolish xavfi yuqori bo‘lgan shaxslar;

14) tadbirkorlik faoliyatini boshlamoqchi bo‘lgan shaxslar;

b) *huquqbuzarlikdan jabrlanish ehtimoli bo‘lgan shaxslar*:

15) parvarishga muhtoj yolg‘iz keksalar;

16) nogironligi bo‘lgan va og‘ir kasallikka chalingan shaxslar kiradi.

Uchinchidan, qarorda profilaktika inspektori tomonidan huquqbuzarlik sodir etish yoki undan jabrlanish ehtimoli bo‘lgan 16 ta toifani aniqlashning aniq tartibi belgilab berildi.

Bular:

aholini “xonadonbay” o‘rganish;

mahalla faollari, uyboshi va ko‘chaboshilar bergan ma’lumotlar;

jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari;

jinoyatning sabablarini va uning sodir etilishiga imkon bergan shart-sharoitlarni bartaraf qilish to‘g‘risida surishtiruvchi, tergovchi, prokuror taqdimnomasi;

ijtimoiy profilaktika tadbirlarini amalga oshiruvchi subyektlar va unga ko'maklashuvchi shaxslar tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar;

ommaviy axborot vositalari, internet jahon axborot tarmog'i hamda ijtimoiy tarmoqlar orqali olingan ma'lumotlar;

manfaatdor davlat organlari va tashkilotlari tomonidan berilgan boshqa ma'lumotlar asos bo'ladi.

To'rtinchidan, qarorda "mahalla yettiligi" va ko'maklashuvchi subyektlarning hamkorlik mexanizmi ham belgilab berildi.

Bunda profilaktika inspektori tomonidan ijtimoiy profilaktika obyektlariga nisbatan "E-ijtimoiy profilaktika" elektron axborot tizimida (*elektron*) xulosa tayyorlanadi.

Xulosada quyidagi ma'lumotlar aks ettiriladi:

ijtimoiy profilaktika tadbirlari amalga oshiriladigan shaxslar bilan o'tkazilgan profilaktik suhbatlar;

ijtimoiy profilaktika tadbirlari amalga oshiriladigan shaxslarning turmush tarzi va ijtimoiy muammolari o'rganilganligi;

o'z vakolatlari doirasida tegishli davlat organlari va tashkilotlaridan olingan ijtimoiy profilaktika tadbirlari amalga oshiriladigan shaxslar va ularning oila a'zolari haqidagi ma'lumotlar.

Shakllantirilgan elektron xulosa tizim orqali ijtimoiy profilaktika tadbirlarini amalga oshiruvchi subyektlarga tegishlilik bo'yicha yuboriladi:

hokim yordamchisiga – band bo'lmagan yoki doimiy daromad manbaiga ega bo'lmagan ishsiz shaxslar bo'yicha xulosalar;

profilaktika inspektoriga: spirtli ichimlik, giyohvandlik vositalari, psixotrop yoki inson aqlirodasiga ta'sir etuvchi boshqa moddalarga qaram bo'lib qolgan shaxslar; qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlarga ruju qo'ygan shaxslar; g'ayriijtimoiy xulq-atvorli shaxslar; jazoni ijro etish muassasalaridan qaytgan va profilaktik hisobda turgan shaxslar; qarovsiz va nazoratsiz qolgan voyaga yetmaganlar bo'yicha xulosalar;

yoshlar yetakchisiga: ishsiz yoshlar va maktab bitiruvchilari; davlat ko'magiga muhtoj

"og'ir" toifadagi yoshlar; huquqbuzarlik sodir etishga moyilligi bor yoshlar; spirtli ichimlik, giyohvandlik vositalari, psixotrop yoki inson aqlirodasiga ta'sir etuvchi boshqa moddalarga qaram bo'lib qolgan yoshlar; qimor va tavakkalchilikka asoslangan va boshqa o'yinlarga ruju qo'ygan yoshlar bo'yicha xulosalar;

xotin-qizlar faoliga: ajrim yoqasiga kelib qolgan va nizoli oilalar; yordamga muhtoj bo'lgan va og'ir ijtimoiy ahvolga tushib qolgan xotin-qizlar; muntazam tazyiq va zo'ravonlikka uchrab kelayotgan xotin-qizlar; jazoni ijro etish muassasalaridan qaytgan va profilaktik hisobda turgan xotin-qizlar bo'yicha xulosalar;

ijtimoiy xodimga: og'ir ahvolga tushib qolgan va og'ir ahvolga tushib qolish xavfi yuqori bo'lgan shaxslar; parvarishga muhtoj yolg'iz keksalar; nogironligi bo'lgan va og'ir kasallikka chalingan shaxslar;

solliq inspektoriga tadbirkorlik faoliyatini boshlamoqchi bo'lgan shaxslar bo'yicha xulosalar yuboriladi.

Mahalla raisi ushbu shaxslar bilan mahallaga birlashtirilgan davlat organlari va tashkilotlari vakillarini jalb etgan holda ijtimoiy profilaktika tadbirlari hamkorlikda tashkil etilishini ta'minlaydi.

Axborot tizimi orqali yuborilgan xulosa "mahalla yettiligi" vakili tomonidan uch ish kunida o'rganib chiqilib, ijtimoiy profilaktika tadbirlarini amalga oshirish uchun qabul qilinadi yoki rad etish to'g'risida asosli xulosa tayyorlaydi.

Profilaktika inspektori tomonidan yuborilgan xulosani rad etish to'g'risida xulosa tayyorlangan taqdirda, taqdim etilgan hujjatlar va ma'lumotlarda aniqlangan kamchiliklar ko'rsatilib, ularni bartaraf qilish hamda tegishli hujjatlarni ko'rib chiqish va takroran yuborish uchun axborot tizimi orqali profilaktika inspektoriga qaytariladi.

Qabul qilingan xulosa bo'yicha uch ish kuni ichida "mahalla yettiligi" vakili axborot tizimi orqali o'zining yakka tartibdagi ijtimoiy moslashtirish dasturini ishlab chiqadi.

Dasturda ijtimoiy profilaktika obyektiga nisbatan amalga oshiriladigan ijtimoiy profilaktika tadbirlari va ularning muddatlari aks ettiriladi.

Dasturning har bir bandida belgilangan vazifalarning bajarilganligi to'g'risida dalolatnoma yoki ma'lumotnoma shaklidagi hujjatlarga amalga oshirgan ishlari bo'yicha muntazam ma'lumotlarni kiritib, asoslantiruvchi fotosurat yoki hujjat (*PDF shaklda*) yuklab boradi.

Axborot tizimiga kiritilgan ma'lumotning haq-qoniyligi uchun uni kiritgan shaxs shaxsan javobgar hisoblanadi.

Ijtimoiy moslashtirish dasturida belgilangan vazifalarni to'liq bajarib, ijobiy natijaga erishganidan so'ng, mahalla vakili ushbu shaxsga nisbatan ijtimoiy moslashtirish chora-tadbirlarini yakunlash haqida qo'shma xulosa tuzib, elektron imzosi bilan tasdiqlaydi va kelishish uchun profilaktika inspektoriga yuboradi.

O'z navbatida, profilaktika inspektori dastur asosida amalga oshirilgan ishlarni o'rganib chiqib, asosli ravishda qo'shma xulosa qilinganligini elektron imzosi bilan tasdiqlaydi.

Beshinchidan, qarorga ko'ra, ijtimoiy profilaktika tadbirlarini amalga oshirishda ko'maklashuvchi shaxslar qonunchilik hujjatlariga muvofiq o'z vakolatlari doirasida ijtimoiy profilaktika tadbirlarini amalga oshiruvchi subyektlarga (*ya'ni, "mahalla yettiligi" vakillariga*) ko'maklashishi tartibi belgilab berildi.

Bunda:

- mehnat organi xodimiga band bo'lmagan yoki doimiy daromad manbaiga ega bo'lmagan ishsiz shaxslar;

- tibbiyot xodimiga: spirtli ichimlik, giyohvandlik vositalari, psixotrop yoki inson aql-irodasiga ta'sir etuvchi boshqa moddalarga qaram bo'lib qolgan shaxslar; parvarishga muhtoj yolg'iz keksalar; nogironligi bo'lgan va og'ir kasallikka chalingan shaxslar;

- maktab direktori, maktab psixologi va inspektor-psixologga: muntazam tazyiq va zo'ravonlikka uchrab kelayotgan o'quvchilar; qarovsiz va nazoratsiz qolgan, shuningdek, g'ayriijtimoiy xulq-atvorli o'quvchilar; spirtli ichimliklar, giyohvandlik vositalari, psixotrop yoki inson aql-irodasiga ta'sir etuvchi boshqa moddalarga qaram bo'lib qolgan o'quvchilar; qimor va tavakkalchilikka asoslangan

va boshqa o'yinlarga ruju qo'ygan o'quvchilar birlashtiriladi.

Ijtimoiy moslashtirish dasturlarini amalga oshirishga ijtimoiy profilaktika tadbirlarini amalga oshiruvchi subyektlarning (*ya'ni, "mahalla yettiligi" vakili*) murojaati asosida mahalla faollari, imom-xatib va otinoyilar ham taklif etilishi mumkin.

Oltinchidan, qaror bilan ijtimoiy profilaktika tadbirlarini amalga oshirish jarayonida vujudga kelayotgan muammolarni hal etish, shuningdek ijtimoiy profilaktika tadbirlarini amalga oshiruvchi subyektlarga (*ya'ni, "mahalla yettiligiga"*) amaliy, metodik va boshqa yordam ko'rsatish maqsadida, ijtimoiy profilaktika tadbirlarini nazorat qilib borish tartibi ham belgilab berildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 3-yanvardagi "2025-yilda respublika mahallalarida xavfsiz muhitni yaratish va huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish tizimi samaradorligini yanada oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida" PQ-1-son qarori ijrosini ta'minlash maqsadida, Toshkent shahar Olmazor tumani-ning "Ziyo" mahallasida o'rganishlar olib borilganida, "*E-Ijtimoiy profilaktika*" tizimi orqali joriy yilning 6 oyi davomida 41 ta xulosa berilganligi, ularning 32 tasi qo'shma xulosa bilan yakunlanganligi va 9 tasi bo'yicha ish jarayoni davom etayotganligi ma'lum bo'ldi.

Shuningdek, ijtimoiy profilaktika obyektlariga quyidagi yo'nalishlarda yordam ko'rsatilgan:

23 ta holatda fuqaroning turmush tarzi, xulq-atvori, oilaviy sharoiti, qobiliyati va kasbiy layoqati o'rganilgan, 7 ta holatda nizolari bartaraf etilib, sog'lom turmush tarziga qaytarilgan, 2 nafar fuqaro o'zini o'zi band qilgan, 1 nafari ishga joylashtirilgan, 3 nafari mono markazda kasb-hunarga o'qitilgan, 1 nafar tazyiq o'tkazayotgan shaxs bilan huquqiy, psixologik tushuntirish ishlari olib borilgan.

Tadqiqotimiz mavzusi bo'lgan mahalla jinoyatchiligining oldini olishda ijtimoiy profilaktikaning roli shundan iboratki, bunda profilaktik tadbirlar ma'lum bir toifadagi shaxslar bilan olib borilishi, jumladan, mahalla hududida istiqomat qiluvchi band bo'lmagan yoki doimiy daromad

manbaiga ega bo'lmagan ishsiz shaxslar, spirtli ichimliklar, giyohvandlik vositalari, psixotrop yoki inson aql-irodasiga ta'sir etuvchi boshqa moddalarga qaram bo'lib qolgan shaxslar, tavakkalchilikka asoslangan va boshqa o'yinlarga ruju qo'ygan, g'ayriijtimoiy xulq-atvorli shaxslar, qarovsiz va nazoratsiz qolgan voyaga yetmaganlar, ishsiz yoshlar va maktab bitiruvchilari, davlat

ko'magiga muhtoj "og'ir" toifadagi yoshlar, huquqbuzarlik sodir etishga moyil bo'lgan yoshlar, yordamga muhtoj bo'lgan va og'ir ijtimoiy ahvolga tushib qolgan xotin-qizlar, jazoni ijro etish muassasalaridan qaytgan va profilaktik hisobda turgan shaxslar, huquqbuzarlikdan jabrlanish ehtimoli bo'lgan shaxslar aniqlanib, ular bilan manzilli profilaktik tadbirlar olib borilishidir.

Foydalanilgan manbalar

1. O'zbekiston Respublikasi Gazeta.uz. nashrining 2019-yil 10-yanvardagi "Jamoat xavfsizligini ta'minlashda yangi tizim: hamma xizmatlar bir joyda" sarlavhasi ostidagi maqolasi.
2. Избранные произведения Иеремии Бентама. Т. 1. – СПб., 1867. – С.39.
3. Советское уголовное право. Общая часть. – М., 1974. – С.77.
4. Советское государство и право. – 1991. – №5. – С.151.
5. O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida" 2014-yil 14-maydagi 371-son qonuni.
6. <https://lex.uz/uz/docs/2387357>.
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Obod va xavfsiz mahalla tamoyili asosida mahallalarda ijtimoiy profilaktika tizimi samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2024-yil 30-noyabrda 801-son qarori.
8. Q.R.Abdurasulova. Kriminologiya: Darslik / Mas'ul muharrir yu.f.d., prof. M.H. Rustamboyev. – T.: TDYUI nashriyoti, 2008. – 305 b.
9. Ichki ishlar, Kambag'allikni qisqartirish va bandlik, Yoshlar siyosati va sport vazirliklarining "Obod va xavfsiz mahalla" tamoyili asosida respublika mahallalarida xavfsiz muhitni yaratish mexanizmlarini belgilash to'g'risida" 2023-yil 30-martdagi qo'shma qarori.
10. Jinoyatchilik tendensiyalari va omillari davlat hisobotlari (2024-yil bo'yicha): Axborot-tahliliy hujjat. – T.: O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti, 2025. – 122 b.
11. Kriminologik tadqiqotlar davlat hisoboti: Axborot-tahliliy hujjat. – T.: O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti, 2025. – 92 b.

XOTIN-QIZLARGA NISBATAN TAZYIQ VA ZO'RAVONLIK PROFILAKTIKASIGA OID AYRIM XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASI TAHLILI

Adilkariyev Xojimurod To'xtamurodovich
yuridik fanlari doktori, professor

Murodov Alisher Sharofxonovich
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Annotatsiya. Maqolada xotin-qizlarga nisbatan oiladagi tazyiq va zo'ravonlikning profilaktikasini samarali tashkil etish yuzasidan ba'zi fikr va mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: xotin-qizlar, oila, zo'ravonlik, tazyiq, huquqbuzar, jabrlanuvchi, huquqiy targ'ibot, maishiy nizo, huquqbuzarliklar profilaktikasi.

АНАЛИЗ ОПЫТА НЕКОТОРЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ПО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ ПРИТЕСНЕНИЙ И НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН

Аннотация. В статье высказаны мнения и замечания по эффективной организации профилактики домашнего насилия и насилия в отношении женщин.

Ключевые слова: женщины, семья, насилие, домогательство, правонарушитель, потерпевший, адвокатская защита, бытовой спор, профилактика правонарушений..

ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF SOME FOREIGN COUNTRIES IN PREVENTING HARASSMENT AND VIOLENCE AGAINST WOMEN

Abstract. The article expresses opinions and comments on the effective organization of the prevention of domestic violence and violence against women.

Keywords: women, family, violence, harassment, offender, victim, lawyer's defense, domestic dispute, prevention of offenses..

So'nggi paytlarda dunyoning ko'plab mamlakatlarida xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlik jinoyatlari tobora ortib borayotganligi, uning natijasida oilaviy ajrimlar va shaxsga qarshi jinoyatlar soni ko'payib ketganligini kuzatish mumkin. Bugungi kunda tahlilchi-ekspertlar fikriga ko'ra, xotin-qizlarga nisbatan

zo'ravonlik inson huquqlari buzilishi va sog'liqni saqlash muammosi sifatida qaralmoqda [1].

Bugungi kunda barcha rivojlangan davlatlarda jinoyatchilikka qarshi kurashish emas, balki uning barvaqt oldini olish, shaxsni turli jinoiy tajovuzlardan himoya qilish, huquqbuzarliklardan jabrlanishi mumkin bo'lgan shaxslar bilan manzilli

profilaktik ishlarni olib borish, viktimlik holatlarini kamaytirish maqsadida fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyati yuksaltirish, huquqbuzarlikdan jabrlangan shaxslarga ijtimoiy yordam ko'rsatish hamda huquqbuzarlikni keltirib chiqaruvchi omillarni barvaqt aniqlab, ularni bartaraf etishga qaratilgan profilaktika choralari ko'rish dolzarb masalaga aylanganligi jinoyatchilikni ilmiy tahlil qilishning g'oyat zarurligini ko'rsatadi. Bunda ilmiy bilishning mantiqiy, tarixiy, tizimli, qiyosiy-huquqiy sotsiologik tahlil usullari hamda induksiya, deduksiya, analiz va sintez metodlaridan samarali va ununmli foydalanish zarur.

O'rganilgan ayrim davlatlar, jumladan G'arbiy Yevropa davlatlaridan Germaniya, Buyuk Britaniya, Shvetsariya, Shvetsiya, Italiya, shuningdek AQSH, Kanada va Yaponiyada shaxsni zo'ravonlikdan himoya qilish bo'yicha viktimologik profilaktika ancha rivojlangan. Mazkur davlatlar tajribasida nafaqat viktimologiyaning nazariy muammolari, balki ushbu yo'nalishning amaliy jihatlar ustida ham ularni takomillashtirish maqsadida faol tadqiqotlar amalga oshirilgan [2].

Yevropaning ko'pgina davlatlarida xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qiladigan assotsiatsiyalar tomonidan viktimologik profilaktika chora-tadbirlari ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etilishi natijasida oila-turmush doirasidagi jinoyatlarning sodir etilish ko'rsatkichi ancha past [3]. Bundan tashqari, ushbu yo'nalishda samarali choralar ishlab chiqish uchun aholi o'rtasida so'rovlar o'tkaziladi va ushbu turdagi jinoyatlar latentligining oldini olishga xizmat qiluvchi taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Ta'kidlash joizki, oiladagi zo'ravonlikdan jabrlanish ehtimoli bo'lgan va undan jabrlangan shaxslarni o'rganish jinoyatchilik darajasi past ko'rsatkichga ega bo'lgan barcha davlatlarning amaliyotida mavjud.

Xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlikning oldini olishda shaxsning viktimligini keltirib chiqaruvchi omillarni hamda jabrlanuvchi shaxslarning xulq-atvorini o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham jinoyatchilik darajasi past bo'lgan ko'pgina davlatlarda jabrlanuvchilarga yordam ko'rsatuvchi markazlar yoki

ularni tadqiq etuvchi ilmiy tadqiqot markazlari faoliyat yuritmoqda. Misol uchun, Niderlandiyada «Jabrlanuvchi shaxslarni himoya qilish milliy tashkiloti» (National Organisation for Victim Support (NOVS) faoliyat yuritadi, AQSHda esa mazkur vazifani «Jabrlanuvchi shaxslarga yordam ko'rsatish milliy markazi» [4] amalga oshiradi.

Buyuk Britaniyada 1979-yilda tashkil etilgan «Jinoyatlardan jabrlanganlarni qo'llab-quvvatlash milliy assotsiatsiyasi» (National Association of Victim Support Schemes) hozirgi kungacha samarali faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Mazkur tashkilot aholining jinoyatlardan jabrlanishining oldini olish borasida maxsus chora-tadbirlar ishlab chiqib, ommaviy axborot vositalari orqali fuqarolarning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini oshirish borasida faoliyat olib boradi. Ushbu faoliyat asosan aholini hushyorlik va ogohlikka chaqirish bilan birga, ularning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishga qaratiladi.

Bundan tashqari, jabrlanuvchi shaxslarning huquq va manfaatlarini ta'minlash uchun bu tashkilotlar hukumat vakillari bilan rasmiy uchrashuvlar va suhbatlar uyushtiradi, qonun loyihalarini tayyorlashda yordam ko'rsatadi, jamoatchilik fikrini o'rganadi hamda davlatning yuqori darajadagi shaxslari bilan uchrashuvlar o'tkazilishini tashkillashtiradi [5]. Mazkur faoliyat shaxsning jinoyatdan jabrlanishining oldini olish va jinoyatlarning barvaqt profilaktikasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida sanab o'tilgan xorijiy davlatlarda jinoyatlarning oldini olish, ya'ni profilaktika faoliyatiga davlat siyosati darajasida ahamiyat berilib, bunda asosan tizimli va kompleks yondashuv asosida huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshirishda kuch va vositalardan samarali foydalanish, viktimologik profilaktika ishlarini tashkil etish, fuqarolarning ogohligini va hushyorligini ta'minlash kabilarga alohida e'tibor qaratiladi [6].

Xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlikning oldini olish bo'yicha AQSH, Kanada, Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya tajribasi o'ziga xos jihatlar bilan ajralib turadi. Hozirda dunyoning yuzdan ortiq davlatlarida xotin-qizlarni tazyiq va

zo'ravonlikdan himoya qilish bo'yicha maxsus qonunlar qabul qilingan bo'lib, ushbu turdagi profilaktika ishlarini olib borish bir qator tazyiq va zo'ravonlikdan jabr ko'rgan shaxslarga tibbiy, ruhiy, huquqiy yordam ko'rsatish bo'yicha maxsus boshpanalar tashkil etilgan hamda uning profilaktikasi bo'yicha samarali faoliyatni tashkil etish mexanizmlari yaratilgan.

Amerika Qo'shma Shtatlarida xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish bo'yicha katta ijobiy tajriba mavjud. Jumladan, AQSHda 1994-yilda "Xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlikka qarshi kurash haqida"gi [7] qonun qabul qilingan bo'lib, mazkur qonun xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlikning barvaqt oldini olish va unga qarshi kurashish bo'yicha samarali chora-tadbirlarni amalga oshirishni belgilaydi.

Ta'kidlash joizki, AQSHda mazkur qonunning qabul qilinishi bilan tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan xotin-qizlar uchun ijtimoiy, huquqiy, psixologik va pedagogik yordam ko'rsatish maqsadida reabilitatsiya markazlari ochilishi boshlangan hamda zo'ravonlik sodir etuvchi shaxslarni tarbiyalashga qaratilgan yuzlab dasturlar ishlab chiqilgan. Shu bilan birgalikda, tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan shaxslarga xizmat ko'rsatuvchi ishonch telefonlari tashkil etilib, kecha-yu kunduz ularning faoliyat ko'rsatishi va mutaxassis operatorlar tomonidan tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan shaxslarga bepul yordam ko'rsatish amaliyoti yo'lga qo'yilgan.

Tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan shaxslar milliy tarmoqda tashkil etilgan quyidagi yo'nalishlardagi ishonch telefonlariga qo'ng'iroq qilishlari mumkin:

- a) tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan hol-larda yordam so'rab yoki muammoning yechimini topish yuzasidan;
- b) jinsiy zo'ravonlikdan jabrlanganda yoki jabrlanish xavfi yuzaga kelganda;
- v) oilada bolalarga nisbatan shafqatsiz muo-mala qilinganida;
- g) tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan shaxs-larni ijtimoiy reabilitatsiya qilish masalalarida va boshqalar [8].

AQSHda tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan shaxslar uchun 1,5 mingdan ortiq reabilitatsiya markazlari, alohida uylar tashkil etilgan [9] bo'lib, ushbu markazlarga, asosan, oiladagi zo'ra-vonlikdan jabrlangan shaxslar, jumladan uyida oila a'zolari tomonidan kaltaklangan, xo'rlangan, jabr-zulmga duchor bo'layotgan ayollar, qariyalar, voyaga yetmaganlar murojaat qiladilar.

Ta'kidlash kerakki, tazyiq va zo'ravonlik harakatlari natijasida davlatlar ham insoniylik nuqtayi nazaridan, ham iqtisodiy jihatdan jiddiy zarar ko'rmoqda. Misol uchun, har yili zo'ravonlik orqali dunyo mamlakatlari iqtisodiyotiga mil-liardlab AQSH dollari miqdorida zarar yetka-zilmoqda [10].

Kanada davlatida oiladagi zo'ravonlikni bartaraf etish bo'yicha yetakchi davlat sifatida tan olingan. U o'zining federal va shtat qonunlari, shu-ningdek, ushbu yovuzlikka qarshi kurashishga qaratilgan mahalliy ijtimoiy dasturlari bilan mash-hur [11]. Kanada hukumati tomonidan 1998-yilda "Oiladagi zo'ravonliklarga qarshi kurashish to'g'-risida"gi qonun qabul qilingan. Ushbu qonunga muvofiq uchta himoyalani shakli, ya'ni xavfsizlik buyrug'i (zudlik bilan yordam kerak bo'lganda), qirollik sudining himoya qilish tartibi, uy-joyga kirish huquqini beruvchi orderlar mavjud. Bundan tashqari, ayollarga nisbatan sodir etilayotgan zo'ravonliklarning oldini olish maqsadida davlat byudjetidan mahalliy tashkilotlar uchun kichik grantlar tashkil etilib, bu kabi salbiy holatlarning oldini olishda profilaktik choralar qo'llanilmoqda [12].

Kanada davlatida xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlikni oldini olish bo'yicha quyidagi tajribalar mavjud:

- 1) tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan shaxs-lar uchun reabilitatsiya markazlari aholi sonini inobatga olgan holda tashkil etilib, ularning sa-marali faoliyat ko'rsatishi yo'lga qo'yilgan;
- 2) Sog'liqni saqlash vazirligida oiladagi zo'-ravonlikdan jabrlanishni tahlil qilib boradigan markaz faoliyati yo'lga qo'yilgan bo'lib, uning aha-miyati shundaki, birinchidan, tazyiq va zo'ravon-likning latentligini oldini oladi, ikkinchidan tazyiq

va zo'ravonlik sodir etgan shaxslarga nisbatan qonuniy jazo chorasini ko'rishda muhim ahamiyat kasb etadi;

3) aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish bo'yicha huquqbuzarliklarning umumiy profilaktikasi doirasida har yili oiladagi nizolarning salbiy oqibatlarini ko'rsatuvchi yuzlab film, videorolik va reklamalar tayyorlanadi va namoyish etiladi;

4) tazyiq va zo'rlikdan jabrlangan shaxslar o'rtasida buzilgan ijtimoiy munosabatlarni tiklash maqsadida psixologik mutaxassislar ishtirokida treninglar tashkil etiladi;

5) huquqbuzar shaxslarning xulq-atvorini tuzatishga yo'naltirilgan tuzatish dasturlari orqali ularni sog'lom turmush-tarziga yo'naltirish;

6) tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan shaxslarni ijtimoiy rehabilitatsiya qilish va ijtimoiy moslashtirish amalga oshiriladi [13].

Buyuk Britaniyada kriminal xavfsizlikning minimal standarti ishlab chiqilgan bo'lib, aholining politsiya bilan hamkorlik qilish amaliyoti yo'lga qo'yilgan. Buning natijasida sodir etilishi mumkin bo'lgan jinoyatlarni tezkor oldini olish choralari ko'riladi. Bundan tashqari, "Jinoyatdan jabr ko'rganlarga yordam ko'rsatish bo'yicha dastur" ishlab chiqilgan. "Qanday qilib jinoiy tajovuzdan o'zimni, oilamni, turar joyimni, mulkimni himoya qilishim mumkin" degan mavzularda ommabop maqolalar, qo'llanmalar nashr etilgan, "Jinoyatdan jabrlanganlar uyushmalari" [14] shakllantirilgan.

Britaniya davlatida oiladagi zo'ravonlikdan jabrlanishlarning oldini olish borasida ishonch telefonlari ham mavjud bo'lib, ular nafaqat ayollar va bolalar, balki oilaviy muammolarni hal etishga qiynalayotgan erkaklar uchun ham faoliyat yuritadi. Shuningdek, Britaniyada bir necha tillarda oiladagi zo'ravonlik holatlarining oldini olish usullari va lozim bo'lgan harakatlar yuzasidan qo'llanmalar chop etilgan bo'lib, ushbu choralar ham ayollar huquqlarini o'z vaqtida himoya qilinishini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Shuningdek, mazkur davlatda oilaviy ajrimdan so'ng aliment to'lash imkoniyati cheklangan shaxslar uchun

maxsus jamg'arma tashkil etilgan bo'lib, unda aliment to'lanmagan barcha oylar uchun to'lovni amalga oshirish amaliyoti yo'lga qo'yilgan [15].

Fransiyada 2010-yil 9-iyulda qabul qilingan "Ayollarga nisbatan zo'ravonlik hamda uning bolalarga salbiy oqibatlari to'g'risida"gi qonuni qabul qilingan bo'lib, qonunda ayollarni himoya qilish mexanizmlari va ushbu sohada faoliyat yurituvchi subyektlarning vakolat va vazifalari belgilab berildi [16]. Shuningdek, Fransiyada oiladagi zo'ravonlikdan yordam so'rab murojaat qilish mumkin bo'lgan markazlar hamda qisqa ishonch telefonlari faoliyati yo'lga qo'yilgan.

Fransiya qonunchiligida uning hududida istiqomat qiluvchi shaxslarga bepul yuridik yordam ko'rsatiladi. Oilaviy zo'ravonlik bo'yicha sud ishlari "maxsus ishlar" deb tasniflanadi. Bunday hollarda, hatto yashash uchun ruxsatnomasi bo'lmagan chet el fuqarolari ham bepul advokat olish huquqiga ega. Albatta, davlat hisobidan yuridik yordam ko'rsatish to'g'risidagi arizani to'ldirish lozim bo'ladi.

Fransiyada xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlikning oldini olish bo'yicha quyidagi amaliyot mavjud:

- aholi o'rtasida oiladagi zo'ravonlik yuzasidan so'rovlar o'tkaziladi va ular tahlil qilib boriladi;

- oiladagi zo'ravonlikdan jabrlanganlar ro'y-xatlari tuzilib, ular bilan ruhshunoslar muntazam ravishda ishlarni tashkil etib boradi;

- zo'ravonlikka duchor bo'layotgan va bo'lgan shaxslar uchun vaqtinchalik boshpana-manzilgohlar faoliyati tashkil etilgan;

- oiladagi nizoli holatlar hamda undan jabrlangan shaxslarning yuzaga kelgan muammoni ijobiy hal etishlariga ko'maklashuvchi ishonch telefonlari mavjud.

Fransiyada oiladagi zo'ravonlikka qarshi kurash bo'yicha tegishli yillar uchun 70–80 million yevro miqdorda mablag' ajratiladi va bunda quyidagi uchta asosiy vazifani hal qilish nazarda tutiladi:

- sodir etilgan zo'ravonlik haqidagi biron-bir xabar javobsiz qolmasligi kerak. Bu 2014-yilning

yanvar oyidan boshlab haftasiga 7 kun ishlaydigan, zo'ravonlik jabrlanuvchilariga ma'lumot berish va yordam ko'rsatish uchun yagona 3919-raqamli ishonch telefoni joriy etilgan;

- polisiya va jandarmeriya faoliyatiga jalb qilingan ijtimoiy ishchilar kvotasini ko'paytirish belgilab berilgan;

- zo'ravonlikdan jabrlanib jiddiy xavf ostida qolgan ayollarni himoya qilish maqsadida reabilitatsiya markazlari joriy qilingan;

- oiladagi zo'ravonlikning oldini olishning samarali yo'llaridan biri sifatida ilg'or ish usullari va tajribalari amaliyotga joriy etilgan;

- zo'ravonlikning yanada samarali oldini olish uchun jamiyat va barcha davlat xizmatlarini safarbar etiladi;

- ayollarga nisbatan zo'ravonlik profilaktikasi bo'yicha tadqiqotlarni amalga oshirish va uni rivojlantirish alohida e'tibor qaratiladi;

- xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikning oldini olish bo'yicha idoralararo chora-tadbirlarni ishlab chiqish va uni amalga oshirish keng yo'lga qo'yilgan.

Germaniyada qiyin hayotiy vaziyatlarga duchor bo'lgan, zo'ravonlik va turli qiyinchiliklarga uchragan ayollar uchun "Ayollar uylari" (Frauenhäuser), yuzlab maslahat markazlari, kunduzgi psixologik yordam hamda 360 dan ortiq ijtimoiy yordam markazlari faoliyati yo'lga qo'yilgan. Shuningdek, qiyin ahvolga tushib qolgan jabrlanuvchilar uchun yordamga chaqirish maxsus telefon – "110" xizmati keng yo'lga qo'yilgan bo'lib, ushbu raqamdan chaqiruv signali ketishi bilan shaxsning joylashgan joyi aniqlanadi hamda zudlik bilan politsiya xodimlari yuborilishi nazoratga olingan [17]. Bu kabi zo'ravonlik va jinoyat sodir etgan shaxslar o'zlari yashayotgan xonadonlardan chiqarib yuboriladi, ularning jabrlanuvchiga yaqinlashishi, telefon orqali so'zlashuv yoki xabarlar yuborishi taqiqlanadi. Binobarin, jabrlanuvchining turmush o'rtog'i shunday holatlarni sodir etgan taqdirda oilani moliyalashtirish majburiyati yuklatilgan. Bu amaliyot esa ayollarning iqtisodiy qaramligini bartaraf etish uchun xizmat qilmoqda.

Germaniyada fuqarolarga o'zini o'zi himoya qilish usullarining o'rgatilishi o'tgan asrning 60-yillaridan boshlangan va shaxsning jinoyatdan jabr ko'rib qolmasligi uchun amaliyotga joriy etilgan. Shuning uchun o'quv muassasalarida "Viktimologiya asoslari" nomli o'quv kursi o'qitiladi. Ayniqsa, Germaniyaning ko'plab viloyatlarida davlat dasturlari bilan bir qatorda, jinoyat qurbonlariga yordam berish uchun ko'plab xususiy dasturlar mavjud. Ularda jinoiy tajovuzlardan, shu jumladan jinoiy tajovuzdan zarar ko'rgan shaxslarga xavfsizlikni ta'minlash hamda ijtimoiy yordam ko'rsatish masalalariga oid qonun va sud amaliyotidagi o'zgarishlar batafsil tahlil qilinadi.

Germaniyada jinoyatdan jabrlanganlarga yordam beruvchi jamoat birlashmasi (Beloye kolso)ning bugungi kunda 3 mingdan ortiq o'z xohishi bilan ko'mak beruvchi yordamchilari, 400 dan ortiq filiallari, 60 mingga yaqin a'zolari bo'lib, qurbonlarni qo'llab-quvvatlash va himoya qilish bo'yicha har qanday, jumladan, siyosiy, huquqiy, boshqaruv sohasidagi va boshqa savollarga javob beriladi, shuningdek ular jinoyatdan jabrlanganlarga davlat tomonidan berilishi lozim bo'lgan kompensatsiyalar bilan bog'liq muam-molarga ham aralashadi va jabrlanuvchilar foydasiga hal qilishadi [18].

Argentinada politsiyachi ayollar va maxsus guruhlar aholi o'rtasida zo'ravonlik masalalari yuzasidan muntazam ravishda so'rovnomalarni o'tkazib, qaysi hududda zo'ravonlik ko'payganligini tahlil qilib boradi. Ayollar politsiya uchastkalarida faoliyat yuritishi davomida o'sha hududda yashovchi oilalarning xavfsizligini ta'minlashga va oiladagi nizolarni hal etishga mas'ul hisoblanadi.

Mazkur davlatda tazyiq va zo'ravonlikning oldini olish bo'yicha quyidagi amaliyot mavjud:

- aholi o'rtasida oiladagi zo'ravonlik yuzasidan so'rovlarni o'tkaziladi va tahlil qilib boriladi;

- oiladagi zo'ravonlikdan jabrlanganlar ro'yxatlari tuzilib, ular bilan psixologlar muntazam ravishda ishlarni tashkil etib boradi;

- zo'ravonlikka duchor bo'layotgan va bo'lgan shaxslar uchun vaqtinchalik boshpana-manzilgohlar faoliyati tashkil etilgan;

– oiladagi nizoli holatlar hamda undan jabrlangan shaxslarning yuzaga kelgan muammoni ijobiy hal etishlariga ko'maklashuvchi ishonch telefonlari mavjud [19].

Avstraliyada politsiya oilada sodir etilgan zo'ravonlik bo'yicha xabar tushgach mutaxassislarni va oiladagi zo'ravonlikka qarshi kurashuvchi xizmat xodimlarini chaqiradi. Xizmat doimiy faoliyat ko'rsatadigan alohida mustaqil organ hisoblanadi. Uning mutaxassislari politsiyachilar bilan birga voqea yuz bergan joyga keladi. Ular jabrlanuvchiga yordam ko'rsatadi hamda oiladagi voqealarning keyingi holatini kuzatib boradi va axborot xizmatlarini ko'rsatadi. Bunday amaliyot politsiyaga huquqbuzarlikka e'tiborni qaratish va boshqa muammolarni yechishga kuch sarflamaslik imkonini beradi [20].

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari orasida birinchi bo'lib Ukrainada "Oiladagi zo'ravonlikning oldini olish to'g'risida" [21] qonun qabul qilingan bo'lib, unda tazyiq va zo'ravonlikning oldini olish bo'yicha maxsus profilaktik chora-tadbirlar tizimi belgilangan hamda qonun talablari asosida jabrlanganlar uchun reabilitatsiya markazlari tashkil etilgan. Shuningdek, qonunda tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan shaxslarga psixologik, tibbiy, huquqiy yordam ko'rsatish, oilaviy nizolarni hal qilish yo'llari, tazyiq va zo'ravonlik sodir etgan shaxslar ro'yxatini yuritish va ularni hisobga olish, zo'ravonlik sodir etuvchi shaxslar bilan profilaktik ishlarni olib borishning tartib qoidalari belgilangan [22].

Moldova Respublikasi ham oiladagi zo'ravonlik profilaktikasi bo'yicha yetakchi davlatlardan hisoblanadi. Xususan, ushbu davlatda 2007-yil 1-martda "Oiladagi zo'ravonlikning oldini olish va uni to'xtatish to'g'risida"gi qonun qabul qilingan. Qonunning 2-moddasida asosiy tushunchalar berilgan bo'lib, unda oiladagi zo'ravonlikka oid 13 ta tushuncha qayd etilgan. Qayd etish kerakki, ko'pgina davlatlarning ushbu turdagi qonunlarida "moddiy zarar", "ruhiy zarar" tushunchalari mavjud emas. Ushbu davlatning qonunchiligida esa oiladagi zo'ravonlikka oid bo'lgan barcha tushunchalar batafsil belgilab berilgan. Bundan

tashqari, ta'limni boshqarish organlarini oiladagi zo'ravonlikning oldini olishdagi mas'uliyati va vakolatlari, shaxsni oiladagi zo'ravonlikdan himoya qilish usullari hamda jabrlanganda ariza bilan murojaat etish tartiblari ko'rsatib o'tilgan. Moldovada oiladagi zo'ravonliklardan jabrlangan shaxslarga yordam ko'rsatuvchi markazlar faoliyati tashkil etilgan bo'lib, ushbu markazga murojaat etgan shaxslarga tibbiy, psixologik va huquqiy yordam ko'rsatish amaliyoti joriy qilingan [23].

Qozog'istonda 2016-yilda qabul qilingan Harakatlar strategiyasiga asosan 2030-yilgacha bo'lgan "Oilaviy va gendir siyosati to'g'risida"gi [24] konsepsiya ishlab chiqilib, unda oiladagi barcha zo'ravonliklarga qarshi kurash masalalari nazarda tutilgan.

Shuningdek, Qozog'iston Respublikasida "Maishiy turmushdagi zo'ravonliklarning oldini olish to'g'risida"gi [25] qonun qabul qilingan bo'lib, ushbu qonunda "maishiy zo'ravonlik" tushunchasi, turlari, uning oldini oluvchi subyektlarning funktsiya va vazifalari, vakolatlari, maishiy zo'ravonlikni oldini olishning umumijtimoiy va maxsus choralari, o'tkaziladigan profilaktik chora-tadbirlar va uning turlari, zo'ravonlikdan jabrlangan shaxslarga yordam ko'rsatuvchi ijtimoiy reabilitatsiya markazlari, ularning vazifalari, markazga murojaat etgan shaxslarning u yerda vaqtincha bo'lish tartibi, ushbu toifadagi shaxslarga psixologik, tibbiy, ruhiy yordam ko'rsatish mexanizmlari belgilab berilgan.

Qirg'izistonda "Oilada zo'rlik ishlatishdan ijtimoiy-huquqiy muhofaza etish to'g'risida"gi qonun qabul qilingan. Mazkur qonunda xavfsiz joy, maslahat-profilaktika markazi, himoya orderi, ijtimoiy yordam, oiladagi zo'ravonlikning jismoniy, jinsiy, ruhiy, iqtisodiy turlari, oilada zo'ravonlikdan jabrlangan shaxsning huquqlari, maishiy zo'ravonlikning oldini oluvchi subyektlar, ularning vazifalari, maishiy zo'ravonlikning profilaktikasi, undan jabrlanganlarga yordam ko'rsatuvchi reabilitatsiya markazlari, ularning vazifalari, markazga murojaat etgan shaxslarning u yerda vaqtincha bo'lish tartibi belgilangan.

Qirg'iziston Respublikasida 2009-yilda ichki ishlar organlari tomonidan giyohvandlikka va psixotrop moddalarga ruju qo'ygan ayollarni ijtimoiy-huquqiy himoya qilish maqsadida birinchi marotaba ijtimoiy yotoqxona tashkil etilib, unda 2 oy mobaynida davolash va profilaktika ishlari tashkil etilishi yo'lga qo'yilgan bo'lib, bugungi kunda mazkur yotoqxona o'zining samarasini bermoqda, ya'ni ko'plab ayollar sog'lom turmush tarziga qaytarilmoqda.

Tojikiston Respublikasida ham 2013-yil 19-martda "Oiladagi zo'ravonlikning oldini olish to'g'risida"gi qonun qabul qilingan. Mazkur qonunda oiladagi zo'ravonlik turlari, zo'ravonlikning profilaktikasi bilan shug'ullanuvchi subyektlar, ularning vazifa va vakolatlari, oiladagi zo'ravonlikdan jabrlangan shaxslarga yordam ko'rsatuvchi ijtimoiy reabilitatsiya markazlari, oilada zo'ravonlik sodir etgan shaxslar bilan olib boriladigan profilaktik ishlar, huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarga nisbatan sudning rasmiy ogohlantirishini qo'llash kabi choralar qonun bilan belgilab qo'yilgan.

Yuqorida keltirilgan xorijiy davlatlar tajribasi hamda mamlakatimizdagi ijtimoiy vaziyatdan kelib chiqqan holda xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlik profilaktikasida quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim:

- tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlangan yoki o'z joniga qasd qilishga moyilligi bo'lgan xotin-qizlarni aniqlab, ularga tibbiy, psixologik, ijtimoiy, pedagogik, huquqiy va boshqa yordam ko'rsatish;
- og'ir ijtimoiy ahvolda qolgan xotin-qizlarga yordam ko'rsatish;
- davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlarining xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlik profilaktikasi borasidagi hamkorligini kuchaytirish;
- oilada nizoli vaziyatlar chiqishiga olib keladigan sabablar va shart-sharoitlarni tahlil qilish;
- ommaviy axborot vositalari orqali xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlikning oldini olishga qaratilgan targ'ibot-tashviqot ishlarini kuchaytirish.

Foydalanilgan manbalar

1. Ahmad J., Khan M. E., Mozumdar A., Varma D. S. Gender-based violence in Rural Uttar Pradesh, India: prevalence and association with reproductive health behaviors // Journal Interpers Violence. – 2016. – № 31. – P. 312.
2. Майоров А.В. Международный опыт защиты жертв преступлений // Наука ЮУрГУ: Материалы 66-й научной конференции Секции социально-гуманитарных наук. – 2019. – С.112.
3. Шевцов А.В. Зарубежный опыт применения мер административного принуждения // Академическая мысль. – 2020. – № 1 (10). – С. 83.
4. Майоров А.В. Международный опыт защиты жертв преступлений (Научная статья) // Материалы 66-научной конференции Южно-Уральского государственного университета (апрель 2014 года): веб-сайт – <http://www.susu.ac.ru>.
5. Коновалова И.А. Виктимологическая стойкость как способ предупреждения преступлений несовершеннолетних // Электронный журнал «Вестник Московского государственного областного университета». – 2012. – №1: веб-сайт – <http://www.evestnik-mgou.ru>.
6. Жерновой М.В., Бутков А.В. Некоторые особенности профилактики правонарушений в зарубежных странах // Вестник Сибирского юридического института МВД России. – Сибирь, 2008. – №1. – С.67–70.
7. (VAWA).ViolenceAgainstWomenAct.
8. https://travel.state.gov/content/dam/visas/IMBRA/IMBRA_uzb.pdf.
9. Fang X, Brown DS, Florence CS, Mercy JA. The economic burden of child maltreatment in the United States and implications for prevention. Child Abuse and Neglect 2012; 36:156-165.
10. Reabilitatsiya va moslashtirish markazlaridagi tazyiq va zo'ravonlik jabrlanuvchilariga birlamchi yordam ko'rsatish: Amaliy qo'llanma / D. Abulxasan, G.A. Ishanxanova, N.N. Shotursunova va boshq. –T.: Baktria press, 2021. – 25 b.
11. <http://www.owl.ru/win/research/kanada.htm>.
12. Исаков А.А. Криминологическая характеристика и предупреждение насильственных преступлений, совершаемых в семье: Автореф. дис. ... кан. юрид. наук. – М., 2004. – С. 9.
13. Murodov A., Qosimov N. Qasddan odam o'ldirish jinoyatlarida jabrlanuvchi tushunchasi va jabrlanuvchilar tipologiyasi // O'zbekistonda ta'lim-tarbiya jarayoniga innovatsion yondashuvlar: muammo va yechimlar mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya to'plami. –T., 2023. – B. 46.
14. Saitqulov Q.A. Ichki ishlar organlarining huquqbuzarliklar viktimologik profilaktikasi bo'yicha faoliyatini takomillashtirish: Yurid. fan. bo'yicha fal. d-ri (PhD) ... dis. – T., 2020. – B. 116.
15. Tursunov A., Murodov A. Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikning profilaktikasi: Fransiya tajribasi // O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi Axborotnomasi, 2022. – № 4. (55-son). – 110–116 b.
16. <https://www.sovetnik.fr/zashhita-zhenshin-semejnogo-nasiliya-franczii/>
17. Supporting victims of crime in England and Wales: Local commissioning meeting local needs? - Matthew Hall, 2018. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0269758017747055>.
18. Защита потерпевших благородная работа // Фонд поддержки пострадавших от преступлений. [Электронный ресурс]. Режим доступа: Soprotivlenie.org. // (дата обращения: 15.11.2022).
19. Майоров А.В. Международный опыт защиты жертв преступлений // Материалы 66-научной конференции Южно-Уральского государственного университета (апрель 2014 года): веб-сайт – <http://www.susu.ac.ru>.
20. Огай Д. Международно-правовые аспекты защиты прав детей // Bolalarni ijtimoiy himoyalash: kuratorlik funksiyalarini takomillashtirish istiqbollari: Ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – T., 2007. – B. 274–281
21. Ukraina davlatining 2001-yil 15-noyabrdagi "Oiladagi zo'ravonlikning oldini olish to'g'risida"gi qonuni.
22. http://kodeksy.com.ua/ka/o_preduprezhdennii_nasilija_v_semje.htm.
23. Qozog'iston Respublikasining 2016 yil 9-avgustdagi "2030 yillar uchun Oilaviy va gendir siyosati to'g'risida"gi konsepsiyasi
24. Qozog'iston Respublikasining 2017-yil 11-iyuldagi "Maishiy turmushdagi zo'ravonlikni oldini olish to'g'risida"gi qonuni.
25. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30525680#pos=221;-88.

PROFILAKTIK CHORA-TADBIRLAR SAMARADORLIGINI BAHOLASHDA INNOVATSION YONDASHUV: BUYUK BRITANIYA TAJRIBASI ASOSIDA

Nigmatov Ruftullo Olimjonovich

IIV Akademiyasi boshlig'i o'rinbosari, professor

Kuchkarov Turg'un Raximbayevich

yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Asqarov Mirzoxid Mirjalol o'g'li

yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada huquqbuzarliklarning oldini olish tizimini zamonaviy metodlar va xalqaro tajribalar asosida baholash faoliyati tahlil qilingan. Buyuk Britaniyaning PEEL, SPR, EMMIE va SARA kabi ilg'or modellari asosida profilaktik chora-tadbirlarni baholashning shaffof, samarali va innovatsion yondashuvlari atroflicha o'rganilgan. Shuningdek, unda milliy tizimdagi mavjud raqamli platformalar faoliyati tahlil qilinib, mustaqil monitoring va ilmiy yondashuvlar orqali samaradorlikni oshirish bo'yicha aniq takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: profilaktika, samaradorlik, PEEL, EMMIE, SARA, innovatsiya, baholash, raqamli platforma, monitoring, jamoat xavfsizligi, resurslar, shaffoflik.

ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД К ОЦЕНКЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОФИЛАКТИЧЕСКИХ МЕР: НА ОСНОВЕ ПЕРЕДОВОГО ОПЫТА ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Аннотация: В статье анализируется деятельность по оценке системы профилактики правонарушений на основе современных методов и международного опыта. Подробно изучены эффективные и инновационные подходы к оценке профилактических мероприятий на основе передовых британских моделей, таких как PEEL, SPR, EMMIE и SARA. Также проанализирована деятельность существующих цифровых платформ в национальной системе и выдвинуты конкретные предложения по повышению эффективности посредством независимого мониторинга и научных подходов.

Ключевые слова: профилактика, оценка эффективности, PEEL, EMMIE, SARA, инновации, цифровая платформа, мониторинг, общественная безопасность, ресурсы, прозрачность.

INNOVATIVE APPROACH TO EVALUATING THE EFFECTIVENESS OF PREVENTIVE MEASURES: BASED ON THE ADVANCED EXPERIENCE OF THE UNITED KINGDOM

Abstract. This article analyzes the activities of assessing the crime prevention system based on modern methods and international experience. Transparent, effective and innovative approaches to assessing preventive measures based on advanced models of Great Britain, such as PEEL, SPR, EMMIE and SARA, are studied in detail. It also analyzes the activities of existing digital platforms in the national system and puts forward specific proposals for increasing efficiency through independent monitoring and scientific approaches.

Keywords: prevention, efficiency, PEEL, EMMIE, SARA, innovation, assessment, digital platform, monitoring, public safety, resources, transparency.

So'nggi yillarda mamlakatimizda jamoat tartibi va xavfsizligini ta'minlash, huquqbuzarliklarni barvaqt aniqlash, ularga barham berish, shuningdek, huquqbuzarliklarning sabablari va ularga imkon berayotgan shart-sharoitlarni aniqlash, bartaraf etishning o'ziga xos amaliyoti yo'lga qo'yilishi natijasida qator ijobiy natijalarga hamda kriminogen vaziyatni sezilarli darajada yaxshilashga erishildi.

Biroq, bugungi kundagi tahlillar huquqbuzarliklarning oldini olishga asosan huquqiy nuqtai nazardan e'tibor qaratilib qolinayotganini, faoliyatiga kompleks ilmiy-amaliy yondashuv, amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning natijadorligini baholash jihatdan ham yondashish kerakligini ko'rsatmoqda. Bu esa rivojlangan xorijiy davlatlarning ilg'or tajribalarini ilmiy tadqiq etishni va milliy qonunchilik hamda huquqni qo'llash amaliyotiga tatbiq qilishni taqozo etmoqda. Bu borada Buyuk Britaniya tajribasi O'zbekiston sharoitida qo'llash mumkin bo'lgan samarali model hisoblanadi. Quyida Buyuk Britaniya profilaktik chora-tadbirlar samaradorligini baholashda foydalanib kelayotgan tashkiliy, texnik va huquqiy mexanizmlarni ko'rib chiqamiz.

Buyuk Britaniyaning profilaktik chora tadbirlar samaradorligini baholash tajribasi davlat va jamoat tashkilotlari o'rtasidagi muvofiqlashgan hamkorlik, ilg'or metodologiya va ma'lumotlar tahliliga asoslanadi hamda huquqbuzarliklarning oldini olish va ularning ijtimoiy sabablarini bartaraf etishda yuqori natijalarga erishganligi bilan ajralib turadi.

1. Buning asosiy omillaridan biri **HMICFRS (His Majesty's Inspectorate of Constabulary and Fire & Rescue Services)** tashkilotining

“PEEL hisoboti” [1] kabi innovatsion dasturlarning amaliyotga samarali joriy etilganidir.

PEEL (Police Effectiveness, Efficiency and Legitimacy) tizimi politsiyaning jinoyatchilikka qarshi kurashish va ularning oldini olish faoliyatini baholashda muhim vosita hisoblanadi. PEEL tekshiruvlari 1829-yilda Robert Peel tomonidan ishlab chiqilgan 9 ta Peelian tamoyiliga asoslangan. Ushbu tizim HMICFRS tashkiloti tomonidan 2014-yildan beri amalga oshiriladi. PEEL tizimining asosiy maqsadi jamoat xavfsizligini ta'minlash, politsiya faoliyatini qonuniy va samarali yo'lga qo'yish, tizimdagi xato va kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat [2].

PEEL tizimida mamlakatdagi barcha politsiya bo'linmalari quyidagi uch yo'nalish bo'yicha baholanadi:

natijadorlik – jinoyatlarni aniqlash va oldini olish, jinoyatdan jabrlangan va ijtimoiy ko'makka muhtoj shaxslarning kafolatlangan himoyasini ta'minlash hamda tabiiy ofatlar va boshqa hodisalarga nisbatan zudlik bilan javob berish kabi vazifalarni o'z ichiga oladi;

resurslar va kuch-vositalardan samarali foydalanish – bu, asosan, budget mablag'lari hamda mavjud kuch-vositalardan oqilona foydalanish va faoliyatni raqamlashtirishni nazarda tutadi;

qonuniylikni ta'minlash – politsiyaning aholi bilan ishonchli aloqa o'rnatgani, jamoatchilik vakillari bilan hamkorlikni kuchaytirgani, xodimlarning axloq-odob qoidalari va qonunchilikka rioya qilishi, irqiy va ijtimoiy tenglikni ta'minlashi bilan bog'liq.

O'rganilayotgan idora faoliyati quyidagi mezonlar asosida baholanadi:

qonunchilikka rioya qilish darajasi (shu jumladan, xizmat intizomi);

aholining politsiyaga nisbatan ishonchi (so'rovnoma va muloqot asosida);

jinoyatchilik statistikasi (shu jumladan, ish hajmi, uning to'g'ri taqsimlanganligi va natijalar);

moliyaviy samaradorlik (iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanish);

ichki nazoratning darajasi (ichki kuzatuv va hisobotlar orqali).

HMICFRS tashkiloti asosan mustaqil tekshiruvlar, intervyular, aholi o'rtasida so'rovnoma va politsiya tomonidan taqdim etilgan hujjatlar tahlili orqali dalillarni to'playdi.

PEEL tizimida baholash 2023-yildan boshlab quyidagi beshta shkalada amalga oshirilmoqda:

outstanding (a'lo);

good (yaxshi);

adequate (qoniqarli);

requires Improvement (yaxshilanishi kerak);

inadequate (yetarli emas).

O'rganishlar quyidagi savolnoma asosida amalga oshiriladi:

jamoatchilik bilan aloqalar, ularga nisbatan adolatli, munosib va hurmat bilan munosabatda bo'lish darajasi qanday?

jinoyatchilik va boshqa huquqbuzarliklarning oldini olish faoliyati qay darajada samarali tashkil etilgan?

aholi va jamoatchilik vakillarining murojaatlarini qabul qilish va o'z vaqtida javob berish faoliyati to'g'ri tashkil etilganmi?

jinoyatlarni tergov qilish faoliyatining natijadorligi qay darajada?

jinoyatdan jabrlangan va boshqacha tarzda ko'makka muhtoj shaxslarni huquqlari ta'minlanganmi, ularga o'z vaqtida malakali yuridik va boshqa xizmatlar ko'rsatilganmi?

jinoyatchilar va boshqa toifadagi huquqbuzarlar ustidan politsiya nazorati qay darajada ta'minlangan?

og'ir va uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashish samaradorligi qanday?

tashkilotdagi ichki muhit, xodimlarning ijti-

moiy himoyasi, ularga yaratilgan shart-sharoit, tizimda axloqiy, qonuniy va inklyuziv ish muhiti yaratilganmi?

faoliyatni samarali, ta'sirchan va barqaror bo'lishini ta'minlash uchun rahbarlik va boshqaruv faoliyati to'g'ri tashkil etilganmi?

xodimlarning xizmat faoliyatini nazorat qilish jarayoni qanday?

maxfiylik tartibi va boshqa ma'lumotlarni himoya qilish, korrupsiya darajasi qanday?

jinoyatdan jabrlangan shaxslarga ko'rsatiladigan xizmatlar sifati qanday? (bu savol asosida olingan ma'lumotlar baholashga ta'sir qilmaydi).

HMICFRS Buyuk Britaniyadagi 43 ta politsiya xizmati va 45 ta yong'in-qutqaruv xizmati faoliyatini baholovchi mustaqil davlat organi sifatida faoliyat yuritadi. U baholash natijalarini Parlamentga taqdim etadi. Hisobotlar jamoat uchun ochiq bo'lib, ularda politsiya xizmatlarining kuchli va zaif tomonlari ochiq muhokama qilinadi. Masalan, tashkilotning 2023-yil yakuni bo'yicha hisobotlarida ayrim hududlardagi politsiya xizmatlarining jamoatchilik bilan muloqot qilishdagi zaifligi va raqamli texnologiyalardan ortda qolayotgani tanqid qilingan, shuningdek, raqamli monitoringni kuchaytirish va xodimlar xulq-atvorini yaxshilash tavsiya etilgan [3].

Buyuk Britaniyada mutaxassislar tomonidan har bir PEEL tekshiruvlari natijalarini tahlil qiladigan, yoritib boradigan hamda tavsiyalar berib boradigan alohida bloglar mavjud [4]. Ushbu bloglarda yuqoridagilardan tashqari faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan politsiyaning serjant, inspektor va boshqa xodimlarining huquqiy bilim va amaliy ko'nikmalarini oshirib borishga mo'ljallangan bepul huquqiy maslahatlar ham berib boriladi.

PEEL tizimi HMICFRS tashkilotining asosiy baholash vositasi bo'lib, uning natijalari "State of Policing" yillik umumiy tahlilida milliy darajadagi islohotlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Tashkilot 2025-yilda sun'iy intellekt imkoniyatlaridan kengroq foydalangan holda PEEL tizimini yanada takomillashtirish maqsadida **Informed Solutions** kompaniyasi bilan hamkorlik o'rnatdi.

2. Jinoyatchilik va huquqbuzarliklarning oldini olish har qanday huquqni muhofaza qilish tizimining ustuvor vazifasidir. Buyuk Britaniya bu borada nafaqat amaliyot, balki profilaktika samaradorligini strategik asosda rejalashtirish va baholash tizimini shakllantirgan davlatlardan biri hisoblanadi. Bunda **SPR** alohida o'rin tutadi.

Strategic Policing Requirement (Politsiyaning strategik talablari) – bu strategik yondashuvga asoslangan milliy talablar tizimi [5]. Ushbu tizim Buyuk Britaniya ichki ishlar vazirligi (Home Office) tomonidan qabul qilinadigan milliy hujjat bo'lib, u mamlakat xavfsizligiga tahdid soluvchi asosiy muammolarga politsiyaning tayyorlik darajasini belgilab beradi.

SPRda aniq ko'rsatib o'tilishi kerak bo'lgan yo'nalishlar quyidagilar:

- milliy miqyosdagi xavf-xatarlarni aniqlash;
- ularga qarshi samarali javob qaytarish uchun politsiyaning institutsional salohiyatini baholash;
- xodimlar, resurslar va ma'lumot almashinuvinuvi muvofiqlashtirish.

SPR ilk bor 2012-yilda "Police Reform and Social Responsibility Act 2011" qonuniga muvofiq qabul qilingan bo'lib, u har yili yangilanib boradi va politsiya tizimi uchun majburiy tusga ega.

2023-yilda kiritilgan o'zgartirishga ko'ra, oilaviy (maishiy) zo'ravonlik ham milliy xavf sifatida tan olingan [6]. Shu bilan milliy xavflar tasnifi quyidagi 7 tani tashkil etgan:

- 1) terrorizm;
- 2) jinoiy uyushmalar;
- 3) kiberjinoyatlar;
- 4) bolalarga nisbatan jinsiy zo'ravonlik;
- 5) ommaviy tartibsizliklar;
- 6) favqulodda vaziyatlar;
- 7) xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlik (VAWG – Violence Against Women and Girls).

SPRda politsiya idoralari uchun quyidagi talablar belgilangan:

har bir hududiy politsiya xizmati o'z faoliyatini SPR talablariga mos ravishda tashkil qilishi shart;

Police and Crime Commissioner (PCC) tashkiloti – har bir hududdagi politsiyaning faoliyatini baholaydigan va hisobot beradigan mustaqil lavozim joriy etishi zarur;

HMICFRS tashkiloti tomonidan politsiya idoralari PEEL tizimi orqali tekshiriladi;

har yili PCC tashkiloti tomonidan "Assurance Statement" hisoboti tayyorlanadi va jamoatchilikka e'lon qilib boriladi[7].

Bu mexanizmlar profilaktika faoliyatini nafaqat ichki, balki ommaviy hisobdorlik va ochiqlik asosida baholash imkonini beradi.

Assurance Statement – bu har yili hududiy politsiya xizmati SPR talablariga qay darajada muvofiq harakat qilayotganini baholagan holda tayyorlanadigan rasmiy hisobot hisoblanadi.

Ushbu hisobotda quyidagilar qayd etiladi:

hududdagi tahdidlar tahlili (masalan, terrorizm, xotin-qizlar va bolalarga nisbatan zo'ravonlik holati, uyushgan jinoyatchilik kabi SPRda nazarda tutilgan tahdidlar hududda qanday namoyon bo'lmoqda);

xavf-xatarlarga nisbatan politsiyaning shayligi va salohiyati (politsiyaning kadrlar, kuch va vositalar, iqtisodiy resurslar, tahdidlarga oid ma'lumotlar bazasi hamda hamkor tashkilotlar bilan axborot almashinuv va boshqa hamkorligi darajasi);

muvofiqlik darajasi (faoliyat SPR talablari asosida tashkil etilganligi);

yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklar tahlili (xizmatni tashkil etish va faoliyatni boshqarishda yo'l qo'yilgan asosiy xato va kamchiliklar);

istiqbolli profilaktik chora-tadbirlar (kelgusidagi aniq rejalar va faoliyatni yaxshilash bo'yicha tavsiyalar) [8].

Hisobot har bir hududdagi PCC tashkilotining mas'ul xodimi tomonidan tayyorlanadi va keng jamoatchilikka e'lon qilib boriladi.

3. Crime Reduction Toolkit – bu Buyuk Britaniyaning College of Policing (Politsiya kolleji) tomonidan tizimli tadqiqotlar va tajribalar orqali ishlab chiqilgan platforma bo'lib, u jinoyatchilikning oldini olish bo'yicha foydalanilayotgan profilaktik chora-tadbirlarning (intervensiya) samaradorligini baholaydi. Bunda **EMMIE** deb nomlangan maxsus metodika qo'llaniladi [9].

EMMIE metodikasi nima?

EMMIE beshta muhim mezonlarning bosh harflaridan iborat maxsus model hisoblanadi:

E – effect (ta'sir). Amalga oshirilgan tadbir jinoyatni kamaytirishga qay darajada xizmat qilganini aniqlash. Masalan, ko'chalarga o'rnatilgan kameralar o'g'irliklarni kamaytirganmi?

M – mechanism (mexanizm). Tadbirning ishlash mexanizmi qanday? Amalga oshirilgan chora-tadbirning aynan qaysi xususiyati jinoyatchilikni kamaytirishga ta'sir ko'rsatgan? Masalan, o'rnatilgan kameralar o'g'irilarga psixologik jihatdan ta'sir ko'rsatib, jinoyat sodir etishdan qaytargan.

M – moderators (moderatorlar). Ushbu chora-tadbir qaysi hududlarda yoki qaysi toifadagi shaxslar uchun samarali? Masalan, o'rnatilgan kameralar aholi zich joylarda samaraliroq, chekka hududlarda kamroq natija beradi.

I – implementation (implementatsiya). Amaliyotga qanday joriy qilinadi? Bu tadbirni amalga oshirishda qanday usul, sharoit va resurslar kerak? Masalan, politsiya xodimlarini qayta tayyorlash kerak, shuningdek, kerakli texnik vositalarni aniqlash, xarid qilish va tegishli joylarga o'rnatish lozim.

E – economic cost (iqtisodiy xarajat). Tadbir qancha xarajat talab qiladi? Xarajatlarning iqtisodiy manbalarini aniqlash lozim.

Bu mexanizm politsiyaga ilmiy asoslangan xulosalarga tayangan holda manzilli qarorlarni qabul qilish, profilaktik chora-tadbir qayerda samarali ishlashi, qaysi bir vosita arzonroq va natijadorligini aniqlashga yordam beradi [10]. Har bir tadbirni EMMIE metodikasi orqali baholab, uni hududning xususiyatiga qarab moslashtirish mumkin. EMMIE metodikasi ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilib, uning samaradorligi e'tirof etilgan [11].

Profilaktik chora-tadbirlar samaradorligini baholashda EMMIE metodikasi bilan birga, **SARA** modelidan ham uyg'un holda foydalaniladi. SARA ham quyidagi **to'rtta muhim mezonning** bosh harflaridan iborat maxsus model hisoblanadi [12]:

S – scan (aniqlash). Politsiya faoliyatida va muayyan bir hududda yuz berayotgan muammolarni aniqlash. Masalan, muayyan bir hududda o'g'irlik jinoyatlari ko'payib ketdi;

A – analyse (tahlil). Muammoning sabab va shart-sharoitlarini, omillarini tahlil qilish. Masalan, o'g'irlik jinoyatlarining sodir etilishi sabablari, shart-sharoitlar va omillarini, o'g'irliklar asosan, qachon, qayerda va qanday usullarda sodir etilayotganligini tahlil qilish;

R – respond (javob berish). Tegishli profilaktik choralarni ko'rish. Masalan, kuzatuv kameralarini o'rnatish, aholini ogohlikka chaqirish, hududni to'liq kuzatuvga olish va boshqa profilaktik tadbirlarni o'tkazish;

A – assess (baholash). Bu tadbir natija berdimi yoki yo'qmi? Bu bosqichda EMMIE metodikasi ishga tushadi.

SARA modeli va unga doir boshqa jihatlar Buyuk Britaniyalik olimlar Gonzalo Croci, Gloria Laycock & Spencer Chainey [13] tomonidan tadqiq etilib, uning natijadorligi e'tirof etilgan.

4. Model Process – bu politsiyaning muayyan xizmat vazifalarini (masalan, jinoyat bo'yicha hodisa sodir bo'lgan joyga yetib borish) qanday bajarilayotganligini aniqlash uchun foydalaniladigan tizim. Bunda politsiyaning muayyan bir faoliyati batafsil tahlil qilinadi va baholanadi.

Masalan, 1-bosqichda xabarni qabul qilish, 2-bosqichda guruhning hodisa joyiga chiqishi, 3-bosqichda tergov (surishtiruv) faoliyati o'rganiladi. Har bir bosqich uchun qancha vaqt, kuch-vosita hamda moliyaviy xarajatlar sarflangani va qanday resurslar talab qilingani hisoblanadi. Aniqlangan ma'lumotlar boshqa politsiya tuzilmalari bilan solishtiriladi, ushbu amaliyot qayerda samaraliroq va qaysi hududlarda samarasizligi aniqlanadi [14].

Manning Cost Benefit Tool – taqsimotga asosan kuch va vositalarning xarajati hamda natijadorligini baholash vositasi.

manning (xodimlar);
cost (xarajat);
benefit (foyda);
tool (vosita).

Masalan, 1 ta patrul guruhi kuniga 500 ming so'mlik resurs sarflab, 10 ta jinoyatning oldini olgan. Bunda xarajatga nisbatan natijadorlik qanday? Mana shuni **Manning Cost Benefit Tool** tizimi hisoblab beradi.

Maqsad esa qaysi bo'linma yoki guruh arzon va samarali xizmat ko'rsatayotganini aniqlash hamda uning tajribasini keng targ'ib qilish, shuningdek, politsiya budjetini tahlil qilish, rejalashtirish va isloh qilishdir. Ushbu model hozircha mamlakatdagi 17 ta politsiya bo'linmalarida tajriba tariqasida joriy etilgan.

Yana bir muhim jihat, yuqoridagi barcha chora-tadbirlar "Fit for Purpose", ya'ni "ko'zlangan maqsadga muvofiqlik" tamoyili asosida baholab boriladi[15]. Ushbu tamoyilga ko'ra, muayyan bir tizim, chora-tadbir, vosita, xizmat yoki texnologiya uni qo'llashdan ko'zlangan aniq maqsadga xizmat qilsa, u "fit for purpose", ya'ni "ko'zlangan maqsadga muvofiq" deb hisoblanadi.

Shu sababli taklif etilayotgan har bir yangi mexanizm amaliyotga joriy qilinishdan avval yuqoridagi tamoyil asosida muayyan bir hududda tajriba tariqasida joriy qilinadi va natijalar baholanadi. Eng muhimi, ushbu tamoyil politsiya faoliyatidagi ma'lum bir sohani emas, balki butun bir faoliyatni qamrab oladi. Masalan, zamonaviy texnologiyalar yoki vositalar, sun'iy intellekt, turli dastur va tizimlarning faoliyati ham aynan "fit for purpose" tamoyilidan foydalangan holda baholanadi.

Muayyan bir tizimning ko'zlangan maqsadga muvofiqligi quyidagi beshta mezon asosida aniqlanadi:

1. Maqsad aniqmi? Bu chora-tadbir qanday muammolarni hal qilishga xizmat qiladi?

2. Huquqni qo'llash amaliyotida samara beradimi?

3. Ushbu chora-tadbir qaysi toifadagi shaxslar yoki jinoyat turi uchun mo'ljallangan?

4. Irtiqiy va gender tengligi ta'minlanganmi? Yosh bo'yicha diskriminatsiyasiz ishlaydimi?

5. Shaffoflik va ochiqlik ta'minlanganmi? Jamoatchilik va ijtimoiy nazorat nazarda tutilganmi?

Agar tizim yoki dastur ushbu savollarga ijobiy javob bersa, u "fit for purpose" hisoblanadi. Ushbu tamoyil qonunga xilof tarzda qarorlar qabul qilishning oldini olish bilan birga, iqtisodiy va boshqa resurslardan oqilona foydalanish imkonini beradi.

Miri Zilka, Holli Sargeant, Adrian Weller [16] kabi olimlar tomonidan profilaktik tadbirlar

samarali va maqsadga muvofiq bo'lishi, ijtimoiy nazorat va ochiqlik ta'minlanishi uchun ushbu tamoyilni mamlakatdagi barcha sohalarga keng targ'ib qilish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Yuqorida Buyuk Britaniyadagi profilaktik chora-tadbirlar samaradorligini baholashning huquqiy va tashkiliy masalalari tadqiq etildi. Bunga o'xshash mexanizmlarni mamlakatimiz huquqni qo'llash tizimida ham uchratish mumkin. Masalan, ichki ishlar organlari faoliyati samaradorligi muayyan bir davrda (odatda, har besh yilda) o'rganilib, baholab boriladi.

Bu o'rganishlar "kompleks inspektorlik tekshiruvi" deb nomlanadi. Buyuk Britaniya tajribasidan farqli ravishda bunday tekshiruvlar Vazirlik tarkibiy tuzilmalari xodimlaridan iborat maxsus ishchi guruhlar tomonidan amalga oshiriladi. Har bir ishchi guruh uchun reja-topshiriq va unda aniq vazifalar ishlab chiqiladi.

Shuningdek, IIV Akademiyasi tomonidan profilaktika inspektorining bilim va amaliy ko'nikmalarini masofaviy shaklda, xizmatdan ajratmagan holda muntazam oshirib borish maqsadida "E-Akademiyasi" onlayn o'qitish tizimi yaratildi. Platforma Xorazm viloyati hududida sinov tariqasida to'liq ishga tushirilib, unga viloyatdagi barcha profilaktika inspektorlari to'g'risidagi ma'lumotlar to'liq joylashtirilgan.

Platformaga joylashtirib borish uchun interaktiv ta'lim materiallari tayyorlanib, profilaktika inspektorlarining xizmat planshetlariga platformaning mobil ilovasi o'rnatilgan.

Jumladan, o'tgan davr mobaynida (1-21 iyul kunlari) profilaktika inspektorlari tomonidan o'zlashtirib borish uchun platformaga quyidagi mavzularga oid **15 ta** interaktiv ta'lim materiali, **10 dan** ortiq normativ-huquqiy hujjat, **15 ta** adabiyot, **20 ta** protsessual hujjat namunasi joylashtirildi:

Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash tartibi (dastlabki haftada);

Jinoyat tushunchasi, tarkibi. Jinoyatlarni tasniflash. Qilmishning jinoiyligini istisno qiluvchi holatlar (ikkinchi haftada);

Ichki ishlar organlari xodimlarining, shu jumladan profilaktika inspektorlarining huquqlari (uchinchi haftada);

Normativ-huquqiy hujjatlarning mazmun-mohiyati (to'rtinchi haftada).

Profilaktika inspektorlari tomonidan tizimga yuklangan materiallarni o'zlashtirish darajasini aniqlash maqsadida **3 marotaba** test sinovi o'tkazildi.

IIV Akademiyasi va Xorazm viloyati IIB rahbariyati tomonidan 2025-yil 16-iyunda qo'shma farmoyish imzolani, hududiy IIOlari rahbarlari tomonidan profilaktika inspektorlarining platformadan foydalanishi, undagi ma'lumotlar bilan doimiy tanishib borishi va test sinovlarida faol ishtirok etishi ustidan kunlik nazoratni amalga oshirish belgilandi.

Afsuski, respublika miqyosida bu kabi platformalarning soni juda kam, shuningdek, ichki ishlar organlarining boshqa sohaviy xizmat xodimlarining kunlik bilimlarini oshirib borishga xizmat qiladigan "E-Akademiya"ga o'xshash platformalar mavjud emas.

Yuqoridagilarni inobatga olib, Buyuk Britaniyaning ilg'or tajribalaridan foydalangan holda ichki ishlar organlari faoliyati natijadorligini oshirish, shu jumladan, profilaktik chora-tadbirlar samaradorligini baholash tizimini yanada takomillashtirish maqsadida quyidagilar taklif etiladi:

1. Ilmiy-amaliy tadqiqotlarga asoslangan baholash metodikalarini amaliyotga joriy qilish.

EMMIE va SARA metodikalarini O'zbekiston sharoitiga moslashtirib, profilaktik choralarni baholashda qo'llash lozim. Masalan, ko'chalarda o'rnatilgan kuzatuv kameralarining samaradorligini EMMIE metodikasi asosida tahlil qilish uning natijadorligini yanada oshirish imkonini beradi. Shuningdek, ilmiy-tadqiqot va oliy ta'lim muassasalari bilan hamkorlikda ilmiy-tadqiqot loyihalarini ko'paytirish zarur.

2. Xalqaro va milliy standartlarga javob beradigan baholash mezonlari va shkalalarini ishlab chiqish.

PEEL tizimidagi 5 bosqichli baholash shkalasiga (a'lo, yaxshi, qoniqarli, yaxshilash talab qilinadi, qoniqarsiz) o'xshash mexanizmlarni ishlab chiqish va uni normativ-huquqiy hujjatlar bilan mustahkamlash, bunda "Fit for Purpose" tamoyiliga asoslangan mezonlar (maqsadga muvofiq-

ligi, ijtimoiy adolat ta'minlanganligi, oshkoralik va shaffoflik)ga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

3. Mazkur tizimga raqamli platformalarni keng joriy qilish.

Crime Reduction Toolkit kabi raqamli platformalarni yaratib, profilaktik choralar samaradorligini avtomat tahlil qilish imkoniyatlarini oshirish lozim. Shuningdek, sun'iy intellektga asoslangan monitoring tizimini joriy qilish uchun xorijiy kompaniyalar bilan hamkorlik qilish mazkur jarayonlarning yanada takomillashishiga xizmat qiladi.

4. Hududlardagi o'rganishlar jarayonida aniqlangan ijobiy tajribalarni respublika miqyosida joriy qilish.

Joylardagi ijobiy tajribalarni aniqlash, ularni boshqa tarkibiy tuzilma (bo'linma)lar faoliyatiga joriy qilish, shuningdek, Rank Success Blog kabi ommaviy raqamli platformalarni yaratib, ular orqali ijobiy tajribalarni barcha xodimlar orasida keng targ'ib qilish lozim.

5. Xodim va rahbarlar, shuningdek, huquqbuzarliklar profilaktikasi, jamoat tartibini saqlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish faoliyatini adolatli baholash bo'yicha zamonaviy modellarni yaratish.

Manning Cost Benefit Tool kabi modellarni qo'llab, xodimlarning xizmat, xarajat va natijadorlik nisbatini doimiy tahlil qilib borish, kamchiliklar bilan birga ijobiy yutuqlarni ham e'tirof etish tizim natijadorligi hamda xodimlarda ishchanlik kayfiyatini oshirish orqali huquqbuzarliklarga nisbatan samarali qarshi kurashish imkonini beradi.

6. O'rganishlar jarayonining davriyligini qisqartirish.

Tarkibiy tuzilmalarning butun bir faoliyatini har besh yilda, biroq huquqbuzarliklar profilaktikasi, jamoat tartibini saqlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish faoliyatini har ikki yilda baholash hamda hisobotlarni keng jamoatchilikka taqdim etib borish, shuningdek, Buyuk Britaniyaning SPR kabi milliy xavf-xatarlarga asoslangan yillik baholash tizimini joriy qilish zarur.

7. Har bir profilaktika inspektori faoliyatiga nisbatan maxsus jamoatchilik so'rovlarini (onlayn va offlayn) tashkil etish, "Mahalla fikri" platformasi

yoki Telegram bot orqali nazorat va baholash interfeysini joriy etish. Har bir xodim uchun “yagona natijadorlik faoliyati indeksi”ni ishlab chiqish, respublika miqyosida “Ijoiy tajribalar reyestri”ni tashkil etish va yuritib borish.

Xulosa qilib aytganda, Buyuk Britaniyaning “Fit for Purpose” tamoyillariga asoslangan taj-

ribalari bildirilgan muammolarni tez va ijobiy hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, yuqorida sanab o'tilgan takliflar ichki ishlar organlari faoliyati samaradorligini oshirish, fuqarolarning ishonchini mustahkamlash va mavjud resurslardan oqilona foydalanishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan manbalar

1. HMICFRS – Making communitiessafer. <https://hmicfrs.justiceinspectorat-es.gov.uk/peel-assessments/what-is-peel/>. (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).
2. Jak Keys. HMICFRS partners with Informed to accelerate the development of an AI-Driven Early Warning System for Police Force Inspections. <https://www.informed.com/news/hmicfrs-partners-informed-ai-early-warning/>. (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).
3. Jamie Wilson. Peeling Back and Addressing the Layers of HMICFRS Assessment Recommendations. October 23, 2024. <https://www.nicepublicsafety.com/blog/peeling-back-and-addressing-the-layers-of-hmicfrs-assessment-recommendations?>. (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).
4. Rank Success Blog. Free UK Police Promotion Support to Sergeant, Inspector and Beyond. CPD, Police Reports HMICFRS Give Mixed Reviews in First 2025 PEEL Inspections. <https://policepromotion.blog/2025/02/11/hmicfrsgive-mixedreviewsinfirst2025peelinspections> (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).
5. GOV.UK. Strategic Policing Requirement 2023. <https://www.gov.uk/government/publications/strategic-policing-requirement-2023>. (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).
6. NPCC National Police Chiefs' Council. Violence Against Women and Girls. <https://www.npcc.police.uk/our-work/violence-against-women-and-girls/>. (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).
7. APCC – Association of Police and Crime Commissioners. <https://www.apccs.police.uk>. (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).
8. Liza Taunsend. Measuring performance. Annual Report 2023-24. <https://www.surrey-pcc.gov.uk/>. (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).
9. College of Policing. What Works Centre for Crime Reduction. [Whatworks.college.police.uk](https://whatworks.college.police.uk). (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).
10. College of Policing. About the crime reduction toolkit and EMMIE framework. <https://www.college.police.uk>. (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).
11. Shane D. Johnson, Nick Tilley & Kate J. Bowers. Introducing EMMIE: an evidence rating scale to encourage mixed-method crime prevention synthesis reviews. <https://link.springer.com/article>. (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).
12. College of Policing. Problem-solving policing. <https://www.college.police.uk>. (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).
13. Gonzalo Croci, Gloria Laycock & Spencer Chainey. A realistic approach to policy formulation: the adapted EMMIE framework. (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).
14. Matthew Manning, Gabriel T. W. Wong, Timothy Graham, Thilina Ranbaduge, Peter Christen, Kerry Taylor, Richard Wortley, Toni Makkai & Pierre Skorich. Towards a 'smart' cost-benefit tool: using machine learning to predict the costs of criminal justice policy interventions. <https://link.springer.com/article>. (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).
15. Charlie Cooper. The Respect Agenda: fit for purpose?. <https://www.criminologyandjustice.org.uk/sites/default/files/09627250708553200.pdf>. (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).
16. Miri Zilka, Holli Sargeant, Adrian Weller. Transparency, Governance and Regulation of Algorithmic Tools Deployed in the Criminal Justice System: a UK Case Study. <https://www.researchgate.net/publication/360962519>. (Elekton manbaga murojaat qilingan sana: 16.06.2025-y.).

OZODLIKDAN MAHRUM QILISH JAZOSINING TUSHUNCHASI VA UNING TARIXIY-FALSAFIY ASOSLARI

Rixsimov Komron Abrorovich

Kriminologiya tadqiqot instituti ilmiy xodim-tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada ozodlikdan mahrum qilish jazosining huquqiy asoslari, uning mazmun va mohiyati hamda tarixiy rivojlanishi tahlil qilingan. Jahon huquq tizimida, ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida ozodlikdan mahrum qilish jazosi jazo choralarining eng og'ir va asosiy turi sifatida qaralishi ilmiy asoslangan. Shuningdek, maqolada Chezare Bekkarianing jazoning muqarrarliligi haqidagi g'oyasi va Jeremi Bentamning "Panoptikon" konsepsiyasi misolida jinoiy jazo tizimiga bo'lgan falsafiy qarashlarning mohiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ozodlikdan mahrum qilish, jazo, jinoyat huquqi, jinoyat-ijroiya tizimi, Chezare Bekkaria, Jeremi Bentam, qamoqxona, tarixiy rivojlanish, qonunchilik, qayta tarbiya.

ПОНЯТИЕ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ И ЕГО ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ

Аннотация. В статье анализируются правовые основы, содержание, сущность и историческое развитие наказания в виде лишения свободы. Научно обосновывается, что в мировой правовой системе, в частности в законодательстве Республики Узбекистан, лишение свободы рассматривается как самый суровый и основной вид наказания. Кроме того, в статье раскрывается значение философских взглядов на систему уголовного наказания на примере идеи Чезаре Беккариа о неотвратимости наказания и концепции «Паноптикон» Джереми Бентама.

Ключевые слова: лишение свободы, наказание, уголовное право, уголовно-исполнительная система, Чезаре Беккариа, Джереми Бентам, тюрьма, историческое развитие, законодательство, перевоспитание.

THE CONCEPT OF PUNISHMENT BY DEPRIVATION OF LIBERTY AND ITS HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS

Abstract. The article analyzes the legal foundations, content, essence, and historical development of punishment by deprivation of liberty. It is scientifically substantiated that in the global legal system, and particularly in the legislation of the Republic of Uzbekistan, deprivation of liberty is considered the most severe and primary form of punishment. The article also discusses the significance of philosophical perspectives on the criminal justice system, using Cesare Beccaria's idea of the inevitability of punishment and Jeremy Bentham's concept of the "Panopticon" as examples.

Keywords: deprivation of liberty, punishment, criminal law, penal system, Cesare Beccaria, Jeremy Bentham, prison, historical development, legislation, rehabilitation.

Ozodlikdan mahrum qilish jazosi jahon huquq tizimida, jumladan, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida ham jazo choralarining eng og'ir va asosiy turlaridan biri hisoblanadi.

Bu jazo jazoni ijro etish muassasalarida mahkumning jamiyatdan majburiy ajratgan holda,

uning harakatlanish erkinligi, mehnat faoliyatini tanlash imkoniyati va vaqtdan foydalanish huquqini cheklash bilan bog'liq.

Ozodlikdan mahrum qilish – jinoyat sodir etgan shaxsni muayyan muddatga yoki umrbod belgilangan joyda saqlash orqali uning shaxsiy erkinligini to'liq cheklashga qaratilgan jazo turi.

Bu jazo turi jamiyat xavfsizligini ta'minlash, jinoyat sodir etgan shaxsni isloh qilish va qayta jinoyat sodir etish ehtimolini kamaytirish maqsadlariga xizmat qiladi.

Yuridik nuqtayi nazardan, *ozodlikdan mahrum qilish jazosi* O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida belgilangan jazo turlaridan biri bo'lib, uni qo'llash tartibi, muddatlari va shartlari qonunchilikda aniq ifodalangan.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga muvofiq, ozodlikdan mahrum qilish jazosi Kodeksning tegishli moddalariga asosan sud hukmi bilan va jinoyatning og'irlik darajasiga ko'ra qo'llaniladi.

Jinoyat kodeksning 50-moddasida ozodlikdan mahrum qilish jazosi mahkumni jamiyatdan ajratib, jazoni ijro etish koloniyasi yoki turmaga joylashtirishdan iborat ekanligi belgilangan.

Ozodlikdan mahrum qilish bir oydan yigirma yilgacha muddatga belgilanadi.

Uzoq muddatli ozodlikdan mahrum qilish yigirma yildan ortiq, lekin yigirma besh yildan ko'p bo'lmagan muddatga belgilanadi va faqat javobgarlikni og'irlashtiradigan holatlarda qasddan odam o'ldirish (JKning 97-moddasi ikkinchi qismi) va terrorizm (JKning 155-moddasi uchinchi qismi) uchun tayinlanishi mumkin.

Uzoq muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi ayollarga, o'n sakkiz yoshga to'lmagan jinoyat sodir etgan shaxslarga va oltmish yoshdan oshgan erkaklarga nisbatan tayinlanishi mumkin emas.

Ozodlikdan mahrum qilish bir necha jazolarni qo'shish tartibida tayinlanganda, uning muddati yigirma besh yilgacha belgilanishi mumkin.

Ozodlikdan mahrum etishga hukm qilina-yotgan erkaklarga nisbatan:

a) ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyati, ehtiyotsizlik oqibatida sodir etgan jinoyati va qasddan uncha og'ir bo'lmagan jinoyat sodir etganlik uchun ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinayotganlarga jazoni manzil-koloniyalarda;

b) qasddan og'ir jinoyat sodir etganlik va o'ta og'ir jinoyati uchun birinchi marta ozodlikdan mahrum etishga hukm qilinayotganlarga jazoni

umumiy tartibli koloniyalarda;

v) ilgari qasddan sodir etgan jinoyati uchun ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni o'tab chiqib yoki o'tayotgan chog'ida, qasddan yangi sodir etgan jinoyati uchun hukm qilinayotganlarga jazoni qattiq tartibli koloniyalarda;

g) o'ta xavfli retsivistlarga nisbatan jazoni maxsus tartibli koloniyalarda o'tash tayinlanadi. Umrbod ozodlikdan mahrum qilishga hukm etilganlar, shuningdek afv etish tartibida umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi ozodlikdan mahrum qilish bilan almashtirilgan shaxslar ham jazoni maxsus tartibli koloniyalarda o'taydilar.

Ozodlikdan mahrum etishga hukm qilina-yotgan ayollarga nisbatan:

a) ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyat, ehtiyotsizlik oqibatida jinoyat sodir etganlarga hamda qasddan uncha og'ir bo'lmagan jinoyat sodir etganlarga jazoni manzil-koloniyalarda;

b) og'ir va o'ta og'ir jinoyat uchun jazoni umumiy tartibli koloniyalarda;

v) ilgari ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni o'tab chiqib, yangi sodir etgan o'ta og'ir jinoyati uchun hukm qilinayotganlarga, shuningdek o'ta xavfli retsivist deb topilganlarga jazoni qattiq tartibli koloniyalarda o'tash tayinlanadi.

Turmaga qamash tariqasidagi ozodlikdan mahrum qilish, jazoning muayyan qismiga, lekin besh yildan ko'p bo'lmagan muddatga:

a) o'ta xavfli retsivistlarga;

b) og'ir yoki o'ta og'ir jinoyati uchun besh yildan ortiq muddatga ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan shaxslarga tayinlanishi mumkin.

Ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan jinoyat sodir etganlik, ehtiyotsizlik oqibatida jinoyat sodir etganlik va qasddan uncha og'ir bo'lmagan jinoyat sodir etganlik uchun ozodlikdan mahrum etish tariqasidagi jazo homilador ayollarga va uch yoshga to'lmagan bolalari bor ayollarga nisbatan, shuningdek qonunchilikka muvofiq yoshga doir pensiyaga chiqish huquqiga ega bo'lgan shaxslarga nisbatan tayinlanmaydi [1].

Sud tomonidan jazoni manzil-koloniyada o'tashi tayinlangan mahkum saqlash rejimini ashaddiy buzuvchi deb topilgan taqdirda, sud uni

jazoning o'talmagan qismi muddatiga umumiy tartibli koloniyaga o'tkazadi.

Ozodlikdan mahrum qilish jazosining tarixi juda qadimiy bo'lib, turli davrlarda turlicha shakllarda qo'llanilgan. Qadimgi dunyoda bu turdagi jazo, asosan, mahkumlarni qullikka solish yoki majburiy mehnatga jalb etish shaklida mavjud bo'lgan.

O'rta asrlarda esa qamoqxonalar, asosan, jinoyatchilarga nisbatan fizik jazo yoki o'lim jazosini qo'llashdan oldin ushlab turadigan joy vazifasini bajargan. Faqatgina XVIII–XIX asrlarga kelib, gumanistik g'oyalarning keng tarqalishi natijasida ozodlikdan mahrum qilish jazosi mustaqil va asosiy jazo turi sifatida shakllandi.

Bu davrdagi mutafakkirlar, jumladan, *Chezare Bekkaria* va *Jeremi Bentam* singari olimlar o'lim jazosi va qiynoqlardan ko'ra, qamoq jazosini adolatliroq va samaraliroq deb hisoblashgan.

Italiyalik faylasuf va huquqshunos *Chezare Bekkarianing* 1764-yilda nashr etilgan "*Jinoyatlar va jazolar haqida*" (*Dei delitti e delle pene*) asari ma'rifatparvarlik davrining eng muhim hujjatlari-dan biri hisoblanadi.

Ch.Bekkaria o'z asarida quyidagi g'oyalarni ilgari surgan:

Qiynoqlarga qarshilik. Uning fikricha, qiynoqlar adolatsizlikning bir ko'rinishi bo'lib, ular aybsiz insonni aybdor qilishi, kuchsiz va aybsiz insonni aybni tan olishga majburlashi mumkin.

O'lim jazosiga qarshilik. Ch.Bekkaria o'lim jazosini davlatning inson hayotiga bo'lgan mutlaq hokimiyati sifatida qabul qilmagan. Uning fikricha, o'lim jazosi jinoyatchilikning oldini olishda unchalik samarali emas. Uning o'rniga uzoq muddatli va qattiq qamoq jazosi samaraliroqdir, chunki u odamlarga jazoning muqarrarligini ko'rsatib turadi.

Qonuniylik tamoyili. Har qanday jazo qonun asosida, sud tomonidan belgilanishi kerak.

Jazoning muqarrarligi. Jinoyat uchun jazoning og'irligi emas, balki uning muqarrarligi jinoyatchilikning oldini olishda muhimroq [2].

Shu bilan birga, ingliz faylasufi va huquqshunosi *Jeremi Bentam* ham tarixda "utilitarizm"

nazariyasining asoschisi sifatida tanilgan. Uning fikricha, har qanday qonun yoki jazo "maksimal darajada baxtni ko'paytirish"ga qaratilgan bo'lishi kerak.

Bentam qamoqxonalarni isloh qilish tarafdori bo'lgan va "*Panoptikon*" konsepsiyasini taklif qilgan.

"Panoptikon" konsepsiyasining mohiyati shundaki, bu loyihada qamoqxona markazda joylashgan bir minoradan iborat bo'lib, u yerdan barcha kameralar kuzatib turiladi. Mahkumlar esa kuzatilayotganini his qiladi, ammo nazoratchilarni ko'ra olmaydi. Bu esa mahkumlarda o'zini o'zi nazorat qilish mexanizmini shakllantirishga yordam beradi.

Bentam uchun qamoq jazosining asosiy maqsadi jazolash emas, balki jinoyatchini qayta tarbiyalash va uni jamiyatga qaytarishdan iborat bo'lgan. U qamoqxonalarda mehnat, ta'lim va diniy tarbiyani joriy etishni taklif qilgan [3].

Chezare Bekkaria va *Jeremi Bentam* jinoyat huquqi sohasidagi inqilobiy g'oyalari bilan XIX asrdan keyingi jinoyat ijroiya tizimi rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan mutafakkirlardir.

Bekkarianing fikricha, jinoyatning oldini olishning eng samarali yo'li jazoning muqarrarligidir, uning shafqatsizligi emas. U o'lim jazosi va qiynoqlarga qat'iy qarshi chiqib, bu jazolarning adolatsiz va samarasiz ekanligini isbotladi. Uning asosiy g'oyasi shundan iboratki, jinoyat uchun tayinlangan jazoning og'irligi emas, balki uning muqarrar ekanligi jamiyatda tartib o'rnatishning asosiy kafolatidir.

Bentam esa bu g'oyani yanada kengaytirib, jinoiy jazoning asosiy maqsadi jazolash emas, balki qayta tarbiyalash va jamiyatga foyda keltirish ekanligini ilgari surdi. Uning "*Panoptikon*" konsepsiyasi zamonaviy qamoqxonalarni tizimini takomillashtirish uchun asos bo'ldi va nazorat hamda tartib-intizom orqali mahkumlarning o'zini o'zi nazorat qilish his-tuyg'ularini shakllantirish mumkinligini ko'rsatdi.

Umuman olganda, bu ikki olimning qarashlari jinoiy jazolarni insonparvarlashtirishga, ularni faqatgina jazolash vositasi emas, balki jamiyatni

himoya qilish va jinoyatchini qayta ijtimoiylashtirish mexanizmi sifatida ko'rib chiqishga undadi. Ularning g'oyalari zamonaviy jinoyat-ijroiya qonunchiligining asosini tashkil etgan.

Shu ma'noda, ozodlikdan mahrum qilish jazosini qo'llash faqat jazolash vositasi emas, balki jamiyat xavfsizligini ta'minlash, mahkumni isloh qilish va uning qayta jinoyat sodir etish ehtimolini kamaytirishga qaratilgan ijtimoiy-

huquqiy mexanizm sifatida qaralishi lozim. Demak, bu institut nafaqat huquqiy, balki ma'naviy va tarbiyaviy ahamiyatga ham ega bo'lib, uni takomillashtirish jinoyatchilikka qarshi samarali kurashda muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan manbalar

1. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – T.: Adolat, 1995.
2. Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях. – Милан, 1764. – С. 21–22.
3. Bentam J. “Panoptikon” konsepsiyasi. – Krichiev, 1787.

SHAXSNI JINOIY JAVOBGARLIKKA TORTISH YOKI HUKMNI IJRO ETISH INSTITUTINING MILLIY VA XALQARO HUQUQDA AMALGA OSHIRILISHINING DOLZARB MUAMMOLARI

Nasrullayev Firdavs Suxrobovich

Jamoat xavfsizligi universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish yoki hukmni ijro etish maqsadida ushlab berish (ekstraditsiya) institutining huquqiy asoslari tahlil etilgan. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, Jinoyat va Jinoyat-protsessual kodekslari normalari, Minsk va Kishinyov konvensiyalari hamda ikki tomonlama shartnomalar amaliyoti o'rganilgan. Ekstraditsiya sohasida qonunchilikdagi ziddiyatlar va maxsus qonun yo'qligi kabi muammolar ko'rsatilgan. Muallif milliy va xalqaro huquq normalarini uyg'unlashtirish zarurligini ilmiy asoslab, takomillashtirish bo'yicha amaliy takliflar bergan.

Kalit so'zlar: ekstraditsiya, xalqaro huquqiy hamkorlik, jinoyat-protsessual huquq, milliy qonunchilik, inson huquqlari, Minsk konvensiyasi, Kishinyov konvensiyasi, huquqiy kafolatlar.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ИНСТИТУТА ПРИВЛЕЧЕНИЯ К УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ИЛИ ИСПОЛНЕНИЯ ПРИГОВОРА В НАЦИОНАЛЬНОМ И МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

Аннотация. В статье проанализированы правовые основы института выдачи (экстрадиции) лица для уголовного преследования или исполнения приговора. Изучены нормы Конституции, Уголовного и Уголовно-процессуального кодексов Узбекистана, Минская и Кишинёвская конвенции, а также практика двусторонних договоров. Выявлены такие проблемы, как противоречия в законодательстве и отсутствие специального закона об экстрадиции. Автор научно обосновывает необходимость гармонизации национальных и международных норм и выдвигает практические предложения по совершенствованию данного института.

Ключевые слова: экстрадиция, международное правовое сотрудничество, уголовно-процессуальное право, национальное законодательство, права человека, Минская конвенция, Кишинёвская конвенция, правовые гарантии.

TOPICAL ISSUES IN THE IMPLEMENTATION OF THE INSTITUTION OF CRIMINAL LIABILITY OR EXECUTION OF SENTENCES IN NATIONAL AND INTERNATIONAL LAW

Abstract. The article analyzes the legal foundations of the institution of extradition for criminal prosecution or execution of a sentence. It examines the provisions of the Constitution, the Criminal and Criminal Procedure Codes of Uzbekistan, the Minsk and Chisinau Conventions, as well as the practice of bilateral treaties. The study highlights problems such as contradictions in legislation and the absence of a special extradition law. The author scientifically substantiates the need to harmonize national and international norms and puts forward practical recommendations for improving this institution.

Keywords: extradition, international legal cooperation, criminal procedure law, national legislation, human rights, Minsk Convention, Chisinau Convention, legal guarantees.

Zamonaviy dunyoda jinoyatchilik muammosi faqat ayrim davlatlar uchun emas, balki butun insoniyat uchun xavf tug'dirmoqda. Bugunga kelib jinoyatchilikning yangidan yangi turlarining paydo bo'lishi, xususiyatining murakkablashuvi munosabati bilan davlatlarning jinoyatchilikka qarshi kurash borasidagi hamkorligi masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

So'nggi yillarda ayrim davlat hududida jinoyat sodir etib, keyinchalik boshqa davlatlarda panoh topayotgan ayblanuvchilar soni tobora ortib bormoqda. Respublikamiz miqyosida ham qidiruv e'lon qilingan shaxslar soni yil sayin ortayotgani statistik ma'lumotlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan: 2022-yilda **13 119 nafar**, 2023-yilda **15 924 nafar**, 2024-yilda **17 180 nafar**, shuningdek, 2025-yilning 7 oyi mobaynida **12 457 nafar** shaxsga nisbatan qidiruv e'lon qilingan [1]. Ushbu raqamlar dinamikasi mamlakatning jinoyatchilikka qarshi kurash va uning profilaktikasi yo'nalishida boshqa davlatlar bilan xalqaro hamkorligining naqadar dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Jinoyat ishlari bo'yicha huquqiy yordam ko'rsatish doirasida davlatlarning jinoyatchilikka qarshi kurashdagi xalqaro hamkorlik shakllardan biri ekstraditsiyadir. Davlatlarning ekstraditsiya sohasidagi hamkorligi zamonaviy xalqaro jinoyat huquqi bilan tartibga solinadigan sohalardan biri hisoblanadi. Har qanday jinoyat uchun jazo muqarrar bo'lishi prinsipi xalqaro jinoyat huquqida ilgari surilgan qat'iy qoida sifatida qaraladi. Shu bois, mazkur prinsipni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan qoidalarni belgilash va tartibtaomillarni soddalashtirish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biridir.

Biroq, davlatlar o'rtasida jinoyatchilikka qarshi kurashish jarayonida tartib-qoidalarni ishlab chiqish oson kechmaydi, chunki bu jarayonda davlatlarning suveren manfaatlari to'qnashadi va ular ko'p hollarda mazkur masalaga turlicha yondashadilar. Ekstraditsiya instituti doimiy ravishda takomillashib boradi, bunday hamkorlik esa xalqaro munosabatlarning rivoj-

lanishiga xizmat qiladi [2; 33–34 - b.].

Sodir etgan jinoyati uchun jazoga tortilishi lozim bo'lgan shaxslarni topshirish jinoyatchilikka qarshi kurashda davlatlar hamkorligining samaradorligini oshiruvchi vosita hisoblanib, mintaqaviy hamda ikki tomonlama davlatlararo hamkorlik darajasida muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, MDHga a'zo davlatlarning huquqni muhofaza qiluvchi organlari o'rtasidagi asosiy hamkorlik shakllariga qo'shma tergov va tezkor-qidiruv harakatlarini amalga oshirish, so'rov va iltimoslarni bajarish, xalqaro tashkilotlar doirasida hamkorlik qilish bilan bir qatorda quyidagilar kiradi:

- shaxslarni jinoiy javobgarlikka tortish, hukmni ijro etish hamda jazoni o'tashi uchun mahkumlarni topshirish, tegishli shartnomalarda nazarda tutilgan tartibida;

- ekstraditsiya kelishuviga yo'l qo'yilmagan hollarda, boshqa davlat hududida jinoyat sodir etgan o'z fuqarolarini jinoiy javobgarlikka tortishni ta'minlash.

Har bir davlat jinoyatchilikka qarshi kurashda boshqa davlatlar bilan ko'p tomonlama yoki ikki tomonlama shartnomalar tuzadi. Ushbu shartnomalarda ekstraditsiya instituti xalqaro jinoyat huquqining eng muhim institutlaridan biri sifatida alohida o'rin tutadi. Ekstraditsiya to'g'risidagi xalqaro shartnomalarning maqsadi – jinoyat sodir etgan shaxslarning jazodan qochib qutilishiga yo'l qo'ymaslik. Biroq, shunga qaramay, ekstraditsiyani tartibga soluvchi ko'plab xalqaro shartnomalar mavjud bo'lsa-da, ular mukammal emas. Bunga yaqqol dalil sifatida bugungi kunda ekstraditsiya sohasida yagona xalqaro standartlarning mavjud emasligini ko'rsatish mumkin.

Shu tariqa, ekstraditsiya instituti davlatlar o'rtasidagi xalqaro hamkorlik sohasida birlashtiruvchi vazifalarni bajaradi, jinoyat-protsessual sohada davlatlarning xalqaro majburiyatlarni amalga oshirishida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Davlatlar o'rtasida jinoyat ishlari bo'yicha huquqiy hamkorlikning yetarli darajada emasligi jinoyatchilar tomonidan qonun buzilishga sabab

bo'lib, ularga bir davlatda jinoyat sodir etib, keyin boshqa davlat hududida yashirinishi va shu orqali jinoiy jazodan qutilib qolishi holatlari kuzatilmoqda. Ayrim hollarda esa ularning jinoiy faoliyatini davom ettirishga ham sharoit yaratilmoqda.

Ekstraditsiya tartib-qoidalarining murakkabligi, asosan, milliy qonunchilikning mukammal emasligi yoki tegishli normalarning yo'qligi, xalqaro va milliy huquq normalarini qo'llashdagi muammolar, fuqarolik va boshqa omillar bilan bog'liq. Shu bilan birga, jinoyatchilikning nafaqat milliy, balki xalqaro xavfsizlik asoslariga ham tahdid solayotganligi vaziyatni yanada og'irlashtirmoqda [3; 158-b.].

Hozirgi kunga kelib, shaxsni topshirish institutining o'rni ortib bormoqda. Bu esa ushbu sohada davlatlarning faoliyati kuchayib borayotganidan dalolat beradi. Yangi qonunlar qabul qilinmoqda, xalqaro shartnomalar tuzilmoqda, xalqaro tashkilotlar tomonidan rezolyutsiyalar qabul qilinmoqda, sud amaliyoti esa tobora kengayib bormoqda.

Hozirgi vaqtda ekstraditsiya muammolarini tadqiq etishning maqsadga muvofiqligi jinoyat-protsessual qonunchilikdagi bo'shliqlarni bartaraf etish, huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirish hamda xalqaro huquq talablari va standartlariga muvofiqlashtirish zarurati bilan belgilanadi. Shu bilan birga, ayni paytda ekstraditsiyaga oid ko'plab masalalar yetarlicha o'rganilmagan, mazkur institutning nazariy tushunilishi va uning huquqiy normalarini amaliy jihatdan to'g'ri qo'llash bilan bog'liq ko'plab dolzarb muammolar hal etilmay qolmoqda.

Topshirish instituti – xalqaro shartnomalar va xalqaro huquqning umume'tirof etilgan prinsip va normalari asosida ayblanuvchi yoki sudlangan shaxsni uning hududida bo'lib turgan davlatdan boshqa davlatga jinoiy javobgarlikka tortish yoki hukmni ijro etish uchun topshirish [4; 45-46- b.].

Shuni ta'kidlash joizki, ayrim davlatlar tegishli Yevropa Konvensiyalari ishtirokchisi bo'lsalar-da, ko'pincha so'ragan davlatdan o'z fuqarolarini topshirishni so'rab murojaat qiladilar va shu tariqa Konvensiyaning 6-moddasi – “O'z fuqarolarini

topshirish” qoidalarini inkor etadilar. Bunday amaliyot xalqaro huquqning asosiy prinsiplariga zid bo'lib, unga ko'ra davlat o'z zimmasiga olgan shartnoma-huquqiy majburiyatlarga rioya etishi shart.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, davlatlarning jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasidagi hamkorligida samarali yutuqlar mavjud bo'lishiga qaramay, xalqaro jinoyatga oid adolatning muhim institutlaridan biri bo'lgan ekstraditsiyani amaliy tatbiq etishda yagona yondashuv mavjud emas.

Tarixdan ma'lumki, shaxsni topshirish institutining shakllanishi xalqaro huquq taraqqiyoti bilan yonma-yon ravishda kechgan bo'lib, barcha tarixiy davrlarni qamrab oladi. Ekstraditsiya instituti jahon hamjamiyatida xalqaro xavfsizlik tizimini barpo etish zarurati paydo bo'lishidan ancha oldin ma'lum bo'lib, insoniyat tinchligi va xavfsizligiga qarshi jinoyatlarning oldini olish vazifalarini hal etishga qaratilgan.

Ekstraditsiya amaliyoti mavjudligi dalil sifatida miloddan avvalgi 1296 (1278) yilda Misr fir'avni Ramzes II bilan xetlar podshosi Xettushil III o'rtasida tuzilgan shartnomani ko'rsatish mumkin. Unda “agar kimdir Misrdan qochib, xetlar yurtiga borsa, xetlar podshosi uni ushlab qolmaydi, balki Ramzes yurtiga qaytarib beradi” deb qayd etilgan. Shartnoma matnidan ko'rinib turibdiki, bu holatda faqat jinoyat sodir etgan shaxslar emas, balki xetlar mamlakatidan Misr talab qilgan har qanday shaxs topshirilishi nazarda tutilgan [5; 87- b.].

Qadimgi Yunon davrida afinaliklar Make-doniya podshosi Filippga uning hayotiga suiqasd qilgan shaxslarni topshirishga rozi bo'lganlari, axeyliklar esa Spartaga uning bir qishlog'i hujum qilgan fuqarolarini topshirmagan taqdirda ittifoqni buzish bilan tahdid qilganlari ma'lum.

Biroq, quldorlik davrida davlatlar o'rtasidagi parokandalik va raqobat sabab ekstraditsiya instituti juda kam qo'llanilgan bo'lsa, feodalizm davridan boshlab va keyinchalik ekstraditsiya to'g'risidagi shartnomalar soni ortib bordi hamda siyosiy sabablarga ko'ra ta'qib qilinayotgan

shaxslarni (*so'ralayotgan davlat hududida boshpana berilgan shaxslarni*) va o'z fuqarolarini topshirmaslik prinsiplari mustahkamlandi [6; 48-b.].

Xalqaro huquq qoidalariga muvofiq, topshirish tegishli davlatlar o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida amalga oshiriladi. Bu ikki tomonlama shartnoma yoki ko'p tomonlama konvensiya bo'lishi mumkin, unda ham so'rovchi ham so'ralayotgan davlat ishtirokchi bo'lishi shart. Yevropa tizimiga asoslangan topshirish haqidagi xalqaro normalar Yevropa Kengashi tomonidan 1957-yilda qabul qilingan. Jinoyatchilarni topshirish to'g'risidagi Yevropa Konvensiyasida mustahkamlangan bo'lib, keyinchalik BMT Bosh Assambleyasining 1990-yil 14-dekabrdagi rezolyutsiyasi bilan qabul qilingan Topshirish to'g'risidagi namunaviy shartnomaning asosini tashkil etgan. Topshirish masalalari, shuningdek, 1993-yil 22-yanvardagi Minsk [7] hamda 2002-yil 07-oktyabrdagi Kishinyov [8] MDH doirasida imzolangan Fuqarolik, oila va jinoyat ishlari bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risidagi konvensiyalari bilan tartibga solingan.

Xalqaro shartnomalarning muqaddimalarida qayd etilishicha, shartnoma tuzuvchi davlatlar suverenitetga hurmat, teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik, bir-birining ichki ishlariga aralashmaslik hamda xalqaro huquqning boshqa normalari asosida quyidagi maqsadlarga erishishga intiladilar:

- jinoyatchilikka qarshi kurash sohasida hamkorlikni mustahkamlash va kengaytirish;
- jinoyatchilikka qarshi kurashda qo'shma sa'y-harakatlarni samaraliroq qilish;
- shaxsni topshirish jarayonini huquqiy jihatdan muvofiqlashtiradigan ikki tomonlama mexanizmlarni shakllantirish orqali sud-huquq tizimi samaradorligini oshirishga xizmat qilish [9].

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida ekstraditsiya sohasidagi masalalarni tartibga solingan bo'lib, tegishli topshiriq normalari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida, Jinoyat va Jinoyat-protsessual kodekslarida hamda davlatlar o'rtasida tuzilgan ikki tomonlama shartnomalarda aks ettirilgan.

Shu bilan birga, fikrimizcha, amaldagi jinoyat-protsessual qonunchilikni yanada takomillashtirish zarurati mavjud. Bizningcha, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 603-moddasi "*O'zbekiston Respublikasi hududida bo'lgan shaxsni xorijiy davlatga ushlab berishni rad etish*"ga qo'shimcha sifatida "agar so'rovchi davlat sirini tashkil etuvchi ma'lumotlarga ega bo'lgan shaxsni nisbatan yuborilgan bo'lsa, uning topshirilishiga yo'l qo'yilmaydi" degan mazmundagi normani kiritish zarur. Chunki bunday ma'lumotlarni oshkor etish davlatning suvereniteti, xavfsizligi va boshqa manfaatlariga jiddiy zarar yetkazishi mumkin [10; 54-b.].

Normativ-huquqiy hujjatlar hamda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilgan holda shuni ta'kidlash mumkinki, hozirgi kunda ekstraditsiya institutida qator hal etilmagan muammolar mavjud. Jumladan, ekstraditsiyaning huquqiy tabiatiga oid yondashuvlar turlicha bo'lib, uning mazmunini bir xilda talqin qilish mumkin emas. Ayrim olimlar jinoyatchilarni topshirish jarayonini ma'muriy tabiatga ega deb baholaydilar, chunki amaliyotda bu ko'p hollarda sud tomonidan emas, balki hukumat yoki vakolatli davlat organlari tomonidan qabul qilinadi. Shu bois, mazkur institutni ma'muriy-huquqiy yoki davlat huquqi sohasiga mansub deb qarash asosli hisoblanadi. Biroq, ekstraditsiyaning jinoyat-protsessual huquq doirasida o'rganilishi ham muhim, zero shaxsni boshqa davlatga topshirish muayyan protsessual qoidalar va huquqiy kafolatlarga rioya etilgan holda ijro etilishi lozim. Shuningdek, ayrim nazariyalarda ekstraditsiya jinoyat huquqining jazoni ijro etish instituti bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida ham izohlanadi, chunki sud hukmining ijrosini ta'minlash vositalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Yevropa mamlakatlari amaliyotida ekstraditsiya masalasi yuzasidan qaror qabul qilish, odatda, sud hokimiyati vakolatiga kiradi va bu vazifa asosan umumiy yurisdiksiyaga ega jinoyat sudlari tomonidan amalga oshiriladi. Biroq, ayrim davlatlar jinoyatchilarni topshirish bilan bog'liq nizolarni hal etish uchun maxsus vakolatga ega sud tuzilmalarini – ekstraordinar sudlarni shakl-

lantirishni huquqiy jihatdan maqbul yo'l sifatida baholaydilar. Shu bois, xalqaro adliya tizimida bunday sud organlarini joriy etishning huquqiy ahamiyati va maqsadga muvofiqligini ilmiy hamda amaliy jihatdan chuqur tahlil etish talab etiladi.

Ekstraditsiya institutining xalqaro shartnomalar va davlatlarning milliy qonunchiligida aniq ta'rifi mavjud emas. Xususan, "ekstraditsiya" atamasi qonunchilikda huquqiy jihatdan belgilab qo'yilmagan, shuningdek, "jinoyat ishlari bo'yicha huquqiy yordam", "jinoyatchi shaxsni topshirish", "hukm qilingan shaxsni berish" kabi tushunchalarni huquqiy ta'riflari shakllantirilmagan. Bu holat ekstraditsiya institutining murakkab va dolzarb huquqiy muammo sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Ayniqsa, masala yuqori davlat lavozimli shaxslarining xalqaro huquqiy javobgarligi bilan bog'liq bo'lgan hollarda uning nazariy va amaliy ahamiyati keskin ortadi.

Ekstraditsiya masalalari turli sohaviy qonunlar bilan tartibga solinadigan davlatlarda huquqiy normalarning takrorlanishi kuzatiladi. Biroq, shu bilan birga, ekstraditsiyadan bosh tortish uchun huquqiy asoslarga oid qator muhim qoidalar nazarda tutilmagan. Shu munosabat bilan ekstraditsiya masalalarini yagona tartibda belgilash maqsadga muvofiqdir. Bu muayyan bir sohaviy

qonunchilik yoki maxsus "Ekstraditsiya to'g'risida"gi qonun bilan tartibga solinishi lozim.

Bundan tashqari, namunaviy ekstraditsiya shartnomalari ushbu masalaga o'xshash yondashuvni qo'llash imkonini yaratadi. Natijada, bu yo'nalishda yagona huquqiy standartlarni shakllantirish imkoniyati paydo bo'ladi, bu esa amaliyotda ekstraditsiyani ta'minlash jarayonida turli nizo va muammolarning oldini olishga xizmat qiladi. Hozirgi kunda xalqaro huquqda barcha davlatlar ishtirokini nazarda tutuvchi universal xalqaro shartnoma (konvensiya) mavjud emas.

Ekstraditsiya munosabatlarini huquqiy tartibga solish, ko'p hollarda, ikki tomonlama xalqaro shartnomalarga tayanadi. Shu bilan birga, ayrim vaziyatlarda bunday kelishuvlar mavjud bo'lmagan holda masala milliy qonunchilik asosida hal qiladi. Bizningcha, ekstraditsiya sohasidagi qoidalarni unifikatsiya qilish muammosi BMT doirasida universal xarakterga ega bo'lgan maxsus konvensiya qabul qilish orqali yechimini topishi mumkin. Bunday xalqaro hujjat davlatlarning milliy qonunchiligini yanada takomillashtirish va bir xil qoidalar asosida muvofiq-lashtirish imkonini yaratadi.

Foydalanilgan manbalar

1. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi ma'lumotnomasi.
2. Tankiyev D.T., Xusainov O.B. Ekstraditsiyani amalga oshirish jarayonida inson huquqlarini himoya qilish mexanizmlari // Abay nomidagi QazNPU xabarchisi. "Xalqaro hayot va siyosat" seriyasi. – 2022. – №4 (71). – 33–34-b.
3. Сафаров Н.А. Экстрадиция в международном уголовном праве: проблема теории и практики. – Москва, 2015. – 158 с.
4. Шабунин А.В. Экстрадиция в международном праве: правило двойного вменения // Вестник международного права. – 2020. – №3. – С.45–46.
5. Кузнецов Д.В. Развитие международного права XX в.: Монография. – Москва, 2001. – 87 с.
6. Кучухидзе С.Т. Некоторые вопросы исторического развития института экстрадиции // Московский журнал международного права. – 2007. – №4. – 48 с.
7. Fuqarolik, oila va jinoyat ishlari bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risidagi Minsk konvensiyasi (22.01.1993) // <https://lex.uz/docs/2741652>.
8. Fuqarolik, oila va jinoyat ishlari bo'yicha huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to'g'risidagi Kishinyov konvensiyasi (07.10.2002) // <https://lex.uz/ru/docs/4905558>.
9. Европейская конвенция о выдаче (Париж, 13 декабря 1957 года) // <https://rm.coe.int/16800645eb>.
10. Воложенкина В.М. Выдача в российском уголовном процессе // Юрлитинформ. – 2017. – №5. – 54 с.

OZODLIKNI CHEKLASH TARIQASIDAGI JAZONI IJRO ETISH TARTIBI (MASOFADAN TURIB NAZORAT QILISH MISOLIDA)

Axmedov Abrorjon Anvarjonovich
Kriminologiya tadqiqot instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ozodlikni cheklash jazosi qo'llanilgan shaxslarga jazoni o'tash tartibi va shartlarini belgilab beruvchi masalalar hamda bu boradagi horijiy tajribalar bayon etilgan. Alohida e'tibor ozodlikni cheklash jazosi qo'llanilgan shaxslarni masofadan turib nazorat qilish amaliyoti bilan bog'liq huquqiy masalalarni yoritishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: ozodlikni cheklash tariqasidagi jazo choras, qonun hujjatlari, JK, JIEM, cheklovlar, sud, jinoiy jazo, mahkum, elektron braslet.

ПОРЯДОК ИСПОЛНЕНИЯ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ОГРАНИЧЕНИЯ СВОБОДЫ (на примере дистанционного контроля)

Аннотация. В данной статье изложены вопросы, определяющие порядок и условия отбывания наказания лицами, к которым применено наказание в виде ограничения свободы, а также зарубежный опыт в этой области. Особое внимание уделяется освещению правовых вопросов, связанных с практикой дистанционного наблюдения за лицами, к которым применено наказание в виде ограничения свободы.

Ключевые слова: мера наказания в виде ограничения свободы, законодательство, УК, УИН, ограничения, суд, уголовное наказание, осужденный, электронный браслет.

THE PROCEDURE FOR EXECUTING PUNISHMENT IN THE FORM OF RESTRICTION OF FREEDOM (using remote monitoring as an example)

Abstract. This article sets out the issues that determine the procedure and conditions for serving a sentence by persons to whom a sentence in the form of restriction of freedom has been applied, as well as foreign experience in this area. Particular attention is paid to covering legal issues related to the practice of remote monitoring of persons to whom a sentence in the form of restriction of freedom has been applied.

Keywords: punishment in the form of restriction of freedom, legislation, Criminal Code, UIN, restrictions, court, criminal punishment, convicted person, electronic bracelet.

Bugungi kunda jamoat xavfsizligini ta'minlashda jinoyat uchun javobgarlik muqarrarligini ta'minlash, qayta jinoyat sodir etilishining oldini olish, jazo ijrosi ustidan samarali nazorat mexanizmini o'rnatish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Ozodlikni cheklash tariqasidagi jazo shaxsni jamiyatdan batamom ajratmagan holda ijro etiladigan asosiy jazo turlaridan biri hisoblanadi. Ozodlikni cheklash jazo tizimida nisbatan yangi chora hisoblanadi. Ushbu jazo choras O'z-

bekiston Respublikasining 2015-yil 10-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlari o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'RBQ-389-son qonuni asosida joriy etilgan.

Majburiy jamoat ishlari tariqasidagi jazo jinoyatchi shaxslarga nisbatan asosiy jazo turlaridan biri sifatida xalqaro huquq normalariga mos kelishi bilan xarakterli bo'lib, sudlar tomonidan ijtimoiy-foydali ishlarni bajarishda ozodlikni cheklash yoki ozodlikdan mahrum qilish tariqasida jazolarga muqobil tarzda tayinlanadi.

Ta'kidlash lozimki, ushbu jazo chorasi bugungi kunda AQSH, Argentina, Armaniston, Belarus, Eron, Gruziya, Ispaniya, Litva, Moldova, Niderlandiya, Norvegiya, Ozarbayjon, Polsha, San-Marino, Serbiya, Tojikiston, Turkmaniston, Turkiya, Xitoy, Shveysariya va Shvetsiya kabi davlatlarda keng va muvaffaqiyatli qo'llanib kelinmoqda [1].

Ayni damda xorijiy mamlakatlar tajribasidan kelib chiqib, ozodlikni cheklashni qo'llashning uch modelini ajratish mumkin: shaxs jamiyatdan ajratib qo'yiladi (Ukraina); shaxs jamiyatda qoladi (Rossiya); aralash (Belarus).

Xususan, Ukraina JKning 61-moddasiga muvofiq, ozodlikni cheklash jazosi shaxsni ochiq turdagi JIEMlarida saqlashdan iborat bo'lib, bunda shaxs mehnatga jalb qilingan holda uning ustidan nazorat o'rnatiladi.

Shu singari qoidalar Gruziya JKning 47-moddasi, Tojikiston JKning 54-moddasi hamda Ozarbayjon JKning 53-moddasida o'z aksini topgan. Niderlandiya JKning 32-moddasida esa, ozodlikni cheklash qo'shimcha jazo chorasi sifatida shaxsni davlat axloq tuzatish uylariga joylashtirishni ko'zda tutadi.

Ikkinchi model xorijiy mamlakatlarda keng yoyilgan bo'lib, unga muvofiq shaxs jamiyatda saqlab qolinadi. Masalan, Rossiya Federatsiyasi JKning 53-moddasida aynan shunday tartib belgilangan. Polshada esa, muayyan cheklovlar bilan bir qatorda asosiy e'tibor majburiy mehnat – sud tomonidan ko'rsatilgan ishlarni bajarish majburiyatini yuklashga qaratilgan (Polsha JKning 34-36-m.). Ozodlikni cheklash jazosiga nisbatan shu kabi yondashuvni Litva JKning 48-moddasida ham kuzatishimiz mumkin. Ispaniya JKning 48-moddasida esa, ozodlikni cheklashga hukm qilingan shaxsning muayyan joyda bo'lish yoki tashrif buyurish huquqi cheklanishi belgilangan. Norvegiya JKning 33-paragrafida esa, muayyan hududlarda bo'lish cheklanadi.

Eronning "Islom jinoiy jazolari to'g'risida"gi qonuni 20-moddasiga muvofiq, ozodlikni cheklash jazosi orqali ijtimoiy huquqlardan to'liq yoki qisman mahrum etish hamda yashash joyini

tanlash huquqini cheklash nazarda tutiladi. Turkmaniston, Gruziya, Armaniston, Moldova, Serbiyada esa, voyaga yetmaganlarga nisbatan ozodlikni cheklash jazosini tayinlashda muayyan cheklovlar nazarda tutilgan.

Uchinchi modelga misol sifatida Belarus JKning 55-moddasini ko'rsatish mumkin. Xususan, unga ko'ra, ozodlikni cheklash jazosi ochiq turdagi JIEMlarida o'taladi. Shu bilan birga, aybdorning shaxsi, jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasi hamda doimiy yashash joyining mavjudligini hisobga olib, shaxs ozodlikni cheklash jazosini JIEMga jo'natilmasdan o'tashi mumkin. Shu singari normalar Turkiya JKning 21–22-moddalari hamda Shvetsiya JKning 28-bobida ham nazarda tutilgan [2].

O'zbekiston Respublikasida ozodlikni cheklash jazosining ikkinchi modeli joriy etilgan. Xususan, yuqoridagi Qonun asosida JKning 43-moddasida ko'rsatilgan jazo tizimiga "d1" band bilan ozodlikni cheklash jazosi ham kiritilib, ushbu Kodeksning 481va 841-moddalariga alohida jazo sifatida uning tushunchasi, qo'llash asoslari kabi masalalar belgilab qo'yildi [3].

Ozodlikni cheklash – bu sud tomonidan mahkumga nisbatan yashash joyini u yoki bu sabab bilan tark etishni butunlay taqiqlashdan yoki sutkaning muayyan vaqtida yashash joyidan chiqishini cheklashdan iborat bo'lgan jazo turidir.

Ozodlikni cheklash asosiy jazo chorasi sifatida quyidagi muddatlarda qo'llaniladi:

a) katta yoshdagilarga nisbatan – bir oydan besh yilgacha (JK 481m.);

b) voyaga yetmaganlarga nisbatan – olti oydan ikki yilgacha (JK 841m.).

Ushbu jazo turi mahkum yashaydigan joyidagi ichki ishlar organlarining jazolarni ijro etish inspeksiyalari yoki sud belgilaydigan organlar nazorati ostida o'taladi. Jazo muddati mahkum jazolarni ijro etish inspeksiyasi tomonidan hisobga olingan kundan boshlab hisoblanadi. Mahkum uzrli sabablarisiz o'zboshimchalik bilan yashash joyida bo'lmagan vaqti ozodlikni cheklash muddatiga qo'shib hisoblanmaydi.

Ozodlikni cheklash, uni mahkumning yashash joyida o'tash shartlari sodir etilgan qilmishning xususiyati va sud chiqargan qarorni ijro etishdan bo'yin tovlashning oldini olish hisobga olingan holda sud tomonidan belgilanadi.

Qo'llanilayotgan taqiqning, ya'ni cheklashning xususiyatlarini inobatga olgan holda quyidagi qo'shimcha cheklashlar yuklanishi mumkin:

- muayyan joylarga bormaslik;
- ommaviy va boshqa tadbirlarda ishtirok etmaslik;
- muayyan faoliyat bilan shug'ullanmaslik;
- muayyan buyumlarga ega bo'lmaslik yoki ularni o'zida saqlamaslik;
- transport vositasini boshqarmaslik;
- mahkumlarni nazorat qiluvchi organning roziligisiz yashash joyini, ish va (yoki) o'qish joyini o'zgartirmaslik;
- tegishli ma'muriy hududdan tashqariga chiqmaslik;
- aloqa vositalaridan, jumladan Internetdan foydalanmaslik;
- alkogolli ichimliklar iste'mol qilmaslik.

Ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoga hukm qilingan shaxs jazolarni ijro etish inspeksiyasi ruxsatisiz muayyan vaqtda yashash joyidan ketishi, tegishli ma'muriy hudud doirasida joylashgan ma'lum joylarga borishi yoxud tegishli ma'muriy hudud doirasidan chiqishi, shuningdek, yashash joyini o'zgartirishi taqiqlanadi.

Shaxs ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoni o'tashdan qasddan bo'yin tovlab, o'z zimmasiga yuklatilgan majburiyatlarni bajarmagan taqdirda sud ozodlikni cheklash jazosining o'talmay qolgan muddatini boshqa turdagi jazo bilan almashtirishi mumkin.

Ta'kidlab o'tish joizki, ozodlikni cheklash jazosi harbiy xizmatchilar, chet el fuqarolari, shuningdek O'zbekiston Respublikasida doimiy yashash joyiga ega bo'lmagan shaxslarga nisbatan tayinlanmaydi.

Ozodlikni cheklash jazosi sudning qonuniy kuchga kirgan hukmiga muvofiq amalga oshiriladi. Ushbu jazoga hukm qilingan mahkumlar O'zbekiston Respublikasi qonunlarida va sud

hukmida ko'rsatilgan taqiqlar (cheklashlar) va zimmalariga yuklatilgan majburiyatlardan tashqari O'zbekiston Respublikasi fuqarolari uchun qonunda belgilangan barcha huquqlardan foydalanadilar.

Sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi ozodlikni cheklash jazosiga hukm qilingan mahkumni hisobga qo'yish uchun asos hisoblanadi va mahkumlar hisobini olib borish jurnalida qayd etiladi.

Suddan kelib tushgan hukm nusxasi joylardagi tuman-shahar ichki ishlar organi ro'yxatiga olinib, IIB boshlig'i tomonidan ko'rib chiqilib, uning alohida ko'rsatmasi xizmat (profilaktika) bo'yicha o'rinbosari orqali jazolarni ijro etish inspeksiyasiga, nusxasi hududiy profilaktika (katta) inspektoriga tegishli chora-tadbirlarni belgilash maqsadida beriladi.

Shu kunning o'zida mahkum hisobga olish jurnalida qayd etilib, unga nisbatan yig'majild ochiladi. Yig'majildning tartib raqami hisobga olish jurnalida qayd etilgan tartib raqamiga mos bo'lishi kerak. Yig'majild ochilgandan keyin mahkumga ma'lumot varaqasi va qo'riqchi varaqasi to'ldiriladi. To'ldirilgan ma'lumot varaqasi va qo'riqchi varaqalarining nusxasi shaxsiy yig'majildga tikib qo'yiladi.

Ozodlikni cheklash tariqasidagi jazo turi hukm qilingan mahkumga jazoni o'tash tartibi va shartlari tushuntirilib, yuklatilgan taqiqlar (cheklashlar) va majburiyatlarni bajarmagan taqdirda jazoning o'talmay qolgan muddati jazoning boshqa turi bilan almashtirilishi haqida sudga taqdimnoma kiritilishi haqida ogohlantirilib, undan tilxat olinadi.

Ozodlikni cheklash jazosini ijro etish tartibi va shartlari JIKga yangidan kiritilgan 81-bobdagi 441, 442, 443, 444-moddalarda belgilab qo'yildi va ushbu moddalarda ozodlikni cheklash jazosini o'tash tartibi, uning muddatini hisoblash va shartlarini buzganlik uchun javobgarlik holatlari ko'rsatilgan.

Ozodlikni cheklash jazosini ijro etish tartibi. JIKning 441-moddasi hamda "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi qonunning 16-moddasiga binoan ozodlikni cheklash jazosini ijro etish mahkum

yashaydigan joydagi tuman va shahar ichki ishlar bo'limining tarkibiy tizimiga kiruvchi jazolarni ijro etish inspeksiyasi tomonidan yoki sud belgilaydigan, mahkumlarning sud belgilangan taqiqlarga (cheklashlarga) rioya etishi ustidan nazoratni amalga oshiruvchi profilaktika (katta) inspektori, tezkor vakillar, patrul-post naryadlari va ichki ishlarining boshqa sohaviy xizmatlari amalga oshiradilar.

Ozodlikni cheklash jazosiga hukm qilingan mahkumni muqim yashash joyida bo'lishi va faqat belgilangan ma'muriy hudud doirasi bo'ylab harakat qilishi Probatsiya va jazolarni ijro etish bo'limi hamda sudda belgilangan taqiqlarga (cheklashlarga) rioya etishi ustidan nazoratni amalga oshiruvchi boshqa organlar tomonidan qat'iy nazorat qilinadi. Mahkum belgilangan hudud doirasidan faqat istisno holatlarda prokurorning sanksiyasi asosida jazolarni ijro etish inspeksiyasi tomonidan beriladigan ruxsatnoma bo'yicha chiqishi mumkin.

Jazolarni ijro etish inspeksiyasi tomonidan ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoga hukm qilingan har bir mahkum bilan suhbat o'tkazilib, ularga jazoni o'tash tartibi, shart-sharoitlari tushuntiriladi. Mahkum ishlaydigan yoki o'qiydigan joylardan mahkumga nisbatan tavsifnomalar so'raladi, lozim bo'lgan paytda ma'muriyat a'zolari bilan uchrashuv o'tkaziladi. Mahkum tomonidan jamoat tartibini buzish holatlari sodir etilganligini aniqlash maqsadida har oyda joylardagi tuman-shahar ichki ishlar bo'limining kartotekasi bilan tanishib boriladi.

JIKning 442-moddasiga ko'ra, ozodlikni cheklash jazosining muddati mahkum yashaydigan joydagi tuman yoki shahar ichki ishlar bo'limlaridagi jazoni ijro etish inspeksiyalarida ro'yxatga qo'yilgan kundan boshlab hisoblanadi hamda u jazo muddati tugagunga qadar ushbu ro'yxatda turadi.

Ayni vaqtda, qonun normalarida ozodlikni cheklash jazosini o'tayotgan mahkumlarning jazo muddati tugamasdan ilgariroq ham ushbu ro'yxatdan chiqarish holatlari belgilangan, jumladan:

- jazoni o'tash muddatidan ilgari shartli

ravishda ozod etilganda;

- jazo yengilrog'i bilan almashtirilganda;
- amnistiya akti qo'llanib, mahkum jazodan ozod etilganda;
- afv etish akti qo'llanib, jazodan ozod etilganda;
- mahkum vafot etganda, ya'ni uning o'limi haqidagi ma'lumotnoma asosida;
- qonunda ko'rsatilgan boshqa asoslarda.

Ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoga hukm qilingan mahkumni hisobdan chiqarish vaqti hamda asosi to'g'risida mahkumlarni hisobga olish jurnaliga va yig'majildga tegishli belgi qo'yiladi.

JIKning 443-moddasida ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoni o'tash tartibi bayon etilgan. Ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoga hukm qilingan shaxs sud tomonidan belgilangan taqiqlarga (cheklashlarga) rioya etish, shuningdek o'zining jazoni o'tashi bilan bog'liq masalalari bo'yicha og'zaki yoki yozma tushuntirishlar berishi uchun chaqiruv bo'yicha Probatsiya va jazoni ijro etish bo'limiga kelishi shart.

Zarurat tug'ilganda ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoga hukm qilingan mahkumga nisbatan elektron braslet va boshqa turdagi kuzatuv vositalari qo'llanishi mumkin. Ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoga hukm qilingan mahkumga nisbatan elektron braslet va boshqa turdagi kuzatuv vositalari faqat sudning ajrimi asosida qo'llaniladi va maxsus dasturiy majmua tizimiga ulab qo'yiladi. Ushbu jazo qo'llanilgan mahkumlarga elektron braslet va boshqa turdagi kuzatuv vositalarini qo'llash uchun tegishli asbob-uskunalar bilan ta'minlash va ularning foydalanishini nazorat qilib borish joylardagi tuman-shahar ichki ishlar organlarining huquqbuzarliklarni oldini olish, navbatchilik qismi, moddiy texnika ta'minoti, axborot markazi, aloqa va boshqa xizmatlari zimmasiga yuklatiladi.

Ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoga hukm qilingan voyaga yetmagan mahkumlar ustidan doimiy nazorat esa profilaktika (katta) inspektorlari hamda voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklar profilaktikasi

inspektorlari bilan hamkorlikda hokimlik, ta'limning boshqaruv organlari, jamoat tashkilotlari hamda mutasaddi organlar ishtirokida amalga oshiriladi [4].

Ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoga hukm qilingan mahkumga nisbatan elektron brasletni qo'llash uchun jazolarni ijro etish inspeksiyasi xodimi elektron brasletni navbatchilik qismidan shaxsan o'zi qabul qilib olib, mahkumga asbob-uskunaga javobgarligini tushuntiradi, uni qo'llash oldidan xavfsizlik choralari va ekspluatatsiya qoidalarini bilan mahkumni yozma ravishda tannishtirib, imzolatgandan keyin qo'llaydi.

Elektron braslet va boshqa turdagi kuzatuv vositalari kecha-kunduz kuzatib borish uchun barcha texnik vositalari joylardagi tuman-shahar ichki ishlar bo'limlarining navbatchilik qismiga o'rnatiladi. Agar mahkum tomonidan majburiyatlar buzilganligi aniqlansa, navbatchi bu haqida zudlik bilan tuman-shahar ichki ishlar bo'limi rahbariga axborot beradi hamda mazkur holatga aniqlik kiritish va uni bartaraf etish choralari ko'radi.

Ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoga hukm qilingan mahkum unga nisbatan qo'llanilgan asbob-uskunani nosoz holatga keltirgan taqdirda, hududiy profilaktika inspektori ushbu mahkumdan yetkazilgan moddiy zararni undirish uchun sudga asoslantirilgan da'vo bilan murojaat qiladi.

Ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoga hukm qilingan mahkumga istisno tariqasida ayrim hollarda yashash joyidan ketishga yoki tegishli ma'muriy hudud doirasidan chetga chiqishga ruxsatnoma asosida ruxsat etilishi mumkin. Mahkumning muayyan vaqtda yashash joyidan ketishiga, tegishli ma'muriy hudud doirasida joylashgan ma'lum joylarga borishiga yoxud tegishli ma'muriy hudud doirasidan chiqishi uchun ruxsatnoma Probatsiya va jazolarni ijro etish bo'limi tomonidan beriladi. Qaror taqiqlar (cheklashlar)ning xususiyatidan, mahkumning shaxsidan, uning xulq-atvoridan, tasdiqlovchi hujjatlari mavjudligidan kelib chiqib, alohida hollarda qabul qilinadi.

Uy-joydan chiqib ketishiga butunlay taqiq belgilangan mahkumning doimiy yashash joyidan

ketishiga ruxsatnomaga, mahkumning tegishli ma'muriy hudud doirasidan chiqishi uchun ruxsatnomaga, shuningdek mahkumning yashash joyini o'zgartirishi uchun ruxsatnomaga prokuror tomonidan sanksiya beriladi.

Agar ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoga hukm qilingan shaxs jazoni o'tash davrida o'zining jinoiy qilmishlarini anglab etgan, tuzalish yo'liga qat'iy o'tgan, yetkazgan moddiy va ma'naviy zarari o'rnini qoplagan bo'lsa, jazolarni ijro etish inspeksiyasi ilgari mahkumga belgilangan taqiqlar (cheklashlar)ni to'liq yoki qisman bekor qilish to'g'risida sudga taqdimnoma kiritadi.

Ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoni o'tash tartibi va shartlarini buzganlik uchun javobgarlik. JIKning 444-moddasiga binoan ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoni o'tash tartibi va shartlari mahkum tomonidan buzilganda jazolarni ijro etish inspeksiyasi unga nisbatan ogohlantirish tarzidagi intizomiy jazo chorasini qo'llaydi.

Mahkum ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoni o'tashdan qasddan bo'yin tovlagan, shuningdek sud tomonidan o'z zimmasiga yuklatilgan majburiyatlarni bajarmagan taqdirda, jazolarni ijro etish inspeksiyasi sudga mahkum uchun ozodlikni cheklashning o'talmagan muddatini jazoning boshqa turiga almashtirish haqida taqdimnoma kiritadi.

JIKning 444-moddasi 3-qismiga binoan quyidagilar ozodlikni cheklash to'g'risidagi jazoni o'tashdan qasddan bo'yin tovlavchilar deb e'tirof etiladi:

a) o'ziga nisbatan sud tomonidan belgilangan taqiqlar (cheklashlar)ni buzishga yo'l qo'yib bo'lmaslighi to'g'risida intizomiy jazo qo'llanilgandan keyin bir yil ichida jazoni o'tash tartibi va shartlarini buzishga yo'l qo'ygan mahkum;

b) o'ziga nisbatan qo'llanilgan texnik nazorat vositalaridan foydalanish qoidalarini buzgan mahkum;

v) yashash joyidan yashiringan, qayerda ekanligi uch sutkadan ortiq vaqt ichida aniqlanmagan mahkum;

g) yashash joyidagi jazolarni ijro etish inspeksiyasiga belgilangan muddatidan uch

sutkadan ortiq vaqt mobaynida kelmagan mahkum[5].

Ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoga hukm qilingan mahkumni sud tomonidan yuklatilgan taqiqlar (cheklashlar) va majburiyatlarni bajarishdan bo'yin tovlash holati va boshqa davlatlarga chiqib ketishining oldini olish maqsadida hududiy xorijga chiqish, kirish va fuqarolik bo'limlari, "Aeroport", "Temir yo'l", xalqaro yo'nalishlar bo'yicha yuradigan "Avtobus" shohbekatlari, bojxona, chegara xizmati xodimlariga xabarnomalar yuboriladi. Mazkur xabarnomada sud hukmida mahkumga nisbatan belgilangan jazoni o'tash muddati va uni tugash sanasi ko'rsatiladi.

O'zbekiston Respublikasi JPKning 542-moddasiga binoan ozodlikni cheklash jazosi qo'llanilgan shaxsga nisbatan jazoning boshqa turini qo'llash to'g'risidagi masala ko'rib chiqish uchun sudga uzrsiz sabablarga ko'ra kelmagan taqdirda jazoni ijro etuvchi organing taqdimnomasi mahkum yo'qligida ko'rib chiqilishi mumkin.

Agar ozodlikni cheklash jazosi ozodlikdan mahrum qilish bilan almashtirilgan taqdirda sud mahkumga qamoqqa olish tarzidagi ehtiyot chorasini qo'llash yoki qidiruv e'lon qilish to'g'risidagi masalani hal qilishi kerak [6].

Ozodlikni cheklash tariqasidagi jazoni o'tashdan ozod qilish tartibi. JPKning 168-moddasiga binoan Probatsiya va jazolarni ijro etish bo'limi yoki sud tomonidan belgilanib, mahkumlarning sud belgilagan taqiqlarga (cheklashlarga) rioya etish ustidan nazoratni amalga oshiradigan boshqa organ tomonidan mazkur jazo muddatiga qonun hujjatlariga muvofiq kiritilishi mumkin bo'lgan o'zgartirishlarni hisobga olgan holda ozodlikni cheklash jazosi belgilangan muddatning oxirgi kuni tugatiladi.

Agar jazo muddati dam olish yoki bayram kuni tugaydigan bo'lsa, mahkum ushbu dam olish yoki bayram kunidan bir kun oldin ozod qilinadi. Muddat oylar bilan hisoblangan taqdirda bu muddat keyingi oyning tegishli kuni, agar mazkur oyda shunday kun bo'lmasa, shu oyning oxirgi kuni tugaydi.

Foydalanilgan manbalar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T., 2023. <https://constitution.uz/uz>.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasi. – T: "O'zbekiston", 2023.
3. Хузорская Н.Б. Опыт применения общественных работ за рубежом // Альтернативы тюремному заключению в Российской Федерации: Материалы международной конференции. – М. 2001. – С.166.
4. Новыкова Е.А. Сущность ограничения свободы по законодательству зарубежных стран // Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2014. – №2(26). – С.246-248.
5. O'zbekiston Respublikasining 2015-yil 10-avgustdagi O'RQ-389-son «O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlar bazasi//www.lex.uz.
6. O'zbekiston Respublikasining «Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida» 2016-yil 14-senlyabrdagi O'RQ-406-son qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun huyatlari ma'lumotlar milliy bazasi // www.lex.uz.
7. Rustambayev M.X. va boshqalar. Jinoyat-ijoiya huquqi: Darslik. – T.: Complex Print, 2020. – B.144.
8. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida" 2015-yil 10-avgust O'RQ-380-son qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlar milliy bazasi // www.lex.uz.

XOTIN-QIZLARGA NISBATAN TAZYIQ VA ZO'RAVONLIKLARNING PROFILAKTİKASIDAGI USTUVOR YO'NALISHLAR

Maxtumova Yulduz Botir qizi

Jamoat xavfsizligi universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'rvonliklar profilaktikasidagi ustuvor yo'nalishlar ilmiy manbalar hamda amaliy tajriba asosida yoritib berilgan. Shu bilan birga, mavjud muammolar – huquqiy savodxonlikning pastligi, idoralararo hamkorlikdagi sustkashlik, reabilitatsiya tizimining yetarli emasligi kabi kamchiliklar tahlil etilib, ularni bartaraf etish bo'yicha taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: xotin-qizlar, tazyiq va zo'rvonlik, profilaktika, huquqiy ong, huquqbuzarliklar, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, gender tengligi, huquqni muhofaza qiluvchi organlar, reabilitatsiya, institutsional hamkorlik, huquqiy madaniyat.

ПРОФИЛАКТИКА ДАВЛЕНИЯ И НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН: ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ

Аннотация. В данной статье освещаются приоритетные направления профилактики давления и насилия в отношении женщин на основе научных источников и практического опыта. Вместе с тем выявлены существующие проблемы – низкий уровень правовой грамотности, слабое межведомственное взаимодействие, недостаточность системы реабилитации и предложены рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: женщины, давление и насилие, профилактика, правосознание, правонарушения, социально-экономические факторы, гендерное равенство, правоохранительные органы, реабилитация, институциональное сотрудничество, правовая культура.

PRIORITY DIRECTIONS IN THE PREVENTION OF PRESSURE AND VIOLENCE AGAINST WOMEN

Abstract. This article explores the priority directions of preventing pressure and violence against women, based on scientific sources and practical experience. At the same time, current challenges – low legal literacy, weak interagency cooperation, and insufficient rehabilitation mechanisms are analyzed, and practical recommendations for their resolution are provided.

Keywords: women, pressure and violence, prevention, legal awareness, offenses, socio-economic factors, gender equality, law enforcement bodies, rehabilitation, institutional cooperation, legal culture.

Xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'rvonliklar profilaktikasining bir nechta ustuvor yo'nalishlari bo'lib, bu borada hamyurtlarimiz hamda xorijlik tadqiqotchilar turlicha fikr-mulohazalar bildirishgan. Xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'rvonliklar profilaktikasining ustuvor yo'nalishlari haqida fikr yuritir ekanmiz, avvalo, profilaktika yo'nalishlariga to'xtalib o'tamiz.

Xususan, I.M.Mirzaraimov umumijtimoiy profilaktik chora-tadbirlarni: axloqiy-tarbiyaviy va ijtimoiy-ruhiy; iqtisodiy; ijtimoiy; siyosiy; tashkiliy-huquqiy guruhlariga bo'lishni tavsiya etadi [1; 109-b.]. K.E. Igoshev esa umumiy profilaktikani iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, davlat-huquqiy, ijtimoiy-psixologik va madaniy-tarbiyaviy choralardan iborat bo'lishi lozim deb hisoblaydi [2; 57-b.]. Mazkur fikrni M.Q. O'razaliyev ham ma'qullaydi

[3; 93-b.]. I.Yu. Fazilov ushbu tizimni batafsilroq bayon etish zarur deb hisoblab, tizimni: huquqiy; tarbiyaviy-profilaktik; ijtimoiy-iqtisodiy; ma'naviy-axloqiy; tibbiy; psixologik; tashkiliy va boshqa chora-tadbirlar tariqasida shakllantirishni taklif etgan [4; 224-b.]. F.T. G'aniyev esa profilaktik tadbirlar ko'lamiga ko'ra chora-tadbirlarni uch guruhga, ya'ni umumiy, maxsus va individualga ajratadi [5]. A.Sh. Murodov esa maishiy zo'ravonliklarning oldini olishning ustuvor yo'nalishlari sifatida O'zbekiston Respublikasining "Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida", "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida", "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi va boshqa qonunlari, shuningdek, ichki ishlar organlari faoliyatiga oid normativ-huquqiy hujjatlar [6;7;8;9;10;11;12;13] tahliliga asoslangan holda oiladagi zo'ravonlik bilan bog'liq huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshiruvchi ichki ishlar organlari xizmatlarini ularga yuklatilgan vazifalarni amalga oshirish bo'yicha asosiy faoliyat yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda, shartli ravishda quyidagi guruhlarga:

a) asosiy faoliyat yo'nalishi huquqbuzarliklar profilaktikasi, shu jumladan ularning barvaqt profilaktikasini amalga oshiruvchi xizmatlar;

b) asosiy faoliyat yo'nalishi jamoat tartibi va xavfsizlikni ta'minlash bo'lgan xizmatlar;

v) asosiy faoliyat yo'nalishi sodir etilgan jinoyatlarni aniqlash, fosh etish va javobgarlik muqarrarligini ta'minlash bo'lgan xizmatlar;

g) asosiy faoliyat yo'nalishi sodir etilgan jinoyat uchun sud tomonidan tayinlangan jazolarning ijrosini ta'minlash bo'lgan xizmatlarga ajratish mumkinligini [14; 107–144-b.] ta'kidlaydi.

Shuningdek, A. Murodov xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasining ustuvor yo'nalishi sifatida huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatini takomillashtirish lozim degan fikrni ilgari suradi.

Professor Q.P. Abdurasulova maishiy turmush sohasidagi jinoyatlarning oldini olishda ularning kelib chiqish sabablari va sodir etilishiga imkon bergan shart-sharoitlarni chuqur o'rganish

hamda ularni jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikda bartaraf etish yo'nalishini ustuvor deb hisoblaydi [15; 354–361-b].

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqqan holda, bugungi kundagi huquqbuzarliklar profilaktikasi ustuvor yo'nalishlariga normativ-huquqiy hujjatlar asosida oydinlik kiritib o'tamiz. Huquqbuzarliklar profilaktikasi – bu jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish, ularni keltirib chiqaradigan omillarni aniqlash va bartaraf etishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar majmui, deb qaraydigan bo'lsak, u quyidagi asosiy yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

1. Huquqbuzarliklarning oldini olish borasida huquqiy tarbiya va ijtimoiy ongni shakllantirish yo'nalishi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi [16] hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi farmoniga [17] asoslangan bo'lib:

– aholining, ayniqsa, yoshlarning huquqiy bilimlarini oshirish;

– OAV, internet, maktab va oliy ta'lim muassasalari orqali huquqiy madaniyatni targ'ib qilish;

– huquqbuzarliklarning oqibatlarini haqida ogohlikni oshirish kabi vazifalarni o'z ichiga oladi. Bu yo'nalish orqali fuqarolar ongida "Jamiyatda qonunga hurmat ruhini qaror toptirish – demokratik huquqiy davlat qurishning garovidir!" degan hayotiy g'oya mustahkamlanadi.

2. Ijtimoiy-iqtisodiy profilaktika O'zbekiston Respublikasining "Aholi bandligi to'g'risida"gi [18] hamda "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi qonunlariga [19] asoslangan bo'lib:

– ishsizlik, kambag'allik, nochorlik kabi salbiy ijtimoiy-iqtisodiy omillarni kamaytirish;

– yoshlar bandligini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash;

– ijtimoiy himoya tizimini rivojlantirish (ayniqsa yetimlar, nogironlar, yolg'izlar uchun) orqali ishsiz aholi hamda yoshlar o'rtasida jinoyatchilikning oldini olishni ta'minlaydi.

3. Ma'muriy-huquqiy yo'nalish O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'ri-

sidagi kodeksi [20], “Huquqbuzarliklar profilaktikasi to’g’risida”gi [21] va “Ichki ishlar organlari to’g’risida”gi [22] qonunlariga asoslanadi. Bu yo’nalishda:

- ichki ishlar, prokuratura va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan profilaktik reydlar va nazorat tadbirlarini o’tkazish;

- huquqbuzarlik sodir etishga moyil bo’lgan shaxslar bilan individual ishlash;

- jamoat tartibini saqlash va nazoratni kuchaytirish kabi jinoyatchilikning oldini olish sohasidagi umumiy chora-tadbirlar amalga oshiriladi hamda huquqni muhofaza qiluvchi organlarning profilaktik vakolatlarini belgilaydi.

4. Ta’lim-tarbiyaviy yo’nalish O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi qonuni [23], O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oila institutini mustahkamlash konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risida”gi qarori [24] hamda “Yoshlarga oid davlat siyosati to’g’risida”gi qonun [25] asosida tashkillashtiriladi va quyidagilarni amalga oshiradi:

- o’quv yurtlarida huquqiy savodxonlik bo’yicha maxsus darslar tashkil etish;

- oilada to’g’ri tarbiya berilishini rag’batlantirish;

- muassasalarda ijtimoiy pedagog va psixologlar faoliyatini yo’lga qo’yish kabilarni o’z ichiga oladi.

5. Institutlararo hamkorlik yo’nalishi keng qamrovga ega bo’lib, huquqbuzarliklarning oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yo’nalishning huquqiy asoslari O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Mahallabay” ishlash tizimini amaliyotga joriy etish va aholining tadbirkorlik tashabbuslarini yanada qo’llab-quvvatlash chora-tadbirlari to’g’risida”gi qarori [26], O’zbekiston Respublikasi Bosh vazirining ijtimoiy rivojlantirish masalalari bo’yicha o’rinbosarining funksional vazifalari hamda Ta’lim va sog’liqni saqlash masalalari, Yoshlar, jamoat tashkilotlari, mahalla va oilani qo’llab-quvvatlash masalalari kotibiyatlari, Ma’naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamenti to’g’risidagi nizomlarni tasdiqlash haqidagi qaror [27],

“Hududlarni kompleks rivojlantirish, kommunikatsiyalar, qurilish va uy-joy kommunal xo’jaligi masalalari kotibiyati to’g’risidagi nizomlarni tasdiqlash to’g’risida”gi qaror [28], O’zbekiston Respublikasining “Nodavlat notijorat tashkilotlari to’g’risida”gi qonuni [29]. Bu yo’nalish quyidagi vazifalarni o’z ichiga oladi:

- mahallalar, maktablar, diniy tashkilotlar, NNTlar va davlat idoralari o’rtasida koordinatsiyalangan ish olib borish;

- «Mahalla–posbon–ota-onalar–maktab» tamoyiliga asoslangan jamoaviy nazoratni tashkil etish;

- huquqbuzarlik xavfi yuqori bo’lgan hududlar va guruhlar bilan maxsus dasturlar asosida ishlash kabi vazifalarni o’z ichiga oladi.

6. Axborot texnologiyalaridan foydalanish yo’nalishi bugungi kunning eng dolzarb va keng tarqalgan yo’nalishlaridan biri bo’lib, kiberjinoyatchilikning oldini olishda katta ahamiyatga ega. Ushbu yo’nalishning huquqiy asoslarini O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O’zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi [30] farmoni, “Raqamli texnologiyalar vositasida sodir etiladigan jinoyatlarga qarshi kurashish sohasi uchun professional kadrlar tayyorlash tizimini joriy etish chora-tadbirlari to’g’risida”gi qarori [31] hamda boshqa sohaga oid normativ-huquqiy hujjatlar tashkil etadi.

Huquqbuzarliklarning oldini olishda ustuvor vazifalar quyidagilardan iborat:

- jinoyatlarning oldini olishda videokuzatuv, “Safe ID” tizimi, raqamli monitoring kabi texnologiyalardan foydalanish;

- onlayn profilaktik platformalarni ishlab chiqish (masalan, anonim murojaatlar, huquqiy maslahatlar);

- onlayn tarzda sodir etiladigan jinoyatchilikning oldini olish hamda aniqlash kabi chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo’ravonliklar profilaktikasi jamiyatda xotin-qizlarning huquqlarini himoya qilish va ular uchun xavfsiz, barqaror muhit yaratishda muhim

ahamiyat kasb etadi. Bu yo'nalishdagi ustuvor chora-tadbirlar quyidagi asosiy yo'nalishlarni qamrab oladi:

Huquqiy asoslarni mustahkamlash va ijroni ta'minlash yo'nalishiga: zo'ravonlikka qarshi qonuniy normalarni takomillashtirish (masalan, oilaviy zo'ravonlik uchun jinoiy va ma'muriy javobgarlik belgilanishi); sud va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning bu yo'nalishdagi ishini takomillashtirish; zo'ravonlik holatlarini yashirmasdan, ularni aniqlash va rasmiy ro'yxatga olish tizimini kuchaytirish; xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikni aniq ifodalovchi, jazo choralari belgilovchi qonunlarni qabul qilish va amaliyotga joriy etish; mavjud qonun hujjatlarini tubdan qayta ko'rib chiqish va ularning ijrosini kuchaytirish; zo'ravonlik qurbonlari uchun huquqiy yordam tizimini soddalashtirish va shaffoflashtirish kabilari kiradi.

Aholini xabardor qilish va ma'rifat ishlari: zo'ravonlik haqida jamoatchilikni xabardor qilishga qaratilgan kampaniyalar, treninglar va seminarlar o'tkazish; maktab, kollej va oliy ta'lim muassasalarida bolalar va yoshlarga tenglik, hurmat va o'zaro bag'rikenglik tamoyillarini singdirish; ommaviy axborot vositalari orqali xotin-qizlarni himoya qilish mavzusida ijobiy ijtimoiy fikrni shakllantirishni o'z ichiga oladi.

Psixologik va ijtimoiy yordam ko'rsatish yo'nalishida: zo'ravonlik qurbonlari uchun bepul psixologik, huquqiy va ijtimoiy yordam ko'rsatuvchi markazlarni tashkil etish; xotin-qizlar uchun maxsus panohgohlar va ishonch telefonlari tarmog'ini kengaytirish; qurbonlarni jamiyatga reintegratsiya qilish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish.

Huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatini kuchaytirish, ya'ni: ichki ishlar xodimlari, sudyalari va boshqa mutasaddi organlar xodimlarini maxsus o'quv kurslarida o'qitish (gender tengligi, zo'ravonlikni aniqlash va oldini olish usullari bo'yicha); zo'ravonlik holatlarini to'g'ri qayd etish, tahlil qilish va uning oldini olish bo'yicha ma'lumotlar bazasini shakllantirish.

Iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirish: xotin-

qizlarni ish bilan ta'minlash, kasbga o'rgatish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash orqali ularning iqtisodiy mustaqilligini oshirish; moliyaviy yordam dasturlari, mikro kreditlar va subsidiyalar orqali eridan yoki oila a'zolaridan zo'ravonlik ko'rgan ayollarga yordam berish kabilarni o'z ichiga oladi.

Qonunchilik vositalari orqali profilaktika qilish yo'nalishi. Himoya orderi berish yoki uning talablari buzilganligi uchun javobgarlikka tortish; zo'ravonga nisbatan yuridik majburiyatlarni yuklash, masalan, yaqinlashishni taqiqlash, telefon, ijtimoiy tarmoqlar, SMS, elektron pochta orqali aloqaga chiqishni taqiqlash; jabrlanuvchining atrofida to'satdan paydo bo'lish, uni kuzatish, nazorat qilish kabi harakatlarni taqiqlash; reabilitatsiya kurslariga yuborish; tazyiq qilayotgan shaxslar bilan individual suhbatlar, ogohlantirish, huquqiy tushuntirish berish va qayta tarbiya ishlarini tashkil etish; zarurat bo'lsa, bunday shaxslarga nisbatan ishonch yoki majburlov choralari qo'llanilishi mumkin.

Oila instituti va tarbiya tizimini takomillashtirish. Zo'ravonlikka moyillikni kamaytirish uchun sog'lom oilaviy muhitni shakllantirishga qaratilgan ishlarni olib borish, er-xotinlar o'rtasida o'zaro hurmat, maslahatlashuv va muloqot madaniyatini shakllantirish kabi profilaktik yo'nalishlar ishlar olib borish talab etiladi.

Xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasidagi ustuvor yo'nalishlarga quyidagilarni qo'shimcha qilish mumkin:

- maishiy zo'ravonlikning oldini olish;
- qonun buzilishigacha bo'lgan bosqichda profilaktika olib borish;
- zo'ravonlikka moyil shaxslar bilan ishlash (psixologik korreksiya, ogohlantirish, profilaktik suhbat);
- qurbonlarni muhofaza qilish va reabilitatsiya qilish yo'nalishi;
- risolalar, bukletlar va OAV orqali er-xotin munosabatlarida zo'ravonlikka yo'l qo'yilmasligi haqida targ'ibot kabilarni keltirish mumkin.

Olib borilayotgan targ'ibot ishlariga qaramasdan, xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasida hali ham kamchiliklar mavjud.

Jumladan:

– aholining huquqiy savodxonlik va xabardorlik darajasining pastligi. Aholining, ayniqsa, ayollarning katta qismi o'z huquqlarini va mavjud himoya mexanizmlarini bilmaydi. Qishloq hududlarida va patriarxal jamiyatlarda zo'ravonlik holatlari "oila ichidagi shaxsiy masala" sifatida qaraladi, bu esa hisobot berishni, yordam so'rashni cheklaydi;

– reabilitatsiya va psixologik yordam tizimining yetarlicha rivojlanmaganligi. Ayollar uchun panoh uylar soni cheklangan. Mavjud markazlar esa ko'p hollarda moddiy-texnik bazaga ega emas, psixolog, yurist, ijtimoiy ishchi kabi mutaxassislar doimiy asosda ishlamaydi. Aksariyat hollarda bunday xizmatlar faqat viloyat markazlari yoki yirik shaharlarda to'plangan. Davlat tizimida xizmat qilayotgan psixolog, ijtimoiy ishchi va yuridik maslahatchilarning soni yetarli emas. Aholining aksariyati, ayniqsa, qishloq joylarda yashovchi ayollar bunday markazlarning mavjudligidan xabardor emas. Psixologik yordam ko'rsatish – ba'zi hududlarda "uyatli" yoki "keraksiz" faoliyat deb qaralmoqda. Jabrlanuvchilar o'zlarini xavfsiz his qilishlari uchun zarur bo'lgan maxfiylik, xavfsizlik choralari ba'zi hududlardagi muassasalarda talab darajasida emas. Ba'zida panohga olinish holati zo'ravon yaqinlar tomonidan osonlikcha aniqlanadi;

– idoralararo hamkorlikning tizimli emasligi. Mahalla, IIB, maktab, NNTlar o'rtasidagi hamkorlik ko'pincha faqat hujjatlarda qolib ketadi. Idoralar o'rtasida ma'lumot almashinuvi yo'q yoki kechikkan holda amalga oshadi. Bu esa zo'ravonlik holatlarini barvaqt aniqlash va ogohlantirishni qiyinlashtiradi. Xorijdagi "interinstitutional guruhlar" kabi muntazam monitoring va muvofiglashtiruvchi strukturalar mavjud emas;

– zo'ravonliklarga nisbatan yondashuvning soddaligi. Ko'p hollarda faqat zo'ravonlik sodir bo'lganidan keyin chora ko'riladi, ya'ni profilaktika emas, faqat reaksiya mavjud. Zo'ravonlikka moyil shaxslar bilan oldindan ishlash mexanizmi yo'q, ular bilan psixologik suhbatlar, tuzatish dasturlari olib borilmaydi;

– axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarining yetarlicha joriy etilmaganligi. "Xavfsiz shahar", "Safe ID" kabi tizimlar mavjud bo'lsada, ular zo'ravonlik holatlarini avtomatik aniqlash yoki ogohlantirish darajasiga yetmagan. Hududiy bazalar, xavf indikatorlari, real vaqt monitoring tizimlari yo'q yoki umumlashtirilmagan;

– gender nazorati tizimining faol emasligi. Mahallalarda "gender nazorat guruhleri"ni tuzish haqida ko'p gapirilgan bo'lsada, ularning amaliy faolligi past. O'zbekiston tajribasida "qo'shnichilik nazorati" yoki "srimestoppers" kabi jamoaviy profilaktika metodlari joriy etilmagan;

– iqtisodiy mustaqillikni ta'minlash mexanizmlarining cheklanganligi. Ayollarga mikro-kredit, kasb o'rganish imkoniyatlari berilayotgan bo'lsa ham, bu dasturlar yetarlicha targ'ib qilinmaydi. Erkaklarga moliyaviy bog'liqlik – zo'ravonliklar kelib chiqishining muhim omili bo'lib qolmoqda.

Xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasidagi ustuvor yo'nalishlarning kamchiliklarini bartaraf etish uchun yangilik sifatida quyidagilarni kiritish mumkin:

Ma'lumotlar bazasi va monitoring tizimini yo'lga qo'yish. Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlik holatlari bo'yicha yagona elektron ma'lumotlar bazasini shakllantirish. "Xavf guruhi"ga kiruvchi ayollarni aniqlash va ular bilan muntazam ish olib borish. Xotin-qizlar bilan ishlovchi inspektorlar, faollar va mahalla tizimini yangilash, ya'ni tizimlar hamkorligidagi yangicha faoliyatni yo'lga qo'yish.

Aholini xabardor qilish va huquqiy ongini oshirish. Ayollar, erkaklar, yoshlar va hatto bolalarga zo'ravonlikka qarshi ta'lim berish, maktab va OTMlarida gender tenglik, inson huquqlari va muloqot madaniyatiga oid darslar joriy etish, masjidlar, MTTlari va jamoat joylarida ma'rifiy tadbirlar o'tkazish. Xorijiy davlatlarda bu samarali usul hisoblanadi. Masalan, AQSH, Kanada, Buyuk Britaniya, Germaniya, Avstraliya kabi davlatlarda jinoyatchilikka qarshi kurashishda jamoatchilik nazorati mexanizmlari keng qo'llaniladi. Mazkur tadbirlar, ayniqsa, AQSH va

Avstraliya shaharlarida ko'p kuzatilmoqda. Mazkur tadbirlarga quyidagilarni kiritish mumkin: "Qo'shnichilik kuzatuv" (Neighborhood Watch), anonim xabar beruvchi xizmatlar (Crimestoppers), "Huquqbuzarliklar profilaktikasining tashqi muhitdan kuzatuv omillari" (crimes online) (Crime Prevention Through Environmental Design (Broken Windows), "Xavfsiz shahar" (Safety City) kabi dasturlar ishlab chiqilib, amaliyotda samarali tatbiq etib kelinmoqda. Respublikamizda ham ushbu dasturlardan huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatida foydalanish mumkin. Masalan, Toshkent shahrida "Xavfsiz shahar" apparat-dasturiy kompleksining ishlab chiqilishi ushbu innovatsiyalarning amaliy qo'llanilishiga imkoniyat yaratadi [32; 216-b.].

Psixologik va ijtimoiy yordam tizimini rivojlantirish. Zo'ravonlik qurbonlari uchun "ishonch telefonlari", reabilitatsiya markazlari, panohgohlar tashkil etish. Psixolog, yurist, ijtimoiy xodimlar ishtirokida kompleks yordam ko'rsatish. Oilani saqlab qolishga emas, avvalo, jabrlanuvchi xavfsizligiga e'tibor qaratish lozim.

Xotin-qizlarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash. Ayollarni kasbga o'rgatish, tadbirkorlikka jalb qilish, mikrokreditlar berish. Mehnat bozorida ayollar uchun teng imkoniyatlarni yaratish. Moliyaviy jihatdan erkakka bog'liqlikni kamaytirish orqali tazyiq xavfini kamaytirish. Bu borada yurtimiz qonunchiligida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xotin-qizlar tadbirkorligini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori qabul qilingan bo'lib, unga ko'ra, xotin-qizlarning loyihalarini qo'llab-quvvatlash O'zbekiston Respublikasida joylashgan turli banklar hisobidan 2025-yilda qo'shimcha 200 million AQSH dollari yo'naltirilishi belgilandi [33] hamda qarorning mazmuni ayollarning moliyaviy mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan.

Institutsional hamkorlik va idoralararo muvofiqlashuv. Mahalla, IIO, ta'lim, tibbiyot, mehnat organlari o'rtasida muvofiqlashgan holda ish olib borish. Mahallada aniq zo'ravonlik holatlarini kuzatuvchi "gender nazorat guruhlari" tashkil

etish. Xotin-qizlar qo'mitalari, NNTlar, faollar va OAV bilan hamkorlikda ish yuritish lozim. Masalan, bu borada Germaniyada zo'ravonlikka qarshi kurashda poltisiya, sud, ijtimoiy xizmatlar va tibbiy muassasalar o'rtasida muvofiqlashtiruvchi "Interinstitutsional guruhlar" tashkil etilgan. Ushbu guruhlar doimiy ravishda axborot almashish, xavfni baholash va jabrlanuvchini himoya qilish rejalarini kelishib oladi [34].

Zo'ravonlik sodir bo'lishidan oldin aniqlash imkonini beruvchi xavf indikatorlarini joriy etish (masalan, oilaviy nizolar, psixologik bosim, izolyatsiya). Zo'ravonlik – bu to'satdan yuzaga keladigan holat emas, balki ko'p hollarda unga olib boruvchi alomatlar va signallar avvalroq kuzatiladi. Shuning uchun bu xavfni barvaqt aniqlash va unga javob choralarini ko'rish nafaqat jabrlanuvchilarni himoyalashda, balki jamiyatda zo'ravonlikni oldini olishda ham muhim ahamiyatga ega. Xususan, quyidagi xavf indikatorlari zo'ravonlik sodir etilishidan avval kuzatilishi mumkin bo'lgan signallar hisoblanadi. Bu borada mahallalarda, IIB va xotin-qizlar bo'limlarida xavf tahlilini olib borish, tibbiy muassasalar, huquqni muhofaza qilish organlari va psixologlar tomonidan so'rovnomalar orqali xavfni baholash; jabrlanuvchilar yoki potensial xavf ostidagi shaxslar xavf darajasini baholaydigan va yordam so'rash imkonini beradigan ilovalar joriy etish; mahalliy hokimlik, IIB, oilaviy shifokor va psixologlarni jalb qilgan holda "haftalik monitoring" dasturlari tuzish; ma'lumotlar bazalarida zo'ravonlikka oid ma'lumotlar asosida signalizatsiya tizimini yo'lga qo'yish lozim.

Shuningdek, qo'shimcha tarzda quyidagilarni kiritish mumkin:

Ayollarning shaxsiy salohiyatini oshirish. Ayollar bilan o'zini himoya qilish, huquqiy savodxonlik, mustahkam shaxsiy pozitsiyani shakllantirish bo'yicha mashg'ulotlar o'tkazish. Iqtisodiy mustaqillik orqali zo'ravonlikdan chiqish imkoniyatini yaratish;

Zo'ravonlikdan jabr ko'rgan xotin-qizlarga panohgoh, psixologik va huquqiy yordam ko'rsatish ularni jamiyatga qayta moslashtirish, ishga

joylashtirish, kasbga o'rgatish kabi choralarni o'z ichiga oladi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasining ustuvor yo'nalishlari nafaqat inson huquqlarini ta'minlash, balki jamiyatda ijtimoiy barqarorlik, gender tengligi va huquqiy madaniyatni shakllantirishga xizmat qiluvchi chora-tadbirlar tizimidir. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda bu borada sezilarli islohotlar amalga oshirib yotgan bo'lsada, amaliyotda ko'zga tashlan-

yotgan muammolar ushbu yo'nalishda kompleks va tizimli yondashuvni talab qilmoqda.

Shunday qilib, xotin-qizlarga nisbatan sodir etiladigan tazyiq va zo'ravonliklar profilaktikasi samaradorligi milliy qonunchilikni takomillashtirish, tizimli hamkorlikni yo'lga qo'yish va zamonaviy texnologiyalarni faol joriy etish orqali kuchaytirilishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, gender tengligi, ijtimoiy barqarorlik va inson qadriyatlariga asoslangan demokratik jamiyat qurilishida muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan manbalar

1. *Mirzaraimov I.M.* Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni oshkorlashtirishni oldini olishning jinoyat-huquqiy va kriminologik choralari: yurid. fan. nom. ... dis. avtoref. – T., 2003. – B. 23.
2. *Игошев К.Е., Устинов В.С.* Введение в курс профилактики преступлений. – Горький, 1977. – С.116.
3. *O'razaliyev M.Q.* Oilada voyaga yetmaganlarga qarshi sodir etiladigan jinsiy jinoyatlarning oldini olish: yurid. fan. nom. ... dis. – T., 2008. – B. 181.
4. *Fazilov I. Yu.* Odam savdosiga qarshi kurashning jinoyat-huquqiy va kriminologik jihatlar: Yurid. fan. dok. ... dis. – T., 2016. – B. 222–223.
5. G'aniyev F.T. va boshqalar. "CENTRAL ASIAN JOURNAL OF ULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND MANAGEMENT STUDIES" ilmiy jurnali. 2024. – B. 117. file:///C:/Users/HP/Downloads/CAJMRMS+1629%20(5).pdf.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 10-apreldagi «Ichki ishlar organlarining faoliyati samaradorligini tubdan oshirish, jamoat tartibini, fuqarolar huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilishni ta'minlashda ularning mas'uliyatini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5005-son farmoni // URL: <http://www.lex.uz>.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-martdagi «Huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2833-sonli qarori // URL: <http://www.lex.uz>.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-apreldagi «Ichki ishlar organlarining huquqbuzarliklar profilaktikasi bo'linmalari faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2896-sonli qarori // URL: <http://www.lex.uz>.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi «Toshkent shahrida jamoat tartibini saqlash, huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashishning sifat jihatidan yangi tizimini joriy etish to'g'risida»gi 3528-sonli qarori // URL: <http://www.lex.uz>.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-iyundagi «Toshkent shahrida jamoat tartibini ta'minlash, huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-3786-son qarori // URL: <http://www.lex.uz>.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 23-avgustdagi «Ichki ishlar organlari boshqaruv, nazorat va shaxsiy tarkib bilan ishlashning samarali tizimini joriy etish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-3919-son qarori // URL: <http://www.lex.uz>.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-apreldagi «Ichki ishlar organlarining jinoyatlarni tergov qilish sohasidagi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ2898-son qarori // URL: <http://www.lex.uz>.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 1-maydagi «Ichki ishlar organlarining jamoat tartibini saqlash va jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasidagi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2940-son qarori // URL: <http://www.lex.uz>.
14. Murodov A.Sh. Ichki ishlar organlarining oiladagi zo'ravonlik bilan bog'liq huquqbuzarliklar profilaktikasini takomillashtirish: Yurid. fan. dok. ... dis. – T., 2019. – B. 107-144.

15. Q.R.Abdurasulova va boshqalar. Kriminalogiya: Darslik. – Toshkent: IIV Akademiyasi, 2006.
16. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi yangi taxrirda (2023 yil 30-aprel).
17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 09.01.2019 yildagi PF-5618-son "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/-4149765?ONDATE=30.11.2021>.
18. O'zbekiston Respublikasining "Aholi bandligi to'g'risida" 2020-yil 20-oktyabrdagi O'RQ-642-son qonuni. <https://lex.uz/ru/docs/-5055690?ONDATE=30.04.2023>).
19. O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida" 2016-yil 14-sentyabrdagi O'RQ-406-son qonuni. <https://lex.uz/docs/-3026246>.
20. O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi (yangi tahrirda (2023-yil 30-aprel) <https://lex.uz/acts/-97664>).
21. O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida" 2014-yil 14-maydagi O'RQ-371-son qonuni. <https://lex.uz/mact/-2387357>).
22. O'zbekiston Respublikasining "Ichki ishlar organlari to'g'risida" 2016-yil 16-sentyabrdagi qonuni. <https://lex.uz/acts/-3027843>.
23. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" 2020-yil 24-sentyabrdagi qonuni. <https://lex.uz/docs/-5013007>.
24. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida oila institutini mustahkamlash konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" 2018-yil 27-iyundagi PQ-3808-son qarori. <https://lex.uz/mact/-3797625>.
25. O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida" 2016-yil 14-sentyabrdagi O'RQ-406-son qonuni. <https://lex.uz/docs/-3026246>.
26. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Mahallabay" ishlash tizimini amaliyotga joriy etish va aholining tadbirkorlik tashabbuslarini yanada qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida" 2021-yil 19-martdagi 152-son qarori. <https://lex.uz/docs/-5353246>.
27. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining ijtimoiy rivojlantirish masalalari bo'yicha o'rinbosarining funksional vazifalari hamda Ta'lim va sog'liqni saqlash masalalari, Yoshlar, jamoat tashkilotlari, mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash masalalari kotibiyatlari hamda Ma'naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamenti to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida" 2021-yil 5-iyuldagi 419-son qarori. <https://www.lex.uz/uz/docs/-5495013?ONDATE=11.05.2022>.
28. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi Bosh vaziri birinchi o'rinbosarining funksional vazifalari to'g'risidagi hamda Hududlarni kompleks rivojlantirish, kommunikatsiyalar, qurilish va uy-joy kommunal xo'jaligi masalalari kotibiyati to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida" 2021-yil 5-iyuldagi 418-son qarori. <https://lex.uz/docs/-5490934?ONDATE=05.07.2021%2000>.
29. O'zbekiston Respublikasining "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida" 1999-yil 14-apreldagi 763-l-son qonuni. <https://lex.uz/acts/-11360>.
30. 2020-yil 5-oktyabrdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strate-giyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 5-oktyabrdagi PF-6079-son farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/-5030957>.
31. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli texnologiyalar vositasida sodir etiladigan jinoyatlarga qarshi kurashish sohasi uchun professional kadrlar tayyorlash tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" 2025-yil 22-yanvardagi PQ-17-son qarori <https://lex.uz/acts/-7339006>.
32. Niyozova S.S. Shaxsga qarshi zo'rlik ishlatib sodir etiladigan jinoyatlarning viktimologik profilaktikasi: Yurid. fan. dok. ... dis. – T., 2020. – B. 216.
33. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xotin-qizlar tadbirkorligini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2025-yil 7-martdagi PQ-96-son qarori.
34. 2001-yil 11-dekabrda Germaniya Bundestagi tomonidan qabul qilinganl 3513-sonli "Zo'ravonlikka qarshi kurash bo'yicha Federal qonun" (*Gesetz zur Verbesserung des zivilrechtlichen Schutzes bei Gewalttaten und Nachstellungen – Gewaltschutzgesetz*, 2002) <https://www.gesetze-im-internet.de/geswschg/BJNR351310001.html>.

ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН: ПРАВОВЫЕ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Садриддинов Шохрух Шукрулла угли
инспектор по особым поручениям Управления
международного сотрудничества МВД РУз

Аннотация. В статье рассмотрены внутренние и внешние аспекты миграции, их правовое регулирование, влияние на экономику и социальную стабильность, а также проблемы, возникающие в процессе миграции. Особое внимание уделено законодательным основам регулирования миграции, включая нормы Конституции и специальных законов, а также анализу зарубежного опыта управления миграционными потоками. На основе проведенного анализа предложены рекомендации по совершенствованию государственной миграционной политики Узбекистана, направленной на защиту прав мигрантов, развитие институциональных механизмов интеграции и адаптации, также оптимизацию социально-экономических последствий миграции.

Ключевые слова: миграция, трудовая миграция, внутренняя миграция, Республика Узбекистан, миграционная политика, законодательство, интеграция, миграционные процессы, международный опыт, права мигрантов.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MIGRATSIYA JARAYONLARI TUSHUNCHASI VA AHAMIYATI: HUQUQIY VA IJTIMOY-IQTISODIY JIHATLARI

Annotatsiya: Muallif migratsiyaning ichki va tashqi jihatlarini, ularni huquqiy tartibga solish, iqtisodiyot va ijtimoiy barqarorlikka ta'siri, shuningdek, migratsiya jarayonida yuzaga keladigan muammolarni ko'rib chiqadi. Migratsiyaning tartibga solishning qonunchilik asoslari, shu jumladan Konstitutsiya va maxsus qonunlar normalari, shuningdek, migratsiya oqimlarini boshqarish bo'yicha xorijiy tajriba tahliliga alohida e'tibor qaratildi. O'tkazilgan tahlillar asosida O'zbekistonning migrantlar huquqlarini himoya qilish, integratsiya va moslashuvning institutsional mexanizmlarini rivojlantirish, shuningdek, migratsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini optimallashtirishga qaratilgan davlat migratsiya siyosatini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar taklif etildi.

Kalit so'zlar: migratsiya, mehnat migratsiyasi, ichki migratsiya, O'zbekiston Respublikasi, migratsiya siyosati, qonunchilik, integratsiya, migratsiya jarayonlari, xalqaro tajriba, migrantlar huquqlari.

CONCEPT AND SIGNIFICANCE OF MIGRATION PROCESSES IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN: LEGAL AND SOCIO-ECONOMIC ASPECTS

Abstract: The author examines the internal and external aspects of migration, its legal regulation, its impact on the economy and social stability, as well as the problems arising during the migration process. Special attention was paid to the legislative foundations of migration regulation, including the norms of the Constitution and special laws, as well as the analysis of foreign experience in managing migration flows. The article draws on research by domestic and foreign scientists, as well as official sources. Based on the analysis, recommendations have been proposed for improving Uzbekistan's state migration policy aimed at protecting migrants' rights, developing institutional mechanisms for integration and adaptation, and optimizing the socio-economic consequences of migration.

Keywords: migration, labor migration, internal migration, Republic of Uzbekistan, migration policy, legislation, integration, migration processes, international experience, migrants' rights.

Миграционные процессы представляют собой комплекс явлений, включающих перемещение людей через территориальные границы как в межрегиональном, так и в международном измерении. Данный феномен охватывает как добровольные перемещения, связанные с поиском лучших экономических возможностей, так и вынужденные переселения, вызванные политическими конфликтами, экологическими катастрофами или социальными кризисами. Исторически миграция служила механизмом адаптации человеческих сообществ к изменяющимся условиям окружающей среды, способствуя распространению культурных традиций, технологий и идей, что в свою очередь стимулировало развитие цивилизации и формирование современных государств.

В условиях усиливающейся глобализации миграционные процессы приобретают особое значение для устойчивого развития государств, в особенности, таких как Республика Узбекистан, находящихся на пересечении различных региональных и экономических потоков. Становление независимости республики в 1991 году ознаменовало начало новой миграционной политики, ориентированной на обеспечение прав мигрантов, развитие человеческого капитала и адаптацию к мировым вызовам.

Основу правового регулирования миграции составляет целый ряд нормативно-правовых актов [1] нашей страны: Конституция Республики Узбекистан; Закон Республики Узбекистан «О гражданстве» от 13.03.2020 г. (№ ЗРУ-610); Указ Президента Республики Узбекистан от 04.04.2024 года (№ УП-59) «О дополнительных мерах по совершенствованию процессов трудовой миграции и поддержке лиц, осуществляющих временную трудовую деятельность за рубежом» и др.

Нарушения миграционного порядка регламентируются также нормами Кодекса об административной ответственности, которые направлены на защиту прав трудовых мигрантов,

обеспечение их социальной защиты и упрощение процедур трудоустройства за рубежом.

Миграционные процессы являются неотъемлемой частью развития любого государства. В Узбекистане миграция оказывает значительное влияние на демографическую ситуацию, рынок труда и социальную сферу. Как отмечает Б. Исламов, «миграция населения претерпевает качественные изменения на каждом этапе развития общества» [2].

Миграция оказывает существенное влияние на экономику Узбекистана. По итогам 2024 года объем денежных переводов в Узбекистан вырос почти на 30% – до 14,8 млрд. долларов. Поступления из России выросли на 29%, но одновременно, их доля продолжает сокращаться. При этом переводы из США выросли на 35%, из Великобритании – в 1,8 раза, из Кореи – в 1,6 раза [3].

Выезд граждан Узбекистана за рубеж с целью трудоустройства представляет собой важнейшее направление миграционной политики страны. Согласно статистическим данным [4], за рубежом сейчас трудятся свыше 1,35 млн. узбекистанцев – на 34% меньше, чем год назад. В частности, их число в России сократилось в 1,7 раза. Организованные наборы привлекли в 4 раза больше работников, чем годом ранее, их география расширилась на Хорватию, Бельгию, Словакию, Сербию, Черногорию и Катар.

Отправляемые мигрантами денежные переводы играют значительную роль в поддержании макроэкономической стабильности страны. Однако, как отмечает Исакулов Ш.Н., подобная зависимость от внешних поступлений сопряжена с рисками, связанными с социальной уязвимостью трудовых мигрантов, особенно в условиях слабой правовой защиты в государствах пребывания [5]. Кроме этого, как отмечает ряд авторов, чрезмерная миграция может привести к «существенному экономическому, демографическому и инновационному ущербу» [6].

Внутренние перемещения населения обусловлены, прежде всего, неравномерностью социально-экономического развития регионов. Население активно переезжает из аграрных районов в крупные города, включая Ташкент, Самарканд, Бухару. Как отмечает Мамадалиева Х.Х. [7], данная тенденция обостряет проблему урбанизации и требует от государства гибкой политики в сфере трудоустройства, инфраструктуры и жилищного обеспечения. Законодательство частично регулирует внутреннюю миграцию, однако остаются вопросы, связанные с регистрацией, доступом к образованию и медицине для лиц, сменивших регион проживания.

Современное научное осмысление миграционных процессов требует междисциплинарного подхода, объединяющего методы демографического анализа, экономической теории, социологии и политологии. Экономическая составляющая миграции проявляется в стремлении к улучшению жизненного уровня, что приводит к перемещению рабочей силы и формированию новых рынков труда. При этом миграция оказывает существенное влияние на распределение ресурсов, развитие инфраструктуры и рост инновационного потенциала за счет притока разнообразных навыков и знаний. С политической точки зрения, миграционные потоки связаны с вопросами национальной безопасности, регулирования границ и защиты прав мигрантов, что требует создания эффективных правовых механизмов и международного сотрудничества для обеспечения стабильности.

Социальный и культурный аспекты миграции проявляются в процессе формирования мультикультурных обществ, где происходит обмен ценностями, традициями и опытом между различными этническими и культурными группами. Это способствует не только обогащению культурного пространства, но и созданию условий для интеграции, диалога и взаимного уважения между представителями различных сообществ. Миграция влияет на

процессы урбанизации, на трансформацию национальной идентичности, также на возникновение новых форм социальной организации, адаптирующихся к современным реалиям глобализации.

Современные миграционные процессы сопряжены с рядом вызовов, таких как необходимость обеспечения социальной интеграции, борьба с дискриминацией и разработка адекватной государственной политики, способной сбалансировать интересы мигрантов и принимающих обществ. В условиях глобальной мобильности важную роль играют межгосударственные соглашения и международные стандарты, направленные на создание правовой и социальной базы для устойчивого развития в условиях перемещения населения. Непрерывное исследование миграционных процессов позволяет не только анализировать динамику демографических изменений, но и разрабатывать меры по снижению негативных последствий, связанных с миграцией, таких как социальное неравенство и культурные конфликты.

Изучение международной практики в области миграционного регулирования позволяет перенимать успешные инструменты адаптации и интеграции мигрантов.

В частности, в Германии реализуются программы профессиональной переподготовки иностранных граждан, во Франции осуществляются меры социальной интеграции, включающие культурную и языковую подготовку [8]. В Канаде применяется система отбора иммигрантов на основе комплексной оценки компетенций [9], что может быть полезно Узбекистану при привлечении диаспоры или квалифицированных иностранных специалистов.

Таким образом, миграционные процессы в Узбекистане являются отражением как внутренних потребностей, так и глобальных изменений в мировой экономике. Необходимость комплексного и системного подхода к управлению миграцией диктуется как инте-

ресами государства, так и правами отдельных граждан. Развитие правовой базы, адаптация к международным стандартам и внедрение механизмов интеграции способны повысить эффективность миграционной политики страны.

Для эффективного управления миграционными процессами в Узбекистане рекомендуется:

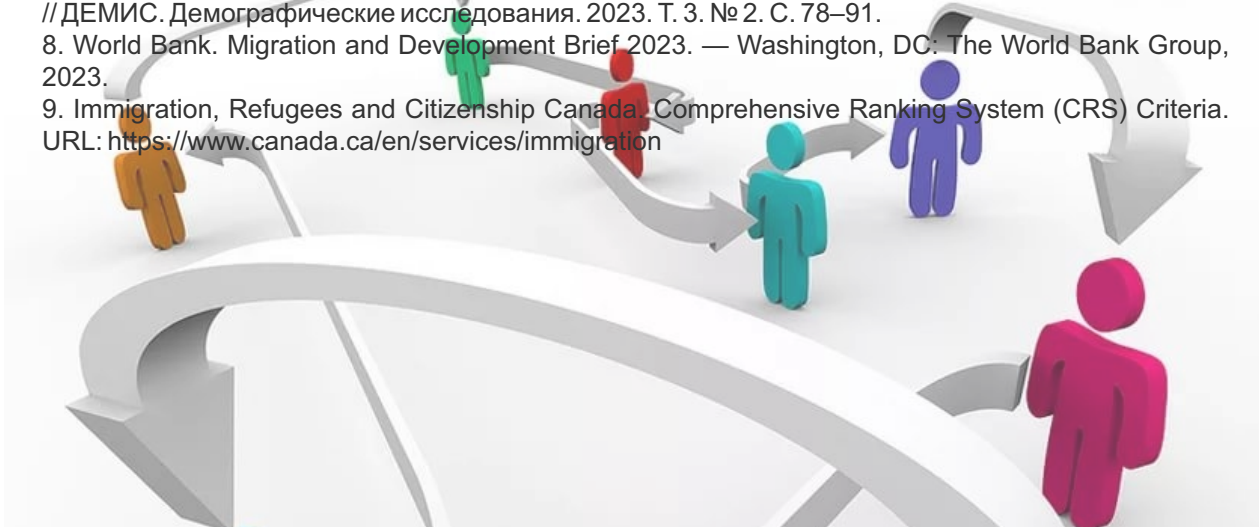
- разработать комплексную стратегию миграционной политики, учитывающую современные вызовы и тенденции;
- усилить сотрудничество с международными организациями для обмена опытом и лучшими практиками;
- создать действенные механизмы реинтеграции, возвращающих мигрантов в экономику и общество.

Подводя итог, отметим, что понятие миграционных процессов охватывает широкий спектр явлений, отражающих как естественные механизмы адаптации и развития человеческих сообществ, так и сложные социально-экономические и политические трансформации, вызванные глобализацией. Глубокое понимание сущности и значения миграционных процессов является ключевым для разработки эффективных стратегий регулирования, которые способствуют гармоничному сосуществованию в условиях постоянно меняющегося глобального пространства.

Использованные источники

1. Конституция Республики Узбекистан. // <https://lex.uz/docs/6445147>; Закон (№ ЗПУ-610) Республики Узбекистан «О гражданстве» от 13 марта 2020 года // <https://lex.uz/ru/docs/4761986>; Указ Президента Республики Узбекистан, от 04.04.2024 г. № УП-59 «О дополнительных мерах по совершенствованию процессов трудовой миграции и поддержке лиц, осуществляющих временную трудовую деятельность за рубежом». // <https://lex.uz/ru/docs/6868873>
2. Исламов Б. Социально-экономические аспекты миграционных процессов в Узбекистане. // <https://laboreconomics.uz/published-articles/update/58>
3. <https://www.gazeta.uz/ru/2025/01/23/money-transfers/>
4. <https://www.gazeta.uz/ru/2025/01/21/migrant/>
5. Исакулов Ш. Н. Проблемы и возможности эффективного регулирования внешней трудовой миграции в Республике Узбекистан // Народонаселение. 2021. Т. 24. № 4. С. 161–174.
6. Бяшарова А.Р. и др. Актуальные вопросы международной миграции в Узбекистане // <https://vaael.ru/ru/article/view?id=2803>
7. Мамадалиева Х. Х. Демографическое развитие и тенденции миграции населения Узбекистана // ДЕМИС. Демографические исследования. 2023. Т. 3. № 2. С. 78–91.
8. World Bank. Migration and Development Brief 2023. — Washington, DC: The World Bank Group, 2023.
9. Immigration, Refugees and Citizenship Canada: Comprehensive Ranking System (CRS) Criteria. URL: <https://www.canada.ca/en/services/immigration>

Mamlakat Sobirovna Vasiqova

O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi,
yuridik fanlar doktori, professor
1924-1997

Taniqli davlat va fan arbobi Mamlakat Sobirovna Vasiqova 1924-yil 25-dekabrda Toshkent shahrida oddiy oilada tug'ilgan.

Mamlakat Sobirovna 1942-yil Toshkent yuridik institutiga o'qishga kirib, uni 1946-yilda imtiyozli diplom bilan tugatadi. U 1946-yilda Toshkent yuridik instituti aspiranturasida o'qish bilan bir qatorda "Jinoyat huquqi" kafedrasida izlanishlar olib borgan. 1947–1950 yillarda "Jinoyat huquqi" kafedrasida assistent, o'qituvchi, 1950–1952 yillarda shu kafedrada katta o'qituvchi lavozimlarida faoliyat olib borgan.

M.S. Vasiqova 1952–1970-yillarda O'zbekiston SSR Yustitsiya vazirligida sudlov organlarini nazorat qilish bo'limi boshlig'i, boshqarma boshlig'i, 1970–1984 yillarda O'zbekiston SSR Yustitsiya Ministri, 1984–1997-yillarda Toshkent iqtisodiyot universiteti "Huquq asoslari" kafedrasida mudiri, professori lavozimlarida ishlagan.

Mamlakat Sobirovna Vasiqova 1950-yilda Moskvada nomzodlik dissertatsiyasini, 1974-yilda Toshkentda "O'zbekiston qonunchiligini rivojlantirish va uni kodifikatsiyalashtirish muammolari" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

Mamlakat Sobirovna 1970-yilda Mehnat kodeksini ishlab chiqish va qabul qilinishida faol tashabbus ko'rsatgan. Uzoq yillar O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Falsafa va huquq instituti qoshidagi fan doktori ilmiy darajasini olish bo'yicha Ixtisoslashgan kengash a'zosi sifatida faoliyat yuritgan.

Olima mehnat faoliyati davomida ilm-fan sohasida ko'rsatgan fidoyiligi uchun ko'plab hukumat mukofotlari, jumladan "Shuhrat" medali, "O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi" va "O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist" faxriy unvonlari bilan taqdirlangan.

Mamlakat Sobirovna Vasiqova muallifligida 100 dan ortiq ilmiy asarlar – ilmiy maqola, monografiya, risola, o'quv va o'quv-uslubiy qo'llanmalar hamda darsliklar nashr etilgan. Uning rahbarligida 30 dan ortiq fan nomzodlari va fan doktorlari tayyorlangan.

Xodji-Akbar Rahmonqulovich Rahmonqulov

yuridik fanlar doktori, professor, akademik
1925-2013

Chimkent viloyatining Sayram tumanidan buyuk iqtidorlar yetishib chiqqan, ana shunday insonlardan biri Xodji-Akbar Rahmonqulov 1925-yil 2-sentyabrda Sayram qishlog'ida tug'ilgan.

1957-yili Leningrad davlat universiteti yuridik fakultetining aspiranti bo'lgan Xodji-Akbar Rahmonqulov 1960-yil iyun oyida ushbu universitet yuridik fakultetining Ilmiy kengashida "Paxta tayyorlash va uni yetkazib berish bo'yicha munosabatlarning huquqiy shakllari" mavzusida nomzodlik, 1970-yil yanvar oyida "Sanoat va qishloq xo'jaligi o'rtasida tovar aylanishi sohasidagi shartnoma munosabatlari" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyalarini muvaffaqiyatli yoqladi.

Xodji-Akbar Rahmonqulov turli yillarda turli lavozimlarda ishlagan, jumladan O'zSSR FA Falsafa va

huquq instituti, Alisher Navoiy nomidagi Samarqand davlat universitetida ilmiy va pedagogik xodim, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Davlat maslahatchisi lavozimlarida faoliyat yuritgan. 300 dan ziyod ilmiy ish, jumladan 50 dan ziyod monografiya, kitob, darslik X.Rahmonqulovning qalamiga mansub.

Xodji-Akbar Rahmonqulov faqat O'zbekiston uchun emas, balki Markaziy Osiyoning boshqa respublikalari uchun ham ilmiy kadrlar tayyorlash ishiga salmoqli hissa qo'shgan. Uning rahbarligi ostida 60 nafardan ziyod fan nomzodi va 16 nafar fan doktori tayyorlangan, shu jumladan Tojikiston, Turkmaniston, Ozarbayjondan fan doktorlari va nomzodlari bor

O'z vaqtida, X.Rahmonqulov huquqshunos-demokratlar xalqaro kongressining Sovet qo'mitasi a'zosi bo'lgan. 1976-yilda Parijda Nyurnberg sud jarayonining 30 yilligiga bag'ishlangan tadbirda, YUNESKO konferensiyasida "Fuqarolarning huquqlari va erkinliklari to'g'risida" ma'ruza qildi. 1990-yilda Butun Hindiston huquqshunos demokratlar kongressi ishida ishtirok etdi va Dehli, Jaypur shaharlarida "Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida huquqiy islohot to'g'risida" ma'ruzalar bilan chiqdi.

O'zbekiston ilmiy jamoatchiligi va hukumati Xodji-Akbar Rahmonqulovning respublikamizda huquq fanini rivojlantirish va yuqori malakali ilmiy kadrlar – fan doktorlari va nomzodlarini tayyorlashdagi xizmatlarini yuksak baholadilar. 1990-yilda unga "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi" faxriy unvoni berildi, 1994-yilda u O'zbekiston Respublikasi FA muxbir a'zosi, 2000-yilda esa akademigi etib saylandi.

Iste'dodli huquqshunos olim, jamoat va davlat arbobi Xodji-Akbar Rahmonqulovning Vatanimiz oldidagi xizmatlar beqiyosdir.

Alisher Abbosovich Azizxo'jayev

yuridik fanlar doktori, professor

1954-2012

O'zbek huquqshunoslik ilmiga ulkan hissa qo'shgan olim, taniqli jamoat arbobi Alisher Abbosovich Azizxo'jayev 1954-yilda Farg'ona viloyatida tug'ilgan. 1976-yilda Toshkent davlat universitetining yuridik fakultetini tamomlab, Moskva davlat universiteti kunduzgi aspranturasiga o'qishga kirgan.

Alisher Abbosovich 1981-yilda nomzodlik, 1991-yilda doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. 1994-yilda, ya'ni 30 yoshida "professor" ilmiy unvoniga ega bo'lgan ajoyib iqtidor sohiblaridan bir bo'lgan. U ilm-fan bilan shug'illanish barobarida 1991-yildan 2007-yilgacha bo'lgan davr oralig'ida davlatning yuqori organlarida mas'ul lavozimlarda faoliyat yuritgan. 2007-yilning noyabridan Toshkent davlat yuridik instituti "Konstitutsiyaviy huquq" kafedrasini mudiri bo'lib ishlagan davrlarida ko'plab ilmiy kadrlar tayyorlagan.

Alisher Abbosovich Azizxo'jayev 100 dan ortiq ilmiy ishlar, jumladan, "Davlatchilik va ma'naviyat (tajriba, siyosiy tahlil)", "Mustaqillik: kurashlar, iztiroblar, quvonchlar", "Chin o'zbek ishi", "Mafkura poligonlaridagi olishuv" kabi monografiyalar muallifi. U 2008-yilda chop etilgan "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga sharhlar" kitobining mas'ul muharriri hisoblanadi. Olim muallifligida "Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar", "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'rganish", "Inson huquqlari", "Международный терроризм, экстремизм: понятие, история и современность", "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" multimedia dasturlari ishlab chiqilgan.

Uning rahbarligida 6 nafar fan nomzodi, 3 nafar fan doktori dissertatsiyalari himoya qilingan.

2007-2012-yillarda Konstitutsiyaviy huquq kafedrasini mudiri lavozimida faoliyati davomida A.A.Azizxo'jayev Toshkent davlat yuridik instituti Ilmiy kengashi a'zosi va Institut qoshidagi fan doktori (nomzodi) ilmiy darajasini olish bo'yicha D 016.15.03 raqamli Ixtisoslashgan kengash raisi lavozimida ishlagan.

Alisher Abbosovich Azizxo'jayev davlat va jamiyat qurilishi sohasidagi ibratli faoliyati uchun 2004-yilda "Mehnat shuhrati" ordeni bilan taqdirlangan.

“JINOYATCHILIKNI ILMIY TADQIQ QILISHNING DOLZARB MASALALARI” MAVZUSIDA PRESS-TUR VA MATBUOT ANJUMANI

2025-yil 23-iyul kuni O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot institutida “Jinoyatchilikni ilmiy tadqiq qilishning dolzarb masalalari” mavzusida keng ko'lamli press-tur va matbuot anjumani bo'lib o'tdi. Tadbirda OAV vakillari, blogerlar, nodavlat notijorat tashkilotlar, jamoatchilik faollari va ekspertlar qatnashdi.

Tadbirning asosiy maqsadi – Institut faoliyati, ilmiy-amaliy tadqiqot loyihalari, jinoyatchilik tendensiyalarining tahlili va zamonaviy kriminologik tahdidlar yuzasidan jamoatchilikni xabardor qilish, mavjud muammolar va istiqboldagi chora-tadbirlar yuzasidan ochiq muloqotni ta'minlash.

Press-tur davomida ishtirokchilar institut faoliyati bilan yaqindan tanishdilar. Jumladan:

1. Kriminologiya tadqiqot institutining vazifa va yo'nalishlari.

Institut rahbariyati tomonidan ishtirokchilarga institutning huquqiy maqomi, strategik vazifalari, dolzarb tadqiqot yo'nalishlari, xalqaro reytinglar bilan ishlash bo'yicha olib borilayotgan chora-tadbirlar haqida qisqacha ma'lumot berildi.

2. Xalqaro hamkorlik va xorijiy tajribalar.

Institut tomonidan 15 ga yaqin, xususan Germaniya, Turkiya, Janubiy Koreya, Rossiya va boshqa xorijiy davlatlardagi kriminologiya institutlari, jinoyatchilikni tadqiq qilish markazlari bilan hamkorlik yo'lga qo'yilgan. Tadbirda ushbu davlatlarda jinoyatchilikka qarshi kurashishning ilg'or amaliyoti, jumladan kiberjinoyatchilik, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi va rehabilitatsiya dasturlari bo'yicha tajribalar namoyish etildi.

3. Ilmiy-amaliy tadqiqotlar va kriminologik monitoring.

Ishtirokchilarga jinoyatchilik bo'yicha statistik tahlillar, so'rovnomalar, ilmiy prognozlar va kriminogen hududlarni aniqlash bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijalari taqdim qilindi. Ayniqsa, jinoyatchilikning omillarini aniqlashdagi innovatsion yondashuvlar e'tiborni tortdi.

4. Tahririy-nashriyot va metodik faoliyat

Institut tomonidan nashr etilgan kriminologik jurnallar, ilmiy maqolalar, uslubiy qo'llanmalar, axborot varaqalari va ijtimoiy foydali bukletlar taqdim etildi. “Kriminologik faoliyat” milliy va “Kriminologiya” xalqaro jurnalining yangi soni, voyaga yetmaganlar bilan ishlashga doir metodik tavsiyalar jurnalistlarga taqdim qilindi.

5. Ilmiy-ishlab chiqarish laboratoriyasi

Mehmonlarga jinoyatlarni tahlil qilishda qo'llanilayotgan texnologik vositalar: elektron nazorat tizimlari, smart-brasletlar, interaktiv monitoring paneli va kelgusidagi AI (sun'iy intellekt) asosida jinoyat prognozi bo'yicha ishlanmalar haqida ma'lumot berildi.

Matbuot anjumanida Institut rahbari, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori polkovnik B.E. Berdialiyev tomonidan respublika hududidagi kriminogen vaziyat, jinoyatchilik tendensiyasi, sabab-oqibatlar va omillari bo'yicha asosli va ilmiy faktlarga tayangan tahliliy nutq so'zlandi.

Ushbu press-tur va matbuot anjumani jinoyatchilikning zamonaviy turlari va ularning xavfini jamoatchilikka yetkazish, ilmiy tahlil va faktlarga asoslangan yondashuv asosida keng muhokama qilish, fuqarolik jamiyati ishtirokini kuchaytirish va institut faoliyatini shaffof ochib berish yo'lida muhim qadamlardan biri bo'ldi.

Kriminologiya tadqiqot instituti bunday ochiqlik va muloqot formatidagi tadbirlarni davom ettirish, ommaviy axborot vositalari bilan muntazam hamkorlikni kuchaytirishga doim tayyorligini bildiradi.

XALQARO POLITSIYA ASSOTSIATSIYASI O'ZBEKISTON KLUBI VA O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KRIMINOLOGIYA TADQIQOT INSTITUTI O'RTASIDA HAMKORLIK ALOQALARI MUSTAHKAMLANDI

Xalqaro politsiya assotsiatsiyasi O'zbekiston klubi va O'zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti o'rtasida hamkorlik memorandumini imzolandi.

Memorandumning asosiy maqsadi tomonlar o'rtasidagi do'stlik va o'zaro hamkorlikni mustahkamlash, yoshlar jinoyatchililigiga qarshi targ'ibot ishlarini olib borish, yoshlarga ichki ishlar organlari faoliyati to'g'risida tushunchalar berish va ularning sohaga bo'lgan qiziqishlarini uyg'otish, o'zaro hurmat va tenglik tamoyillariga asoslangan ikki tomonlama munosabatlarni yanada rivojlantirishga qaratilgan harakatlarni belgilashdan iborat.

Hamkorlik quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- ☐ Respublikadagi kriminogen vaziyatga oid chuqur tadqiqotlarni amalga oshirish, jinoyatchilik tendensiyalarini tizimli ravishda tahlil va prognoz qilish, uning ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik, ma'naviy-ma'rifiy, huquqiy, tibbiy va tashkiliy omillarini kompleks ilmiy diagnoz asosida aniqlash;
- ☐ Hududlar kesimida kriminogen vaziyatni barqarorlashtirish choralari samaradorligini ilmiy jihatdan baholash, shuningdek, ilmiy tahlil, prognoz va diagnoz xulosalariga asoslangan holda, qonunchilik va huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirish orqali jinoyatchilik omillarini bartaraf etish choralari ishlab chiqish;
- ☐ Ilmiy-amaliy tadqiqot loyihalarini bajarish orqali kriminologik faoliyat amaliyotida mavjud muammolarni hal etish bo'yicha ilmiy asoslangan kompleks yechimlarni ishlab chiqish, ilmiy ishlanmalarni amaliyotga joriy etish bo'yicha zarur chora-tadbirlarni tashkil etish;
- ☐ Jamoatchilik o'rtasida shov-shuvga sabab bo'lgan jinoyatlarning omillarini aniqlash va bartaraf etish choralari ishlab chiqishda belgilangan tartibda mutaxassis sifatida surishtiruv va dastlabki tergov organlariga uslubiy ko'maklashish;
- ☐ Jahon kriminologiyasining ilg'or tajribalarini doimiy o'rganish hamda uning natijalarini O'zbekiston Respublikasi sharoitida joriy etish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish;
- ☐ Terrorizm va giyohvandlikka qarshi kurash borasida seminar-treninglar o'tkazish, jinoyatchilik va huquqbuzarliklarning oldini olishda qo'llaniladigan yangi innovatsion texnologiyalarni joriy etish;
- ☐ O'zaro aloqalarni yaxshilashga qaratilgan sa'y-harakatlarni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish;
- ☐ O'tkaziladigan turli xil sport musobaqalari hamda madaniy-ma'rifiy tadbirlar orqali ichki ishlar organlarining xalqaro nufuzini oshirish va ommalashtirish;
- ☐ Tomonlar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash, hamkorlikni kengaytirish, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar orqali keng targ'ibot ishlarini olib borish.

Mazkur hamkorlik aloqalari mamlakatimizdagi kriminologiya sohasiga oid mavjud salohiyatdan samarali foydalanishni nazarda tutadi.

